KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:
Dr.Miltényi Károly

ISSN 0236-736-X

Sorozatszerkesztő:
Csernák Józsefné

Szerkesztette:
Monigl István

NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON, 1960–1986

A KSH Népességtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése

Készült a Ts-3/3 „Népesedéspolitikai kutatások" OKKFT kutatási alprogrammal együttműködésben.

Budapest, 1988. június 2.

BUDAPEST
1990/1

TARTALOMJEGYZÉK

I. ELŐSZÓ

Heller Mária — Némedi Dénes — Rényi Ágnes tanulmánya, amely a közéleti vitákkal kapcsolatban folyó kutatások szerves része minőségi változás a hazai népesedési vitákkal foglalkozó tudományos igényü kutatások történetében. A minőségi változást abban látom, hogy ez a kutatás szélesebb társadalmi kontextusba helyezi a népesedési vitákat. Ez a tény és az eredmény lényegesen gyarapitja ismereteinket, tehát eredményes tudományos erőfeszítéssel és érdemi tudományos teljesítménnyel állunk szemben.

Ugyanakkor a kutatás mai állapotát közbeesőnek tekinthetjük. Közbeeső, egyrészt be nem fejezett, azért, mert a maga vizsgálati terepén is várnak még elvégzésre teendők, másrészt pedig a még elvégzendő más kutatások a szerzők érdeklődési területén, az általuk vizsgált szférán kívül esnek - mint arra a szerzők az első oldalon utalnak is.

A második világháború utáni magyarországi népesedéspolitika történetének tudományos feltárása feltétele annak, hogy a jövőre vonatkozó népesedéspolitikánk megalapozottabb lehessen. Az Intézet ezért az 1980-as évtized közepén egy átfogó kutatási program keretében az alábbi kutatásokat indította el:

1. a levéltári kutatások alapján az 1953-as, az 1973-as és az 1984-es népesedéspolitikai programok forrásanyagának feltárását, elemzését és az állami és párthatározatok, az ezekhez vezető vizsgálatok, bizottsági munkák legfontosabb anyagainak nyilvánosságra hozatalát;

2. ugyancsak levéltári kutatások alapján a távlati tervezés keretében 1967-1985 között született népesedés-

politikai koncepciók és más, a népesedést érintő tervezési munkák összegyüjtését és közreadását;

3. a népesedési viták kutatását az elmúlt több, mint száz évre vonatkozóan;

4. a tudományág vezetői és vezető szakértői jellemző és lényeges népesedéspolitikai nézeteinek összegyüjtését az elmúlt mintegy 100 évre kiterjedően és ennek elemzését;

5. a demográfiai tudományon belüli, a népesedéspolitikát érintő szakmai viták összefoglalását és elemzését.

E kutatások összességétől várhatjuk, hogy az elmúlt 40 év népesedéspolitikájáról, az ezt érintő népesedési vitákról, az ehhez kapcsolódó tudományos vitákról, mindezek szerepéről és mindezek történeti előzményeiről tudományos igényességü és átfogó, ugyanakkor az egyes részleteket is kellően feltáró ismeretekhez juthatunk. Világos, hogy a teendők túlnyomó része a demográfusok, a történeti demográfusok munkája. A népesedéspolitika társadalmi beágyazottsága miatt azonban a kutatási célok egésze csak demográfusok, politológusok, történészek, szociológusok, irodalomtudósok együttes erőfeszítésével érhető el.

A kutatási programból befejeződött a 2-es pont kutatása; az elkészült kiadványok megjelenése a közeljövőben várható. Az 1-es pont alatt említett kutatások befejezéshez közelednek, az egyes kiadványok megjelenése 1990-1992-ben várható. A többi említett pontok /a 3,4,5-ös/ kutatása is megkezdődött. Ebben az összefüggésben szemlélve az elkészült tanulmányt, láthatjuk, hogy az egyes nyitott, vitás kérdések lezárását csak hosszabb távon és helyenként csak a felsorolt kutatások egészétől várhatjuk. Ez bizonyos óvatosságra kell, hogy intsen bennünket álláspontunk kialakításában, hiszen ismereteink hiányossága ma is erre int bennünket.

Az elmúlt 3-4 évben Magyarországon olyan társadalmi helyzet, politikai szituáció és gazdasági feltételek jöttek létre, amelyben szükségképpen átrendeződtek a politika számára hosszabb-rövidebb

ideig kiemelten fontos értékek és célok; ebből adódóan az egyes politikai tényezők és a közvélemény számára a népesedés és a népesedéspolitika ma, és előreláthatóan még néhány évig sokkal kevésbé fontos, mint néhány évvel ezelőtt. Ennek súlyos hatása, a népességet közvetlenül érintő, konkrét hatásaiban csak a jövőben felmérhető demonstratív jele volt a csecsemő- és gyermekcikkek kivételes arányu áremelése és a gyermeknevelés támogatásának nagyfoku kirekesztése az adórendszerből 1987 végén.

Az előttünk álló 3-4 évben, így a népesedéspolitikával kapcsolatosan kialakult általános helyzet lényeges megváltozására reálisan rövid távon nem számíthatunk. Abból indokolt tehát kiindulni, hogy a következő években nem folytatódik az 1981-ben elfogadott és 1984-ben meghirdetett távlati népesedéspolitikai koncepció végrehajtása, ehhez hiányzik az elmúlt évtizedekben döntő szerepet játszó külső és belső politikai késztetés, valamint szükösebbek az anyagi források. Ezért a népesedési helyzet további - bár talán nem látványos stagnálása - romlása alig elkerülhető, és számítanunk kell újabb népesedési folyamatok különösen kedvezőtlenné válására, minőségileg új elemek megjelenésére elsősorban a házasodás, a válás, a család és a nemzetközi vándorlás területén.

Reálisnak kell tartani azt a veszélyt, hogy miután az 1980-as évek utolsó harmadától hiányzik a társadalom vezetésének népesedéspolitikai aktivitása, az 1990-es évek első harmadában-felében rövid távú politikai értelemben "kiélezódhet" a népesedési helyzet és ekkor nagy esélye lehet annak, hogy a politikai hatalom cselekvése az elmúlt 30 év "modellje" alapján, rövid távú politikai érdekek alapján, rögtönzésekkel, érzelmi mozzanatok túlsúlyával, esetleg ismét a demográfiai tudomány kiszorulásával, újabb tévutat kezdve jön létre. Egy ilyen helyzet kialakulását erősítheti az, ha egymáshoz közel eső időben következik be a gazdasági helyzet javulása, az alakuló új politikai intézményrendszer hatékony müködése, a felhalmozódott megoldatlan, politikailag nagy súlyú, nemzeti jelentőségü gondok megoldása, az ezekhez kapcsolódó társadalmi feszültségek, bizonytalanságok csökkenése.

Az előttünk álló 3-6 évben a magyar népességfejlődés perspektíváját két veszély fenyegeti. Fenyegeti az, hogy nem folytatódik

az 1984-ben meghirdetett népesedéspolitikai stratégia megvalósítása, korszerűsítése, és így annak végrehajtásában - folytatva a korábbi "hagyományokat" - újabb, hosszabb szünet következik. Fenyegeti az is, hogy ennek nyomán az 1990-es évek elején újabb, az 1973-as népesedéspolitikai határozathoz hasonló jellegű népesedéspolitikai "program", döntés jöhet létre - mintegy reakciójaként a sürgető teendők hosszabb halasztásának.

Végül, hogy törekvéseinket és álláspontunkat ne lehessen félremagyarázni: a hazai népesedési viták kutatásával, tudományos igényű feltárásával - egy nagyobb kutatási program részeként - a tények és a valóság érvényre jutását kívánjuk szolgálni, a történtek jobb, teljesebb megértését kívánjuk megalapozni, és a népesedéspolitikát igenlő erők összefogásához kívánunk hozzájárulni. Ezért és azért, hogy törekvéseinket félreérteni se lehessen, megismétlem: tudjuk, hogy népesedésünk mai jellemzői és mai népesedéspolitikánk már az ezredforduló és az azt követő évtizedek demográfiai viszonyait határolják be. Nem kétséges előttünk, hogy a népesedés jövőbeni alakulása egyike a magyar társadalom XXI. századi nagy kihívásainak. Meggyőződésünk, hogy erre a kihívásra a válasz a demográfiai folyamatok állapota és természete miatt már az 1980-1990-es években kell megadni. A válasz elmaradása, vagy helytelen válasz kiformálódása, azaz valódi, hatékony népesedéspolitika hiánya ma és az előttünk álló években-évtizedekben a magyar társadalom távlati fejlődésének legnagyobb kihívásai és kockázatai közé tartozik.

Tehát összegezve: készek vagyunk a népesedés jobbítása érdekében konszenzusra törekedni és összefogásra jutni minden olyan társadalmi erővel, tudományos törekvéssel és nézettel, amely a demográfiai realitásokból kiindulva, a demográfiai és általában a tudományosság érvényesülése alapján, a magyar társadalom jelenének és jövőjének perspektíváit valósan számbavéve és mérlegelve igényel egy, a hazai népesedés jobbítását szolgáló hatékony és reális, nemzeti és humánus távlatos népesedéspolitikai stratégiát.

— A kötet a tanulmány és Cseh-Szombathy László, valamint Dányi Dezső lektori véleménye mellett Andorka Rudolf, Hoóz István, Miltényi Károly, Szepesi György és Timár János írásbeli hozzászólásait tartalmazza. A vitát - szándékainktól és az Intézet által

rendezett tudományos ülések hagyományaitól eltérően - a kötet nem tartalmazza. Ennek az az oka, hogy a vita több résztvevője utólag - 1988 végén - 1989 elején, a kötet szerkesztésekor - visszavonta közlésre vonatkozó hozzájárulását.

Budapest, 1988. december 28.

Monigl István

II. HELLER MÁRIA - NÉMEDI DÉNES - RÉNYI ÁGNES

NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON 1960 - 1986

Előzetes megjegyzések

A következőkben közreadott elemzések egy nagyobb kutatás tematikai és gondolati összefüggésébe illeszkednek bele. Több éve vizsgáljuk a magyarországi nyilvánosság utóbbi évtizedeinek alakulását, elsősorban jellegzetes értékszerkezeti, tematikai változásait. Érthető, hogy örömmel fogadtuk a Népességtudományi Kutató Intézet felkérését, hogy dolgozzuk fel a közéleti népesedési vitákat, hiszen ez alkalmat adott arra, hogy egy összefüggő tematikai szál mentén tekintsük át a karakterisztikus változásokat.

Dolgozatunk célkitüzése korlátozott és speciális. Nem kívánunk a Magyarországon lezajlott népesedési folyamatokkal foglalkozni; feltételezzük, hogy olvasóink nagy vonalakban tisztában vannak ezekkel a történésekkel. Másrészt úgy érezzük, hogy felkészültségünk nem is elégséges a felmerülő kérdések megfelelően pontos ábrázolásához. Nem fogjuk tárgyalni a hazai demográfiai szaktudomány fejlődését sem. Igaz, a demográfusok nyilvános és politikai szereplése kapcsán óhatatlanul ki kell térnünk e tudomány néhány problémájára.

Azt gondoljuk azonban, hogy a demográfia mint szaktudomány fejlődése ugyancsak hozzáértő szakmabeli elemzőt kíván, vagy legalábbis olyasvalakit, aki nálunk inkább tisztában van e szaktudomány sajátos problematikájával, módszertanával és elméleti feltevéseivel. Sokkal prózaibb az oka annak, hogy miért nem foglalkozunk a népesedéspolitika alakulásával: ez a nyilvánosságot látott dokumentumok alapján /a magyarországi politika sajátosságai miatt/ nem tárható fel, éppen a legfontosabb események azok, amelyek háttere a leginkább homályban marad /pl. az 1973-as intézkedéseké/. A népesedéspolitikára vonatkozó hivatali, kormányzati és pártdokumentumok pedig - mint általában minden a politikai folyamatra vonatkozó levéltári forrás - egyszerü kutatók számára hozzáférhetetlenek. A népesedési vitákat meghatározó és kísérő, színfalak mögötti politizálás elemzésének az elmaradása korlátozza leginkább munkánk értékét. Következtetéseink egy része így alátámasztatlan marad, fontos dolgokat eset-

leg nem veszünk észre, s a dolgok valóságos jelentőségét esetleg torzítva érzékeljük. Csak azt remélhetjük, hogy egyszer mégis feltárhatóvá válnak ezek az összefüggések is, s akkor valaki ezeknek a forrásoknak az alapján ítélheti meg munkánkat.

E dolgozat egyetlen célja így a népesedéssel kapcsolatos nyilvános beszédmód vizsgálata. Fontosnak tartjuk ennek vizsgálatát, mert úgy véljük, hogy nem mindegy, mi és hogyan jelenik meg a nyilvános beszédben /amelyet így egyfelelől elkülönítünk a privát, személyes társalgásoktól, az intézményesen zárt, hivatali, politikai vagy szakmai beszédmódoktól másfelől/.

A nyilvános megszólalásnak tétje van. Hosszabb távon ez - egyebek mellett - egy adott téma legitim birtoklása, azaz annak elismertetése, hogy az adott csoporthoz tartozók a kérdéses vonatkozásban hozzáértőek, hivatottak a megszólalásra, helyesen és méltó módon képviselik az adott témával kapcsolatos nézeteket. A téma birtokbavétele révén más, pótlólagos nyereségekre lehet szert tenni. Hosszabb távon természetesen ezek a nyereségek a fontosak; az értelmiségi mezőben elfoglalt hely, az identitás biztosítása, az, amit a presztizs vagy tekintély szavakkal szoktunk körülírni, az intézményes pozíciók birtoklása. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezzel nem tételezzük fel, hogy akik a nyilvánosságban megszólalnak, mind cinikusak, sőt. Alapfeltételezésünk az, hogy mindenki úgy is hiszi, ahogy mondja. Ez azonban nem változtat azon, hogy a nyilvános beszéd révén is szert lehet tenni nyereségekre, hogy a legőszintébb vitákban is megfigyelhetők hosszú távú stratégiák, amelyek a megszólalók tényleges pozíciójához kötődnek, ezért nem is feltétlenül tudatosak a szó szokásos értelmében. A viták inherensen politikai tartalmúak voltak, a hatalom és az értelmiség, illetve a különböző értelmiségi csoportok közti vetélkedés, kiegyezés, szövetkezés vagy elhatárolódás terepét jelentették.

Még ha magától értetődőnek tünne is, akkor is le kell írnunk, hogy a nyilvánosságban megjelenő témák nem "természetesek", adottak, hanem kidolgozásra, megformálásra szorulnak. Ez nem egyszerüen azért van így, mert a magyarországi nyilvánosság a tárgyalt időszakban erősen korlátozott és manipulált volt. A témakonstrukció

szükségességének van egy általánosabb oka. A témákat úgy határozzuk meg, mint olyan határokat, amelyek elkülönítik a legitim, a "dologhoz tartozó" hozzászólásokat az irrelevánsaktól. A hozzászólások ugyanis a puszta természetes hasonlóság, gondolattársítás révén végtelen sorban követhetik egymást anélkül, hogy valahol valami "magától értetődő" határra bukkannánk. Elengedhetetlen tehát a hozzászólások valamilyen értelmü strukturálása, a határok kijelölése, a témák körülhatárolása és az egymáshoz kapcsolódó témák meghatározása. Felső fokon ez magának a témának a belső megszervezését, a fontos és kevésbé fontos elemek elkülönítését, az értékhangsúlyok kialakítását jelenti /témakonstrukció/. A magyarországi nyilvánosság korlátozottságának és manipuláltságának egyik jele éppen az, hogy a nyilvánosság szereplői nem voltak képesek az önálló téma konstrukcióra, mert bizonyos kulcsfontosságú kérdésekben a hatalom eleve kijelölte a legitim megszólalások és így a legitim témák határait. Annál fontosabbak lettek azok a témák, amelyek esetében volt egy bizonyos "szabadságfok".

A témák nem magukban állnak. Egy-egy adott téma gyakorlatilag végtelen számú, másikkal összekapcsolódhat különféle módokon. A kérdés ezért éppen az, hogy a lehetséges témakapcsolások közül melyek valósulnak meg és hogyan, milyen a kapcsolódások módja, mennyire szük vagy széles körü ez a kapcsolódás. A témák ilyen összekapcsolását /amely a szó szigorú értelmében sosem adott, "természetes", ezért mindig egy "artikuláló munka" elvégzését követeli meg/, nevezzük témakapcsol/ód/ásnak.

Az artikulációra akkor is szükség van, ha látszatra olyan "kemény" témákkal kerülünk szembe, amelyek mintegy készen kínálják fel önmagukat a hozzászólásra. A népesedési viták ilyen "kemény" tényekhez kapcsolódtak, de e viták elsődleges tétje ugyanúgy a téma legitim definíciója, konstrukciója volt, mint bármely más vita esetében. Csak két mozzanatot emelnénk ki. Igaz ugyan, hogy az, hogy egy adott évben hány gyerek születik, a legegyértelmübben meghatározható dolognak látszik, de az, hogy ezt a tényt milyen mutatószámokkal fejezik ki, már erősen függ a szereplők által folytatott stratégiától /így például megfigyelhető, hogy a hetvenes évek közepén, a népesedéspolitikai határozatok után - más-más okokból - a hatalom, illetve a népesedési ügyekben elkötelezett írócsoport képviselői szívesebben

idézték az olyan mérőszámokat, mint a nyers élveszületési vagy az általános termékenységi arányszám, és mellőzték az olyan mutatókat, amelyek a trendváltozás ideiglenességét vagy látszat-jellegét hangsúlyozták, mint például a teljes termékenységi arányszám vagy a gyermekszám-specifikus termékenységi arányszám/. A tények pedig csak akkor tények, ha egy érvelésbe vagy gondolatmenetbe mint ilyenek bekerülnek. A másik dolog, amire utalnánk, az, hogy noha a gyermekszám alakulása nagyon jól mérhető, a tény maga elkerülhetetlenül értékelések tárgyává válik, vagyis a mérhetőség semmiképpen nem garantálja azt, amit hűvös objektivitásnak vagy tárgyilagosságnak lehet nevezni. Minthogy azonban az értékelések annak az általános értelmiségi stratégiának az egyik elemét képezik, amely a témakapcsolódásokat és témakonstrukciókat irányítja, ezért nem lehetséges a népesedésnek mint témának valamiféle előzetes, magától értetődő vagy természetes kijelölése.

A magyarországi korlátozott nyilvánosság viszonyai közt a népesedési témának, illetve a népesedéssel kapcsolatos, egymással érintkező témakapcsolódásoknak van két, egymással összefüggő sajátossága, ami miatt különös figyelmet érdemelnek. Az egyik szembetűnő mozzanat az, hogy a népesedés nem tartozott azon témák közé, amelyeket a központi, államilag ellenőrzött beszédmód bevont a saját artikulációs módjába. Ez a bevonás nagyon sok, erősen kultivált témával megtörtént, így például a nemzet, haza témakörbe tartozók elég nagy részével is, számos a technika vagy a gazdaság tartományába tartozó témával stb. Ezeknél megfigyelhető az a tendencia, hogy a témakört kultiválók igyekszenek gyengíteni ezt a bekapcsolódást, egyfajta függetlenedési folyamat megy végbe. A népesedési kérdést a hatalom nem emelte be a saját beszédmódjába, nem volt róla igazi "mondanivalója" /amiben feltehetőleg az játszott szerepet, hogy az a történeti hagyomány, amelyen ez az ideológia alapult, ezt a témát nem használta fel/. Igaz, hogy brutálisan, adminisztratív eszközökkel belenyúlt a hatalom a népesedési folyamatokba az ötvenes évek első felében, de 56 után ez a fajta beavatkozás eltünt, az a kérdés pedig, hogy sok vagy kevés gyerek születik-e, a hivatalos vagy felülről vezérelt beszédmódban nem tartozott a rendszernek sem erényei, sem valamely más rendszer hibái közé. Ezért amikor a népesedés kérdése hirtelen nyilvánosan megfogalmazódott, a megemlítés puszta ténye is újdonság-értékkel bírt.

A népesedési téma második fontos vonása, hogy jelentős hagyományra támaszkodhatott: az "egyke" kérdéssel kapcsolatos magyarországi viták a század eleje óta folytak. Ez a hagyomány nyilvánvalóan befolyásolta az általunk vizsgált vitákat is. Általánosságban is elmondható, hogy a témák birtoklásáért folytatott harc mindig egy történetileg már megkonstruált tematikus térben folyik, ezért valójában mindig inkább újrakonstruálásról, rekonstruálásról, nem pedig újonnan való konstruálásról van szó. A népesedési viták esetében mindössze az a sajátos, hogy bennük egy korábban már létezett, markánsan megkonstruált irányzat jelentkezett újra legitim tulajdonáért és azt lényegében meg is szerezte, többek között ezeknek a vitáknak a révén újraalkotva önmagát mint irányzatot.

Az a helyzet tehát, hogy a népesedési téma-komplexumnak volt eleve egy bizonyos fajta autonómiája a korlátozott nyilvánosság más komplexumaihoz képest. Ez nyilvánvalóan politikailag, legitimációs szempontból érzékennyé tette, ugyanakkor egyfajta kivételes helyzetet is biztosított neki. Nehéz lenne ezért azt mondani, hogy a népesedési viták tipikusak voltak a magyarországi közéleti viták közt, viszont atipikusságuk miatt talán bizonyos tendenciák bennük jobban felismerhetők.

Bár magától értetődő, de meg kell említeni az atipikusság egy másik forrását: a népesedési kérdésekben nem csak a "közéleti" értelmiség különböző csoportjai állnak egymással és a hatalommal szemben, hanem e kérdéskörnek van egy tudományosan legitim birtokosa, a demográfia. Ez csak növeli az elemzés érdekességét, hiszen bepillantást nyerhetünk a "szakértő" és "laikus" értelmiség viszonyába, a köztük végbemenő cserékbe, alkukba és konfliktusokba. Az elemzésben először /I-IV./ áttekintjük a népesedési viták történetét - szükségképpen meglehetősen vázlatosan - majd /V./ összefoglaljuk a szerintünk leglényegesebb tanulságokat és általánosíthatónak tűnő következtetéseket.

I.

Az 1945 előtt a népesedés kérdése a közvéleményben elsősorban az ún. "egyke-viták" kapcsán merült fel, azaz elsősorban az egyes paraszti területi csoportoknál megfigyelhető születésszabályozásra figyeltek. Ezek története többé-kevésbé fel van már dolgozva /1/. A következőkben e feldolgozásokra alapozva foglaljuk össze azokat a mozzanatokat, amelyek hozzásegítenek a hatvanas évektől jelentkező újabb fejlemények értelmezéséhez.

Maga a paraszti születésszabályozás meglehetősen régi jelenség /2/, de igazán csak a századfordulótól kezdve figyelnek fel rá. Az első reakciók az ekkortájt feléledő és a 20. század első felében Magyarországon erős pozíciókkal rendelkező újkonzervativizmus szellemében az "egyke" okát a modern társadalmi viszonyokkal terjedő erkölcstelenségben látták /Széchenyi Imre, Fezenhoffer Antal, Ravasz László, Kovács Pál, Kovács Alajos/. A vallás hanyatlásának, illetve a vallási sajátosságnak a szerepét ekkor nagyon különböző mértékben hangsúlyozták, már csak azért is, mert a katolicizmusnak és a protestantizmusnak az érintettsége a jelenségben meglehetősen eltérő volt. A modernség ebben a felfogásban úgy jelent meg, mint az erkölcsi erőt, a vallási ködődést gyöngítő tényező, azaz a modern társadalmi viszonyok elemzése háttérbe szorult, a modernséget hagyományos, uralkodó pozíciót betöltő értékek nevében utasították el.

A huszas években érthetően erősebb hangsúlyt kapott a téma nemzeti vonatkozása. Ahogy az köztudott volt, a nemzet lélekszáma a nemzetek közti versengésnek, különösen az I. világháború előtti francia-német rivalizálásnak egyik fontos területe volt. A Trianon utáni Magyarországon az ország lélekszámának stagnálásához, illetve távlatban csökkenéséhez vezető egyke az újabb katasztrófa előkészítője volt, mert - úgymond - a magyarság nem tud majd mit szembeállítani a szomszédnépek gyors gyarapodásával /Huszár Károly: Az 1926-28 közötti vármegyei állásfoglalások/.

Az új mozzanat a huszas évek végén, harmincas évek elején a népiesség kialakulásával jelentkezett. Itt elsősorban Kodolányi János és Illyés Gyula szerepe volt lényeges. Kodolányi már 1926-ban erőteljes, baloldali elemeket is tartalmazó társadalomkritikával kapcsolta össze a hagyományos "egyke-témát". A modernség szemében az osztályuralmat jelentette, az egoizmus, amit elődei is annyira elítéltek, egy olyan társadalmi rendet, amely lehetetlenné teszi a parasztság társadalmi önfenntartását. Kodolányinál ekkor egy sajátos nemzeti kommunizmus elemei is fellelhetőek. Ez nem vezetett természetesen ahhoz, hogy tagadja az "egyke-jelenség" morális összetevőjét /ezt a megfigyelt jelenségek ismeretében aligha lehetett tagadni/, de ezt a morális faktort a társadalmi viszonyok radikális kritikájával kapcsolta egybe. A hivatkozási alap többé nem lehetett valamiféle abszolút értékesnek tartott eszmevilág. Kodolányi már a parasztság ősi értékeire, hajdani kultúrájára, ősi "demokratikus, patriarchális" /sic!/ társadalmára hivatkozott.

Illyés 1933-as - sokat idézett és elemzett - írása ezt a koncepciót fejlesztette tovább, lecsiszolva annak túlságosan merész éleit. A lényeg azonban megmaradt: az "egyke-jelenség" erkölcsi és társadalmi dimenzióinak összekapcsolása, a modernségnek mint kapitalizmusnak a kritikája, az "egyke-jelenség" nemzeti /nála elsősorban a német fenyegetés miatt fontos/ vonatkozása, a hivatkozás a parasztságra, mint egy egészségesebb kultúra, morál és politika letéteményesére vagy lehetséges forrására. Fülep Lajos és Kiss Géza huszas évek végi, harmincas évekbeli írásai közel álltak ehhez a szemléletmódhoz, de náluk a társadalomkritika mozzanatával szemben erősebb az erkölcsi elem hangsúlyozása.

A népiességnek ezt a két változatát képviseli a két "egyke-kérdést" tárgyaló szociográfia is: a kollektív munkaként született "Elsüllyedt falu a Dunántúlon" és az e munkaközösségben is résztvevő Kovács Imre önálló kötete, a "Néma forradalom". Az előbbiben a kapitalizmus, a "rosszul" végbement polgári átalakulás a felelős az "egykéért", amit tetézett a külső, városi eredetü morális romlás. Az "egyke" így erkölcsi jelenség elsősorban. Kovács Imrénél a kapitalizmus erkölcsi bomlasztó hatása mellett fontos az elnyomó jellege is, ti. az "egykét" úgy értelmezi, mint a paraszti felemelkedési kísérletek lehetetlenné tételére adott sajátos választ.

A szociális problematika, a népiesség és a nemzeti kérdés összekapcsolása azonban megtörténhet a nemzeti mozzanat dominanciája mellett is, s akkor afféle a szélsőjobboldal eszméit képviselő

írás születik, mint amilyen Hidvégi János "Hulló magyarsága" volt.

Az "egyke-kérdés" nehezen megemészthető probléma volt azok számára, akik a konzervatív és népies variánsban egyaránt megbúvó modernitás-kritikát, az individualista erkölcs elítélését nem tudták magukévá tenni. A századelőn az, hogy Buday Dezső erőteljesen hangsúlyozta az egyke szociális és gazdasági okait, még elégséges volt ahhoz, hogy elhatárolja magát a téma konzervatív kezelőitől. Az Illyéssel vitatkozó Braun Róbert már szorongatott helyzetben volt: szociális radikalizmus tekintetében nem versenyezhetett Illyéssel, az "egyke" szociális problémává való minősítését nem fogadta el az Illyés által képviselt variánsban is meglevő antiliberális konzekvenciák miatt, így egy nehezen védhető megoldást választott: kétségbe vonta Illyés egynémely megállapításának ténybeli igazságát, és az "egyke-kérdés" jelentőségének leértékelésére törekedett /a "minőséget", az anyagi jólét fokozását, a halálozási arány csökkentését fontosabbnak tartva, mint a születésszámok emelését/. Az a vereség, amit Illyéssel való vitájában elszenvedett, előrevetíti a későbbi népesedési viták szerkezetét, és felveti azt a kérdést, hogy abban a nemzeti vonatkozási keretben, amiben a népesedési viták mozognak, lehetséges-e a Braunéhoz hasonló liberális álláspont nyílt képviselete.

Figyelemreméltó, hogy a népiesség kialakulása az "egyke-kérdés" tárgyalásába mennyi új szempontot vezetett be, a konzervatívokhoz képest mennyivel tágabb kontextusban, milyen széles tematikus kapcsolódással tárgyalták a kérdést. Fontos megjegyeznünk, hogy az "egyke-kérdés" vizsgálata az esetek túlnyomó részében összekapcsolódott a modernség bírálatával, s ez a modernizmus-kritika a népieseknél radikálisabb, egyben kétértelmübb lett: az erkölcsi mozzanatok mellett a szociálisak is megjelentek, de ez a szociális radikalizmus is kötődött bizonyos feltételezett ősi, népi sajátosságokhoz és erőforrásokhoz. Gyökeresen más vonatkozásban merült fel a népesedéspolitika kérdése a szocialista /elsősorban szociáldemokrata/ munkásmozgalomban /elsősorban a szocialista orvosmozgalomban/ /3/. Itt ezek "összemosódtak" - talán helyesebb lenne azt mondani: szorosan összekapcsolódtak - a szociálpolitikai kérdésekkel.

A születési arányszámok emelése két okból sem lehetett a mozgalom propagált célkitüzése: egyrészt úgy vélték, hogy a nagyobb

gyermekszám rontja a munkásosztály esélyeit a tőkével folytatott harcában, mert hosszú távon munkaerő-túlkínálatot támaszt /az ún. neomalthusiánus érv/, másrészt általános emancipációs és sajátos szociálhigiénés megfontolásokból a születésszabályozás propagálását tartották fontosnak, az abortusztilalom ellen harcoltak.

Az "egyke" természetesen felkeltette a statisztikusok, a kialakulni kezdő demográfia müvelőinek a figyelmét is, a két háború közt azonban nem került sor valamiféle vitára vagy összeütközésre a "hivatalos" tudomány és a laikus publicisták közt /noha épp a népiesek közt többen igen rossz véleménnyel voltak e tudományról/; a kor egyik vezető statisztikusa, Kovács Alajos a nemzeti szempontú "egyke-vizsgálat" egyik élharcosa volt.

Nyilvánvaló, hogy 1945, méginkább 1948 után a politikai, közéleti mező annyira megváltozott, hogy a régi álláspontok képviseletére nem adódott lehetőség. A konzervatív és liberális álláspontok kiszorultak a közéletből, a népies irányzat erős, szinte teljes mimikri árán valamennyire megőrizte jelenlétét, de épp a népesedési kérdésekben nem képviselhette nézeteit. Érdekes, de tulajdonképpen a rendszer természetével nagyon is egyező módon a szocialista hagyományok is elsüllyedtek. A sztálinizmus nem vállalhatta a régi mozgalom emancipatív értékeit, erőszakos és konzervatív szellemet érvényesített gyakorlatában. Vitázni a szó igazi értelmében a népesedési kérdésekről pedig végképp nem lehetett.

II.

A 60-as évek elején, a kiépülő konszolidáció keretei közepette, és valószínüleg a háttérben megkötött kompromisszumok értelmében, müködni kezd egy lassan kiépülő, a korábbitól eltérő nyilvánosság, és megindulnak az első nyilvános sajtóviták. Az 50-es évek vitáit elsősorban a központi politika reprezentációja jellemezte. Az ideológia megkérdőjelezhetetlen primátusa következtében a viták a központi akarat megjelenítését, az elhajlók, tévelygők stb. leleplezését, denunciálását szolgálták. Vitáról, a szónak az álláspontok konfrontálását, az érvek harcát jelentő normatív értelmében, tehát csak a 60-as években beszélhetünk. Ekkor a korábbiakhoz képest a leg-

szembetünőbb változás az, hogy az új korszak vitáiban már nem a hivatalos politika, ideológia képviselői játsszák a fő szerepet denunciálva különböző csoportokat vagy egyéneket. A közélet, a nyilvánosság lassan bontakozik ki, bővül és szélesedik, ahogy egyre újabb írástudók szólalnak meg a börtön vagy a szilencium évei után. A 60-as években a viták legfőbb tétje éppen a nyilvánosság kiépítése, a különböző tudományos és kulturális területek autonómiája, az ideológia alól emancipációja volt. Az autonómiáért való harc különböző fázisokban, eltérő erősséggel folyt a különböző területeken, összességében azonban a viták jól érzékeltetik a monolit ideológia összetöredezését, új érvek és értékek legitimmé válását, újabb csoportok részvételét és önmegjelenítését a nyilvánosságban.

Mindjárt az első viták között jelent meg a népesedéssel kapcsolatos első vitahullám, amelynek közvetlen tematikus aktualitását az éppen akkor bekövetkezett születési mélypont adta. Az 50-es évek erőszakos népesedéspolitikai koncepcióját és a hozzá kapcsolódó brutális népesedéspolitikai intézkedéseket 1956-ban természetes reakcióként követte egy liberális abortuszrendelet. Koherens népesedéspolitikai koncepció azonban nem kerül kidolgozásra, és így a romló népesedési helyzet keltette aggodalom és a koncepció kialakításának sürgetése szükségszerüen fókuszálta a kialakuló nyilvánosságban helyüket kereső értelmiségiek figyelmét erre a problémára.

Az 1963-64-es első vitahullám résztvevőinek eloszlása a létező /és lehetséges/ álláspontok között rendkívül egyenlőtlen. Legnagyobb arányban és súllyal /ami a felvonultatott kulturális és szociális tőkét illeti/ a népies írók és publicisták vesznek részt benne, akik a hagyományos népi, nemzeti tematikát és értékrendet ekkor egy rendkívül hangsúlyos és normatív szocialista értékrendbe beleágyazva jelenítik meg. Míg, az ebbe a csoportba tartozó hozzászólók között változatok, árnyalatok is megfigyelhetők, sőt kitapintható a vita során egyfajta csoportszerveződés, addig a szembenálló nézőpontok csak többé-kevésbé töredékesen jelennek meg, kidolgozottságuk foka alacsonyabb, képviselőik nem alkotnak látható csoportokat, egymást erősítő koaliciókat. Egyes létező álláspontok pedig egyáltalán meg sem jelennek a nyilvános vitában.

Az 1962-ben bekövetkezett születési mélypontra a hivatalos statisztika csak belső anyagokban reagált. A problémát a népi írók tették vitatémává, ők irányították rá a nyilvánosság, a politika figyelmét. E tematizálás egyben kedvező lehetőséget adott a népi íróknak arra, hogy ismét színre léphessenek a szerveződő nyilvánosságban. Az alkalmazott stratégia és a megszólalások gyakorisága alapján jól érzékelhető, hogy a vita e csoport számára többrendbeli igénybejelentés funkcióját hordozta. Egyrészt fontos tét volt a téma újbóli megjelenítése, a hagyományos, már a háború előtt kidolgozott témaartikuláció újbóli legitimálása és a fölötte való rendelkezés biztosítása.

A hagyományokra való hivatkozás és a népesedési témának a nemzettel, a szocializmussal és a jövővel való összakapcsolása arra teremtette meg a lehetőséget, hogy a népies írók és publicisták közös platformot alakíthassanak ki, csoportonként jeleníthessék meg magukat, méghozzá olyan csoportként, amely a legfontosabb, legalapvetőbb kérdésekkel foglalkozik, amely a nemzet sorskérdéseinek tárgyalására hivatott. Az első vitahullámban megjelenő népies cikkek azt a stratégiát alkalmazzák, hogy az alacsony népesedési arányokat a nemzet iránti felelősségérzettel, a népi életerő pusztulásával, sőt a Trianon után kialakult geopolitikai helyzettel kapcsolják össze, majd e problémákat a konszolidáció alapját képező fogyasztással hozzák kapcsolatba, valamint a liberalizált abortuszrendelettel, a politika nemzeti kérdések iránti érzéketlenségével, erkölcsi, politikai céltételezéseinek és propagandájának sikertelenségével stb. A gyermekvállalás összekapcsolása az életigenlés, a nemzeti szellem életerejének ingatag fogalmával lehetőséget ad a téma politikai és nemzeti jellegének megalapozására.

Ez, a 60-as évek vitáiban gyakran felbukkanó népies stratégia egyszerre épít a tradicionális népiesség erkölcsi értékeire, a már korábban kidolgozott modernitás-ellenességre és a hivatalos szocialista ideológia céltételezéseire. E kettő közti kapcsolat persze korántsem ellentmondásmentes, hiszen számos értéktételezésük egymásnak ellentmondó, egymást kizáró /pl. modernitás-koncepció, nemzeti vs. nemzetköziség, politikai vezetőszerep, politikai alternatívák stb./, de a konkrét és az általános közötti állandó oszcillálás ezt nem mindig teszi feltétlenül láthatóvá. Másrészt jól érzékelhetők a

népiesség és a szocialista ideológia közötti ténylegesen meglévő és itt jól kihasznált kapcsolódási pontok: a kollektivitás preferálása az individuális jogokkal szemben; erős központi, állami beavatkozás; a döntések, az igazságosztás felülről várása, az egyén és a társadalom felülről való irányítása; patriarchális társadalomkép, az egyén alárendeltsége, felelőssége, áldozatvállalásának kötelező volta; az individuális különbségek, igények alárendelése az egyenlősítő tendenciáknak stb.

Ennek a beszédmódnak az a legnagyobb előnye, hogy egyszerre két irányban is hatékony: támadhatatlanná teszi a szerzőt és az általa képviselt álláspontot, hiszen harcos szocialista frázisok bástyázzák körül, ugyanakkor még kíméletlenebbé, fenyegetőbbé erősítik az egyént ostorozó vádait. A népies szerzők hozzászólásainak csak az egyik, a láthatóbb, nyilvánvalóbb célja a felelőtlen, mohó, kispolgári ember elítélése, a fogyasztás, az erkölcsi romlás denunciálása. Mindez azonban egy ennél súlyosabb, alapvetőbb tét megalapozását szolgálja: a vezetés, a politikai hatalom legitimitásának rejtett, utalás-szerü, többé-kevésbé nyílt, kétségbevonását, népvesztő politikájának leleplezését. A szocialista elvek és szólamok hangoztatása ehhez is jó alapot szolgáltat: miközben az azonos alap, a hatalommal való konszenzus bemutatását szolgálja nyilvánosan, egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy mindezeket az elveket /mintegy balról támadva/ számon kérje a politikán. A központi hatalommal való szembenállás megjelenítésére, a potenciális politikai alternatíva létére való hivatkozásra és a morális hagyományok védelmében vállalt prófétai, néptanítói szerepre alapozza a népies írók kialakuló csoportja azt az igénybejelentést, amely saját, az irodalomban elfoglalt központi helyzetére, súlyára, a szellemi életben elfoglalt vezető szerepére, a morális, a nemzeti és a politikai kérdésekben kikerülhetetlen képviseleti jogára és kompetenciájára vonatkozik.

A három vitahullám között jelentős különbség van a tekintetben, hogy a népies résztvevők mire alapozzák a politikai hatalom delegitimálását. Az első vitahullám népi írói, publicistái a tételesen meghirdetett szocialista erkölcsi elveket kérték számon a politikán, ezeket állították szembe a konszolidáció alapját képező fogyasztáspolitikával. Az anyagi fejlődést, a növekvő igényeket, "a kispolgári önzést" ütköztették a tradicionális életmód és értékek, a nemzet,

a jövő iránti felelősségvállalással. Ez a témakonstrukció határozta meg a beszédmód karakterisztikus jegyeit: hagyományos szocialista ideológiai kategóriák és értékek használata, leleplező, intoleráns hangnem, központi, felülről való döntések sürgetése, az egyéni döntés szabadságának megkérdőjelezése, az értelmiségi szerepvállalás, példamutatás, nevelés, propaganda, manipuláció szerepének hangsúlyozása. Az ideológiai szigor oldódása és a jólétre alapozott konszolidáció széleskörü népszerüsége miatt a későbbi vitaszakaszokban azonban ez a delegitimációs bázis egyre kevésbé volt alkalmazható. A jólét, az igények növekedése, az ezt a tendenciát erősítő politika széles nemzeti konszenzust hozott létre, és bár még előfordulnak viták a 60-as évek második felében, sőt később is, amelyek tétje ennek a politikának a leleplezése /pl. fridzsider-szocializmus vita, kesudió vita stb./, a fogyasztás-ellenességre már nem lehet biztonságosan alapozni vitastratégiát. A népesedési vita három hulláma valóban azt mutatja, hogy a második és a harmadik korszakra az ideológiai elvekre, a szocialista tételekre való hivatkozások, a leleplezés technikájának alkalmazása lecsökken, illetve meg is szünik, ám ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelennek meg a nemzeti tematikára való nyílt vagy legalább kevésbé kendőzött hivatkozások, vagyis a delegitimációs stratégia valóságos alapja megerősödik és explicitebb módon megmutatja magát a közbeszédben.

A népies témakapcsolás egyik jellegzetessége a 60-as években, hogy szövegszerüen mindig konkrét, az egyénre jellemző hibákat, bünöket, erkölcsi felelősséghiányt mutat meg, de ezek létéért, szaporodásáért - közvetetten - a politikai hatalmat teszi felelőssé. Ennek az érvelési taktikának a sikerességét az aktuális társadalomszerveződési modell alapozta meg, az erősen központilag szervezett, fölülről irányított, államilag ellenőrzött rendszer, amely paternalista módon nemcsak a politikai és társadalmi szférák szerveződését és müködtetését vállalta magára, hanem még a magánélet, a magánszféra irányítását is. Az állam későbbi /és részleges/ kivonulása e területekről ismét táptalajt ad az ellene irányuló elsősorban balos ideológiai támadásokra, oly módon, hogy számon lehet kérni a politikai hatalomtól az erkölcsi, ideológiai fellazulást, a meghirdetett elvektől és céloktól való eltántorodást / egyenlőség, közteherviselés, szociálpolitika, egyenlő esélyek stb. számonkérése/.

Az első népesedési vitában jól megfigyelhető a népies csoport alakuló koreográfiája. Mind részvételük számszerűsége, mind pedig offenzívájuk élessége tekintetében jelzik fölényüket. Még a kialakuló csoport szerkezete, kiépülő hierarchiája is előtűnik a vitacikkek alapján. Sokat hivatkoznak egymás cikkeire, dicsérő, magasra értékelő megjegyzések közepette. /Pl. Bozóky Éva az ÉS-ben "problémafelvető tanulmánnyá" stilizálja Bor publicisztikáját, negligálva az előző, nem népies hozzászólásokat és így Bor érdemévé teszi a kérdés felvetését/. A csoport szerveződését szolgálja az is, ahogy a kezdő, még alacsony presztizsü hozzászólót /aki ráadásul még nő is/, íróvá, profi literátorrá konszekrálják, és integrálják a csoportba. /Pl. Bozóky Évát, aki a Kortársban még olvasói levélben szólt hozzá, aláírva foglalkozását és munkahelyét./

Bor Ambrus szemmel láthatóan az ideológiai érvek felelőse, a szocialista értéktételezésekre épülő hatalmi delegitimáció kidolgozásának szakértője. Mások, pl. Jobbágy Károly a tradicionális népi értékeknek a fogyasztás, a modernizáció által történt kipusztításán busonganak, vagy részletekbe menő javaslatokat dolgoznak ki az anyagi feltételek stb. javítására /pl. Győrffy Sándor múzeumi tudományos főmunkatárs/. Veres Péter, írói rangjára, népvezéri minőségére alapozva azt is megteheti, hogy írásának nagy részében saját korábbi írásait és írásaiból idéz, és ő az, aki a legmesszebb el mer menni a hatalom delegitimálásában.

Fekete Gyula már itt is a racionalizáló, a tudomány érveit és módszereit ismerő író szerepét vállalja fel, cikkében osztályoz, pontokba szed, összefoglal, kategorizál. Ezt a szerepet, a tudományos eredményeket is ismerő, azokat kérlelhetetlenül ellenőrző, leleplező író képét a későbbi vitákban is tovább építgeti, mintegy "szakosodik" a témára és evvel implicit módon is a tudomány felelőtlenségét, aulikusságát, hatalom-kiszolgáló szerepét igyekszik bizonyítani. A népi írók csoportjából Nagy Tibor /a későbbi Zám Tibor/ az egyetlen, aki egy hortobágyi-szociográfia keretein belül a nagycsalád okozta problémákra, szegénységre utal, és így ő az egyetlen a népies csoport férfi hozzászólói közül, aki toleránsabb megítélésre int és az egyéni igényszint szubjektív megítélését legitim problémaként definiálja, miközben természetesen kiáll a tradicionális családmodell mellett.

A népies csoport női szárnyát /Bozóky Éva, László Anna/ a férfiakétól eltérő stratégia jellemzi, kevésbé foglalkoznak ideológiai kérdésekkel vagy a népesedés és a nemzet közös témaartikulációjával, bár hozzászólásukat, természetesen, ez az értékálláspont alapozza meg. Ők, valamilyen ki nem mondott tradicionális szerepmegoszlás következtében mindig földhözragadtabban, a mindennapi problémákhoz, az egyéni sorsokhoz és példákhoz kötődve szólalnak meg. Ez az egyéni példára való hivatkozás, a hozzászólói kompetenciának a sajátos női, anyai szerepre való alapozása a népesedési viták szinte valamennyi női résztvevőjét jellemzi, nemcsak a népieseket /ld. pl. Máriássy Judit, Szemes Piroska stb./. Egyetlen kivétel /a harmadik vitahullámban/ a tudósi kompetenciájára alapozó Ferge Zsuzsa, aki nem csak ezt a kötelező konvenciót rugja fel, hanem a pronatalista preszuppozicióét is. A nők tehát, még a női egyenjogúság élharcosai is, elfogadják ezt a tradicionálisan megalapozott, biológiailag determinált, másfajta szerepet, a partikularitásban való megrekedtséget, és hajlandók arra, hogy saját szüléseik vagy abortuszaik példájára hivatkozva indokolják meg érintettségüket. A népies irányzathoz tartozó női résztvevők nyíltan és büszkén építenek a férfiak által is magasra értékelt anya-mítoszra, és próbálják összeegyeztetni az áldozatvállalás és az örömteli anyaság eltérő hagyományos képeit.

A nők számára a legnagyobb problémát a női emancipáció megítélése okozza. Egyik sem értene szívesen egyet a népiesek radikális férfi szárnyának azokkal a célozgatásaival, hogy a nő helye kizárólag a családban van /hiszen mindannyian hivatással rendelkező értelmiségi nők/, ezért álláspontjuk árnyaltabb, toleránsabb. Nem zárják ki a főhivatású anyaságot, de megpróbálnak más modellekben gondolkodni és áthidaló, köztes megoldásokat javasolni /bedolgozás, csökkentett munkaidő, háztartási gépek, állami intézmények kiépítése stb./. Nem véletlen, hogy itt, az első népesedési vitában gyakran jelenik meg a korszerű fogamzásgátló szerek bevezetésének és elterjesztésének szükségessége mint a női önrendelkezés egyik biztosítéka. A javasolt megoldások persze eltérnek a résztvevő nő alapvető csoporthovatartozásától, értéktételezéseitől függően /pl. abban, hogy mennyire állami intézményektől, vagy a társadalmi segítségtől, vagy esetleg az erkölcsi nézetekre való írói ráhatástól stb. várják a probléma enyhítését/, de az alapprobléma azonossága /a női emancipáció, a nő szabad önrendelkezésének joga/ közelíti álláspontjaikat és azt eredmé-

nyezi, hogy hozzászólásaikban mindig nagyobb szerepet kapnak a konkrét problémák, az áthidaló javaslatok, a gyermekneveléssel, háztartással kapcsolatos intézmények konkrét bírálata, a mindennapi nehézségek emlegetése, a személyes példaadás, illetve a társadalom férfi-uralmának hibáztatása. A női stratégia tehát csak megerősíti a népies beszédmódnak a mindennapok széles témáit felölelő, a konkrét és az általános, a személyes és a társadalmi közötti állandó oszcillálását.

Az első vitahullámban /felsőbb utasításra/ nem vesznek részt a szakértők. Egyedül Péter György nyilatkozik a Népszabadságnak KSH elnöki minőségében. A jól szervezett népies táborral szemben nem találunk egységes csoportot képviselő vitapartnereket, sőt egységes fórumot sem. A potenciális vitapartnerek egyik csoportját néhány újságíró alkothatná /Vámos Imre, Pálfy József/, akik a népiesektől teljesen eltérő témaartikulációval jelentkeznek /a világ túlnépesedési problémái - élelmiszertermelési kapacitások - leszerelés, világpolitikai enyhülés/, és akiknek tettei láthatóan egészen más irányúak /az enyhülési politika legitimálása/. A vita köztük és a népiesek között tulajdonképpen létre sem jön, azonkívül, hogy Pálfy cikke, az ürügy az ÉS-ben a vita megindítására.

Más újságírók /elsősorban napilapokban, főleg a Magyar Nemzetben/ ugyan gyakran foglalkoznak népesedési kérdésekkel: a népesedéspolitika célkitűzéseit és egyes tudományos tételeket, a fejlődést hangsúlyozó, elveket népszerűsítő cikkekben /Kovács Judit/. Vita a népiesekkel azonban itt sem alakul ki, elsősorban a közös pronatalista alapállás, másrészt a népesedéspolitika célkitűzéseinek, elveinek támadhatatlansága miatt, amelyeknek népszerűsítésével e cikkek foglalkoznak. Így tehát mindkét oldalon megjelenik a konszenzuális viselkedés: nem vesznek tudomást egymásról. Igazi ellentábor nincsen, sem a tudomány képviselői, sem a tekintéllyel rendelkező urbánus írók nem szólalnak meg, sem a hatalom, a hivatalos népesedéspolitika képviselői.

A szemben álló álláspontot néhány, urbánusnak tekinthető megszólaló képviseli, elsősorban újságírók, ők azonban nem mutatkoznak meg csoportként, egymásra hivatkozó, egymás álláspontját erősítő, felértékelő szervezett résztvevőkként /Hirschler Imre, Lázár István, Fenákel Judit, Erki Edit, Szekrényesi Lajos stb./. Nincs kiépített

egységes stratégiájuk, nem alkotnak koherens platformot. Érvelési stratégiájuk közös pontja leginkább a női emancipáció, a magánélet, az egyéni döntés szabadságának a védelme és az, hogy megpróbálják elszakítani a gyerekvállalás kérdését a nemzeti problematikától. Egyéni és csoporthelyzetükből következően ők mindig többé-kevésbé defenzív pozícióban vannak, nem támadhatják nyíltan a hatalmi politikát, és éppen ennek következtében gyakran ők is túl konkretizálók, földhözragadtak maradnak, hiszen a problémákat kénytelenek a mindennapi gondokra, az intézményi ellátottság még nem megfelelő állapotára stb. visszavezetni.

Az urbánusok az első vitahullámban mind kormánypártibbak a népieseknél, bírálataik egyes intézkedésekre vonatkoznak, vagy még gyakrabban a végrehajtás, a kivitelezés hiányosságaira, de nem alkotnak konzisztens, alternatív bírálatot, eltérő értékálláspontot /mint pl. a második vitahullámban Vági/; elismerik, hogy vannak még hibák, de védik a politikai döntések és koncepciók helyességét. Az ellentábor tehát szervezetlenebb, stratégiája nem egységes, fórumai sem /hozzászólásaik a Magyar Nemzetben, a Népszabadságban, a Kortársban, a Valóságban és az ÉS-ben elszórva, rendszertelenül és jóval csekélyebb számban jelennek meg/.

A következőkben röviden az első vitahullám lefolyását tekintjük át, a legfontosabb, legmarkánsabb álláspontokra, érvelési típusokra koncentrálva /4/. Ugyan a téma nem volt minden előzmény híján a hatvanas években sem /5/, de a tényleges vita a Kortárs hasábjain indult el Bor Ambrus: "Tizenhárom ezrelék" c. cikkével /6/. A cikkből egyértelműen kitetsző pronatalista álláspont egyrészt az írói, az anyanyelvre épülő érdekre hivatkozik, de mögötte ennél súlyosabb érvek sorakoznak: erkölcsi, nemzeti, politikai, népi, gazdaságpolitikai, természeti, valláserkölcsi jellegűek. A cikk határozott kapcsolatot teremt a népesedés és a nemzeti lét, a geopolitikai helyzet között. A kategória jogosságát biztosítja avval, hogy visszautasítja a nacionalista és soviniszta jelzőket. Soviniszta az, aki "nemzetiségi mennyiséggel akarna más nemzetiségekre nyomást gyakorolni". De Bor szerint: "A magyarság itt tömegével már nem hathat". A probléma gyökere "a dunavölgyi erőviszonyok" kérdése, az "arányeltolódásé", "nemcsak legkisebbek fogunk maradni, hanem el is törpülhetünk a Duna völgyében". A magyarság növekedése tehát geopolitikai tét, "a Dunavölgy, szomszédaink, európai környezetünk" erőviszonyainak tétje.

A növekedés szükségességével csak "a fanyar okosság mögé rejtőző dekadencia és az inkvizítori dogmatizmus fordulhat szembe". A népesedési probléma okait az anyagiasságban, a negatív propagandában, a lazuló erkölcsökben, a városiasodó életformában és a rosszul értelmezett női egyenjogúságban találja meg. Az alacsony születésszámokat a szocialista állam túlzott liberalizmusára /abortuszrendelet/ és a dekadens nagyvárosra vezeti vissza, másrészt az erkölcsi romlásra, a túlzott szerzésvágyra, végül, de nem utolsó sorban a női munkavállalásra, az egyenjogúság munkajogilag megalapozott változatára /"a régi életformától való lázadó, erőszakos szabadulni akarás ez, vad ugrás... ebbe a kiforratlan, felületesen kialakított életformába", "a nők egyenjogúsítása a férfiak egyenértéküségének megszüntetését jelentené, s épp ezáltal, mert a nő egyéb tevékenysége mellett biológiai hivatást is tölt be, reprodukálva az életet, amire a férfi nem képes"/.

Bor cikke alapvetően a politikát marasztalja el, mert a modernizáció, a városiasodás, a nők egyenjogúsítása elsorvasztja a népet, a hagyományos, természetes értékeket és életmódot: "....mohó kispolgári városiasodás, a civilizatorikus javakra zúduló igénylavina képében, a női egyenjogúság torz, majdnem perverz értelmezése, születési minimum, a törvényesített terhességmegszakítás eszközével való visszaélés, egy nép öntudatlan, meggyőződéstelen sorvasztása az emberi szabadság vívmányának ürügyén."

Hirschler Imre hozzászólásának /7/ megjelenését a Kortárs szerkesztői politikája motiválhatta, feltehetőleg a szerkesztőség Bor cikkét csak egy enyhítő, vitatkozó válaszcikkel együtt tartotta jónak megjelentetni. Hirschler egyrészt szakember, ismert és jól kereső nőgyógyász, egy jellegzetes /és Bortól nagyon különböző/ értelmiségi csoport képviselője, a szexuális felvilágosítás akkoriban szinte egyetlen művelője. Többszörösen érdekelt lévén hozzászólásában magyar voltát /nyelvre épülő nemzetiség-tudatát/ és apai érintettségét hangsúlyozza. De nála a gyerek nem a nemzeti életerő megtestesítője, hanem "a házasság, az élet értelme, az egyén önmeghosszabbítása". A gyerek az általános emberszeretet záloga és ez a harmonikus boldog társadalom kialakításának céljával kapcsolódik össze. A preferált értékek látványosan eltérnek.

A Kortárs 63/7. számában két hozzászólás is foglalkozik a témával, mindkettő tulajdonképpen Bor Ambrusnak válaszol, Hirschler hozzászólását tudomásul sem véve. Mindkét szerző fiatal nő, anya és írói pályája elején álló, még nem felavatott szerző, az értelmiségi létnek az irodalomhoz képest marginális és alacsonyabb státusú területein /Fenákel pedagógus, Bozóky könyvtáros/. A hasonló társadalmi meghatározottság hasonló tematikát eredményez a két cikkben: jellemző a személyes hang, a saját sors idézése, a szociográfiai példázat és természetesen a társadalom által fennen hirdetett egyenjogúsági elv gyakorlati megvalósulásának denunciálása. Mindketten a nők, az anyák védelmében szólalnak meg, a két cikk mégis egymással szembenálló értékálláspontot tükröz. Fenákel Judit /8/ a terhesség, a szülés és a gyereknevelés problémáinak leírásával, az abortuszra jelentkező nők megértő kezelésével a gyereknevelés és a munka, a hivatás egymás mellé helyezésével a nők individuális döntési jogát, szabadságjogát igyekszik megalapozni, mégis megmarad ugyanabban a denunciált ideológiai struktúrában: a gyerekvállalás kérdését ő is női problémának tartja /"nőket érintő kérdésekről férfiak vitatkoznak, s kárunkra vagy javunkra el is döntik a vitát"/.

Bozóky Éva /9/ keserű, harcias, támadó, számon kérő hangnemben az anyák szószólójaként fellépve, a nem megfelelően megvalósult női egyenjogúságot okolja, s egy tradicionális modellt állít fel: a gyermeknevelést ismerje el a társadalom hasznos, fizetett társadalmi tevékenységként. A hagyományos női szerepnek vár társadalmi elismertséget. Bizonyos szempontból még Bornál is agresszívebben jelöli ki a feladatokat: a gyerekvállalás kötelesség. A probléma megoldása állami és központi akciókat, a kispolgáriság elleni harcot kíván. "A születési arányszám alacsonyságának oka a középpolgári jólét nyomában felbukkanó fenyegető veszély, a kispolgári mentalitás. A kényelmes, puha, önző, minden nagy tettől írtózó kispolgári szemlélet. A kispolgári mentalitás - ne szépítsük a dolgot - át és átszövi társadalmunkat."

A tényleges vita az ÉS-ben /10/ Pálfy József cikkéhez kapcsolódott /11/. Ő a világ túlnépesedéséről beszélt, élelmiszerellátásról, leszerelésről. Ennek megfelelően nyugati forrásokat idézett: ENSZ, Time, nyugati tudósok, még egy domokosrendi szerzetest is. Pálfy tehát leválasztja a népesedési témáról a faji /és nemzeti/

kapcsolódásokat, és éppen ellenkező előjellel tematizálja: a problémát éppenséggel a túlnépesedés jelentheti, mivel élelmiszerellátási gondot okoz. A megoldást a nemzetközi egyetértés, a konszolidáció, a tudatosan megtervezett beavatkozások, a leszerelés teremti meg. A cikk a modernizáció, a tudomány, a racionalitás, béke, jövő, felelősség, enyhülés értékkategóriákra épül. A cikk enyhén optimista hangvételü és elkötelezett. A szocialista szimbolikát a "harcolunk", "leszerelés", "csillogó jövő" stb. terminusok képviselik, de ideológiai bázisa nem szigorú és korlátozó. Az ÉS szerkesztősége Bor Ambrus hozzászólása előtt rövid bekezdésben közölte, hogy Pálfy cikke "a legkülönbözőbb állásfoglalásokat váltotta ki", így a témát vitára bocsátják.

Bor Ambrus /12/ itt már nem szociográfiát írt, hanem éleshangú esszét, ideológiai és erkölcsi vádbeszédet. A Pálfy által felvetett témát elutasítja: "mi nem vagyunk túlnépesedőben", és az alapproblémát ismét visszahelyezi a nemzeti keretbe, és az alacsony gyerekszámmal azonosítja. Bor vádbeszéde legmarkánsabb példája annak a 60-as években különösen jellemző népies stratégiának, amely egyszerre épít a tradicionális népiesség erkölcsi értékeire és a hivatalos szocialista ideológia céltételezéseire.

Bor az első, explicit szinten az egyén felelősségét hangsúlyozza: az anyagi okokat hibáztatja, az egyéni szerzésvágyat, a jólét iránti megnövekedett igényeket. A "szocializmus bulistáit" kárhoztatja, akik "mohón kapnak a megtermelt javak után, még keveslik is, de megszolgálni nincs hajlandóságuk. Rá se érnek: aranyat mosnak a maguk Kaliforniájában, jólétük növekedését nem a társadalom összefogásától, nem is az államtól várják, hanem egyéni ügyeskedésüktől. Álmuk a családi leltárba vett technikai javak mennyisége szerint tagolt társadalom, amelyben ők a legfelső osztályba kerülnek".

A második szinten már a hatalomról van szó. Rossz színben tünteti fel a szerinte a jólétre, az egyéni gazdagodásra épülő, vagyis az 56 után, de főleg a 60-as évek elejétől kibontakozó politikai stabilizálást. "Természetes például, hogy az igények növekedése késlelteti a szüléseket. Természetes az is, hogy az igények nőnek; gazdaságilag erre rendezkedünk be. Hanem az igények kielégítésének soha sincs vége ..." A társadalom erkölcsi, ideológiai elmaradottságának emlegetése is a hatalomra üt vissza, hiszen az emberek maradi gondolkodása, individualizmusa stb. azt bizonyítja, a politikai rendszernek nem sikerült azokat az ideológiai, erkölcsi célokat elfogadtatnia, amelyeket deklarált. Ennek érzékeltetésére különböző témákat érint Bor: a rosszul értelmezett női egyenjogúságot /"...vannak elegen, akik az egyenjogúsításból csak annak anyagilag előnyös vonásain kapnak: az asszony az egyenjogúsítással egy családi közkereseti társaság hasznot hajtó beltagjává léphet elő"/, az anyai szerep leértékelését, a közösségi nevelés eredménytelenségét, de a nem korszerü család-felfogást is, amely következtében "mély a hallgatás az apaság átértékelése körül", nem született meg a "szocialista apa" fogalma. Hangsúlyos vádpont az abortusz legalizálása is: ez a téma lehetőséget ad, hogy a társadalom felelőtlenségének vádját a hatalom túlzott liberalizmusára, a nemzeti sorskérdések iránt érzéketlen politika felelősségére vezesse vissza: "... a rendeletileg biztosított abortusz az esetek 6-7 százalékában maga kínálja föl magát".

A népies elképzelés magvát az a témakapcsolás alkotja, amelynek során a gyerekszámot mint a nép életigenlése, a nemzeti erő, az élni akarás megnyilvánulását értelmezik. A felsorolt okok miatt - mondja Bor - a természetes életösztön a mai magyar népességben megrendült: "...ahol javulnak az élet anyagi feltételei, ott optimista a társadalom, és ezt a társadalmat olyan születési index jellemzi, amelyet optimálisnak nevezünk. Az optimális élveszületési index: életigenlés. Kívánása nem fajgőg, nem magyarkodás, hanem emberség a nemzetköziségben. A mi születési indexünk most csaknem érthetetlenül minimális..."

Bozóky Éva cím nélküli cikke /13/ a személyes példát hangsúlyozza, a női emancipáció és az anyagás-mítosz témáit kapcsolja egybe, egyetértéssé szelidítve álláspontját a népies írók férfi tagozatának hagyományos családmodelljével kapcsolatban: "Akkor lenne egyenjogú a nő, ha a családjáért végzett munkáját is közhasznúnak tekintenék, s gyermekei számának arányában csökkentenék házon kívüli munkaidejét." Bozóky egyrészt központi beavatkozást javasol, másrészt az íróktól, értelmiségiektől várja, hogy kedvet csináljanak a gyerekszüléshez, megváltoztassák a társadalom és az egyén morális beállítódását: "...veszélyesen terjedő kispolgári mentalitás... a szocialista

öntudat hiánya, a közösség iránti közömbösség, amely megmérgezi a személyiséget... A sok gyermek világnézet kérdése is".

A vita domináns vonalát a népies álláspont különféle változatai képezik. Ezt az érvelést tekintélyével ekkor Veres Péter fedezte. Ő is kitágítva értelmezte a kérdést /14/: a munkaerőszükséglet, a városiasodás, a társadalomlélektan, az írói feladatok, a házasság történeti áttekintésén keresztül jut el az erkölcsi kérdésekig, a szocialista normák és erkölcs hiányának kimondásáig és a politikai rendszer iránti bizalmatlanságra való utalásig. Elsősorban népi írói kompetenciájára alapozza írását, de mögötte ott van a politikusi és még inkább a konszakrált írófejedelem gazdag tapasztalataira, erkölcsi elkötelezettségére való hivatkozás is. Saját korábbi írásait idézve önmagává teszi, tisztán előre látó írói szerepét igazolja. A maga szigorú, szélsőségesen korlátozó erkölcsi felfogását állítja szembe a még ki nem alakult szocialista, kommunista erkölccsel; a hagyományos, tradicionális áll szemben az újjal, a konstruálttal, az ideológiailag tételezettel, és bár van kapcsolódási pont közöttük /kollektivizmus/, Veres a szembeállításnál az előbbi természetes, történetileg motivált létét és értékeit hangsúlyozza. Az új rendszer nem tudott új erkölcsi normákat adni, a hagyományos értékrendszer felborításával az erkölcsi romlásnak, "a szerelmi nihilizmusnak", "az élvezet-vallásnak" nyitott teret. "A kollektivista világnézet még nem vált elfogadott köznormává, spontán érvényesülő emberi magatartássá... a szocialistákról, kommunistákról úgy gondolkoznak: ezek is csak uralkodni akarnak, csak uralkodni, semmi mást." A nép bizalmatlansága a születések elmaradásának az oka.

Fekete Gyuláé /15/ a vita legélesebb, legpolemikusabb cikke. A társadalomban folyó vitát parttalan indulatokkal és antagonisztikus ellentétekkel jellemzi. Többször utal a nyilvánosság korlátozottságára. A magyar nyilvánosságban szokásostól eltérően bátran használ cimkéket.

Összefoglalja az általa tételezett összes lehetséges ellenvéleményt és mindjárt meg is válaszolja, értékeli őket. A megkonstruált 12 vélemény többsége valódi ellenfél, de elrejt közéjük egy szélsőséges pronatalistát is, akit aztán csak lagymatagon cáfol. A Fekete által "idézett" vélemények erkölcsi, anyagi érvekre hivat-

koznak, női egyenjogúságra, szabadságjogokra; van köztük túlzottan sarkított nihilista, privatista; kettő pedig a nacionalizmus kérdését feszegeti, illetve az írók ebben játszott szerepére vonatkozik. Erőteljesen épít a szocialista ideológia kizáró, kategorizáló cimkéire, erkölcsi, politikai vádakra. Elítéli a hatalmat /ab-törvény, női egyenjoguság kapcsán/ közvetetten. Elítéli a gyermekteleneket, mert nem bíznak a szocialista jövőben, elítéli az értelmiséget a lebeszélő propaganda, élősdi szemlélete miatt: "Hát igen, az ilyen kétcsövü nihil puffogására talpra áll a már szunnyadó nacionalizmus is, és tapsol mindenfajta ellenforradalom: voilà". A hatalmat és a vele cinkos értelmiséget teszi felelőssé a kispolgári önzés terjedéséért. "Az új hedonizmus vallása.... ezernyi formában hat: sajtóban, rádióban, televízióban, közéletben stb. mindenütt, ahová befészkelték magukat a kispolgári önzés élősdi hajlamai."

Ezt a gondolatmenetet támogatják a kevésbé jeles megszólalók is, olykor a téma jelentős szükítésével. Jobbágy Károly /16/ ragaszkodik a kidolgozott népies problémakezeléshez, kevésbé harciasan, de nyíltabban nevezi meg a nemzeti problematikát és köti össze a gyerekszám kérdésével. Hangja borongós, pesszimista, burkoltan vádló. A fiatalokról beszél, akik közömbösek a nemzet, a haza, a szocializmus eszméi iránt, akikből hiányzik a felelősségérzet, a kötelességtudat, és csupán a divat, a kényelemszeretet, a jólét rendező elvei alapján akarják berendezni életüket. Indirekt módon ezzel a politikát hibáztatja: a jólétre épülő konszolidációt, amelynek vonzó csillogása következtében a többgyerekes családok gyerekei maguk ítélik el szüleiket a választott szegénységért. "Az iskolákba betört divatbemutatók szelleme.... az iskolaköpeny felett olyan kardigánok tarkállanak, amilyeneket a Kígyó utcában árulnak, nehéz pillanatokat okoz és keserüséget a sokgyermekes családok tisztes szegénységgel öltöztetett gyermekeinek." Az abortusztörvény kapcsán háttérbe utasítja az egyéni döntés szabadságjogát: "... az örömmel vett szabadságot kell riadtan és kételkedve néznünk, szinte a nemzetkihalás rémével birkózva..." Jobbágy explicit módon hivatkozik a népi írók tisztánlátására, váteszi vagy Kasszandra szerepére is. "Korábban csak idősebb, népi írók kifakadását hallottam az új törvénnyel kapcsolatban, de gondoltam, rémeket látnak...".

Győrffy Sándor /17/, aki foglalkozása megjelölésével mintegy jelzi, hogy nem a közt képviselő publicistaként szól hozzá,

a témát pénzügy-technikai kérdéssé szűkíti: a gyereknevelés anyagi korlátairól, a családipótlék-emelés pénzügyi feltételeiről értekezik.

A népies állásponttal való vita maga is többrétegű, hiszen ki-ki választhat, hogy mivel ért egyet a sokféle értelmezés közül. Nagy Tibor /18/ a Hortobágyi Állami Gazdaságban élő nagycsaládosok gondjairól, anyagi, kulturális nehézségeiről ír szociográfiai cikkében. Bár a tradicionális, sokgyerekes családmodellt tekinti természetesnek, a radikálisan felvetett szociális téma /a szegénység ekkor nyilvánosan nagyon kevéssé elismert bemutatása/ kilendíti a szokványos népies beszédmódból. Nem ért egyet az adminisztratív rendszabályokat sürgetőkkel, a szociálpolitikától várja a hátrányos helyzet megszüntetését. A létfenntartási gondok, a tehetetlenség, sőt néha a tudatlanságból származó sokgyermekesség a politikát marasztalja el, amely nem tudott megfelelni szociális, kulturális ígéreteinek. Korábbi hozzászólókkal vitatkozva nem beszél a kispolgáriság veszélyeiről, nem ítéli el a kevés gyereket vállalókat: "Ha így egyeztetik össztöneiket lehetőségeikkel, abban nem az erkölcsük lazulását látom, hanem a méltánytalanságtól való jogos félelmet és az áldozatvállalás szociológiai mértékét".

Szekrényesi Lajos /19/ egyesíti az anyaközpontú, családi szinterü gyereknevelés tradicionális modelljének dicséretét a központi intézkedések optimista megítélésével, a szocialista állam szociális gondoskodásának erőteljes hangsúlyozásával. Határozottan tagadja a nemzeti kérdéssel való összekapcsolás jogosságát "...feleslegesnek érzem a vészharang kongatását, hogy néhány évtized még és legfeljebb ha hírmondó marad a magyarból".

Az ÉS-ben hasonlóan apologetikus volt N. Sándor László /20/, aki a hagyományos, ortodox, ideológikus szocializmus-képhez ragaszkodva a népiesekkel egyetért abban, amit azok az individualizmus veszélyeiről, a közösség hiányáról, a fogyasztásról mondanak, de nem ért egyet a nemzeti kategória központba állításával, a nemzetféltő indulatokkal. "Harmóniára kell törekedni ember, társadalom és természet között és eltávolítani a polgári társadalom rákos váladékait, melyeket a dogmatizmus elleni harc ürügyén /nem pedig során/ egyesek olyan szívesen engednek beszivárogni a szocializmus szervezetébe."

László Anna /21/, a legelső hozzászólók egyike a témát alaposan leszűkíti: gyerekszám - abortusz - koraszülés - fogyatékos gyerekek; itt nincs explicit kapcsolatteremtés a nemzet iránti kötelességgel, az áldozatvállalással, és nincsenek erkölcsi intelmek, sem pedig szocialista frázisok, csak egy riport-szociográfia keretébe ágyazott, statisztikák tudományos köntösébe rejtett sokkolás az abortusz egészségügyi következményeiről, nyilván azzal a céllal, hogy elősegítse egy szigorúbb abortuszrendelet kikényszerítését, még az egyéni szabadságjogok korlátozása árán is. Azonban nem egyenesen a hatalomhoz, a jogalkotóhoz fordul, hanem a közvéleményre igyekszik nyomást gyakorolni. Hiányzik mindenfajta utalás az ideológiára, közösségre, kispolgáriságra, anyagi nehézségekre. A fő kérdés tehát az egyéni szabadság kérdése, amely itt most "racionális" érvek alapján kerül elutasításra.

Másik oldalról többen védelmükbe veszik a modernizációs értékeket: a magánéletet meggondoltan tervező fiatalokat, az egyéni, de nem túl elrugaszkodott igényeket /pl. az utazás iránt/ /N. Sándor László/ /22/. Erki Edit /23/ is jogosnak ismeri el a kulturális és gazdasági igényeket. A problémát az erkölcsi síkról gyakorlatira tereli vissza, és a gyereknevelésben az állami és társadalmi segítség hiányára mutat rá. A korábbi női hozzászólókkal ellentétben itt hiányzik az anyaság-mítosz. Még az abortuszt is pozitívan ítéli meg, és az egyén szabad döntésére, a nők önálló életvezetésének elismertetésére, a kulturális és gazdasági igények jogosságára teszi a hangsúlyt.

Lázár István cikke /24/ /a szerző szándékától függetlenül?/ radikális érveléssel bontja fel a népesedési kérdés témakapcsolásait, tagadja a mások által evidensként tételezett értékeket. Mindjárt első mondatában felrúgja a mindenki által szinte kötelezően vallott pronatalista konszenzust "Én például nem akarom, hogy gyerekem legyen". Merészen olyan "alacsony presztizsü" témával indítja hozzászólását, amely szinte az összes női hozzászólásban megtalálható, ám a férfiak messze elkerülik: a személyes családi helyzet, gyerekvállalás kérdésével. Cikkében ez eszköz arra, hogy az emberi igények pluralitása, a szabad elhatározás lehetősége mellett voksoljon a tradiciókkal, a mások által diktált, a társadalom egészére érvényesített etikai, morális elvekkel szemben.

Kétségbe vonja és nevetségessé teszi a gyerekszám és a nemzetkihalás témakapcsolatát, megszünteti a gyerekszám-csökkenés és az erkölcsi romlás, degenerálódás népi írók által kultivált témakapcsolását is, és evvel szembeállítja a felelősségvállalás új kritériumát. Elszakítja a népesedési gondok összekapcsolását a jólét témakörével; visszautasítja a jólét iránti igényeket delegitimáló harcias ideológizáló diszkurzust, amely az individualizmusban, a polgári önzésben és harácsolásban találta meg a bünbakot. Lázár legitimként fogadja el, sőt éppen a szocialista rendszer jogos és pozitív következményének fogadja el azt, hogy "milliók egy rövid történelmi időszakban jutnak túl a ponton, mely a vegetatív lét s egy polgári esetleg más megközelítéssel "frigidaire-szocialista" életszint között van". Kritikai nézőpontját olyan kijelentéssel is alátámasztja, amellyel jelzi az egyéni gondolkodás szabadságának elvét, a magyar lakosság széles rétegeinek a hazai aktuális konszolidációval kapcsolatban egyszerre megnyilvánuló egyetértését és fenntartásait, várakozó álláspontját: "S ma csak akkor érdemes élni, bízni a jövőben, a magunk és gyermekeink jövőjében, ha remélni tudjuk, hogy nem lesz háború /alávetés és alávettetés, tragikus szakadék éhező és jóllakott nemzetek, osztályok között/; ha béke lesz, s a béke igazi békét jelent majd, benne továbbhaladást a szocializmus, a torzítások nélküli szocializmus világhódító útján". Lázár István cikkének lezárása tulajdonképpen a magyar értelmiség és a konszolidációt meghirdető hatalom kompromisszumának alapjait írja le.

Az első vitahullám egyetlen szakértő hozzászólója Péter György, a KSH akkori elnöke. Hozzászólása nem a vita eddigi helyszínein, hanem a Népszabadságban jelenik meg /25/, ami véleményét még inkább hivatalossá teszi. Cikkében elsősorban a korábbi hozzászólók egyes témakapcsolásait érvényteleníti: az alacsony születésszám kérdéskörének a nemzeti problematikával, az anyagi jólét iránti törekvések morális elítélésével, a szocialista fejlődés specifikus körülményeivel és az állami, központi intézkedések hiányával vagy elégtelen voltával összekapcsolt témáit bontja fel; a születésszám kérdése nála a modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze, tehát racionálisan kalkulálható, központilag befolyásolható, tervezhető folyamatokkal. Az alapvető szembenállás szerinte a kérdés megítélésében eltérő csoportok

között van: a vita hozzászólói és a demográfusok /a vitában meg nem jelenő/ véleménye között. Ennek megfelelően a születésszám kérdését a halálozási aránnyal és a természetes szaporodási aránnyal kapcsolatban vizsgálja. A probléma sokrétüségének hangsúlyozásával pedig a demográfusok szakmai kompetenciáját védelmezi a hozzászóló laikusokkal szemben. "A népesedési vita legtöbb résztvevője kétségkívül egy-egy fontos - a népesedési arányszámokat befolyásoló - momentumra mutatott rá. A demográfusok - a vita egy-egy részvevőjének véleményétől eltérően - a népesedési folyamatok bonyolultságát, sokrétüségét hangsúlyozzák." Ennek ellenére az okok felsorolásánál ugyanazokra hivatkozik, mint a többi hozzászóló /mezőgazdaság átszervezése, urbanizáció, nők munkábaállása, társadalmi átrétegződés, kulturális felemelkedés/. Végül állást foglal az anyagi körülmények központi javítása, a szociálpolitika szükségessége mellett, de hangsúlyozza a megfelelő társadalmi légkör fontosságát is.

Péter György cikke tehát a demográfia mint szaktudomány álláspontja és - szakértői, kormánytisztviselői helyzetéből következően - a hivatali, központi nézőpont együttes érvényesítését célozza. Evvel magyarázhatók cikke belső ellentmondásai is, hiszen pl. egyrészről a születésszám és az anyagi jólét közötti negatív kapcsolat, másrészről a gyermekes családok helyzetének javítása iránti jogos, a társadalom és a hozzászólók által is legitimnek ítélt igény közti ellentmondást nem tudja felszámolni. Álláspontja, a többiekéhez hasonlóan pronatalista, de ezt elsősorban gazdasági, gazdaságpolitikai okokkal támasztja alá, vagyis érvei a laikus hozzászólók érveinek egyik csoportjával megegyeznek. Állást foglal az egyéni döntés szabadsága mellett "A népesedés alakulása azonban általában az emberek egyéni belátásán, szabad elhatározásán múlik". Bár ő is hangsúlyozza az abortusz káros hatását, határozottan szembeszáll a tiltás bevezetését szorgalmazókkal.

Az Élet és Irodalom 60-as évekbeli helyét és álláspontját jól jellemzi az a mód, ahogy a vitát meghirdette és szerkesztette. Az itt megjelent hozzászólások nagy része népies, így az ÉS alapvetően hozzájárult a népies csoport súlyának, belső szerkezetének, vitalitásának a reprezentációjához, illetve a népies stratégia tétjeinek legitimálásához. A szerkesztőségnek ezt a tendenciáját még két esetben lehet jól tetten érni: az olvasói levelek válogatásában

és a Zárszóban. Az olvasói levelek /23 db/ 3 egymás után következő számban jelentek meg, sok száz közül válogatva. A legtöbb közölt levél pronatalista, de nem olyan türelmetlenek, mint az írók. Nem képviselnek új nézeteket, még csak új problémákat sem vetnek föl, a legtöbbjük egyetért a népies csoport többé-kevésbé szigorú hozzászólóival, bár van köztük olyan is, aki a női önrendelkezést igenli. A többség sürgeti az állami és egyéni felelősségvállalás növekedését, és jóval kisebb hangsúly jut a kispolgári mentalitás elítélésére, de ugyanígy az igények, a szabad választás jogosságára is.

A Zárszó fontosságát a lapban való elhelyezés is jelezte /26/. A szerző neve nem szerepel, evvel is a szerkesztőség egységes álláspontját hangsúlyozva. Jellegzetes arany-középutas cikk, a kétfrontos harc és az igazságosztás jegyében és népies rokonszenvvel. Mindössze két dolgot állít határozottan: az ÉS dicséretét, amiért ezt a kényes és nagy érdeklődésre számottartó vitát felvállalta és a gazdasági konszolidáció dicséretét. A Népszabadsággal és Péter Györggyel természetesen egyetért. Veres Pétert elmarasztalja a kommunistákkal szembeni népi, társadalmi bizalmatlanság tétele miatt. A zárszó is természetesen pronatalista, és optimista, biztos szocialista jövőképe van. Határozottan tagadja a népesedési negatívum összekapcsolhatóságát a szocialista jövő iránti bizalmatlansággal, a kommunista hatalommal és a nemzethalál víziójával. A megoldás tehát az új anya- és gyermekvédelmi törvény lesz, meg némi központi anyagi segítség. Láthatóan tehát az ÉS szerkesztősége a mediátor, az ellentétek kibékítőjének, a nyilvánosság nyitogatójának, a mérsékelt kritikusnak a szerepét vállalta fel.

Veres Péter a Kortársban kényszerül védekezésre /27/, - elvégre az ÉS Zárszavában mondottak 1964-ben különösen nem vehetők félvállról. Nem véletlenül gazdasági érvekkel akarja megalapozni pronatalizmusát. Utal persze a geopolitikai versenyhelyzetre "Ha a többi ország és a többi nép előremegy, nekünk is menni kell", de erkölcsi érveit részletesen kifejtett tervgazdasági előreszámításokra alapozza. A szocialista, nagyüzemi, iparosodó, modernizációs fejlődésvonal mellett szól, de a társadalom erkölcsi állapotának megítélésében a tradicionális, paraszti életmód pozitív értékeire támaszkodva éppen a modernizáció következtében megbomlott hagyományos erkölcsöt hiányolja és elítéli az urbanizálódó, kialakuló újat. A

bünbakok: a disszidensekre, a "magánakvaló sültparasztok", akik "nem öntudatos szocialistákká lettek, hanem ... vagányokká vagy kispolgárokká", a maszekok, a vándormadár munkások és a "deklasszáltak", "volt urak, polgárok, középosztálybeli értelmiségiek és ál-értelmiségiek".

Az ÉS-ben evvel lezárul ugyan a deklarált vita, de itt is és más folyóiratokban, lapokban is folytatódnak a témával kapcsolatos publikációk. Az ÉS a folytatás megjelentetésében is vezető szerepet játszik, itt a leggyakoribbak a népesedés témájú cikkek és ezek között van a "Leginkább vita", egymásra hivatkozás, polémia /28/. Fekete beszámolója a Demográfia c. lap népesedési ankétjáról 1965 elején /29/ a korábbiaktól eltérően békülékeny hangú, mintegy koalíciót ajánl a tudomány képviselőinek, mert a Demográfiában közölt cikkekben "hangsúlyosabban említik ma az állam és a társadalom felelősségét azok a tudósok is, akik a sajtóvita kapcsán még tartózkodó álláspontot foglaltak el". Sorra emeli ki a demográfusok szakcikkeiből azokat a részleteket, amelyek közös platformot alkotnak a népies állásponttal /többgyerekesek hátrányos helyzete, népesség pótlásának szükségessége, gazdasági, munkaerőtervezési érvek stb./. Üdvözli a demográfiai cikkekben általa fellelt kritikai álláspontot: "... akár az 1954 előtti történelmi szakaszt vizsgálja Dányi Dezső, akár az utána következőt, s bármilyen óvatosan fogalmaz és következtet, népesedéspolitikánk hibáihoz, fogyatékosságaihoz jut el". A szakemberek tekintélyére hivatkozva, erősíti meg a népies csoport témakijelölését, értékálláspontját: "... az Élet és Irodalomban kibontakozó sajtóvitát rosszalva több lap sietett elringatni az ébredő társadalmi lelkiismeretet: nincs itt baj, csak megint rémeket lát néhány beteges képzeletü író. Most legnevesebb demográfusaink ébresztenek, s ismétlik meg erőteljesebb hangsúllyal a figyelmeztetést". Támadásba Fekete Gyula "a kispolgári önzés" és a "társadalmi méretekben tenyésző szemlélet" ellen /30/ a lakótelep építkezésben érvényesülő gyerek- és családellenesség kapcsán indul. Ahogy itt egyértelmüen a gazdaságot irányító hatalom felelőssége volt tettenérhető, ugyanúgy a Tábori Andrással zajló, személyeskedő vitájában /31/ a kispolgári önzés, a hivatali bürokrácia, a gazdasági szemlélet, a fogyasztás fejlődése /importált Beatles lemezek/ ellen érvelve a gyerekellenes politikát marasztalja el.

Nem kapcsolódik közvetlenül az ÉS vitájához Szabady Egon cikke a Magyar Tudományban /32/ a demográfia helyéről, eredményeiről és gondjairól, hiszen a demográfia önállósulásáért, egyetemi képzéséért és önálló tudományos minősítésért harcol. Hasonlóképpen, mikor Pallós Emil és Tekse Kálmán a Valóságban a demográfiai előrejelzések megbízhatóságáról meditál /33/, és a demográfiát ért támadásokat hárítja el /hivatkozva a tényezők összetettségére, a megváltozott társadalmi és gazdasági faktorokra stb./, végső soron mégis a demográfia fontos tanácsadó szerepét, népesedéspolitikai feladatait emeli ki, biztosítva a politikát a demográfia hüségéről és felelősségvállalásáról. A demográfia mint tudomány intézményesedéséért folytatott harc lényegében a színfalak mögött zajlott, a népesedési kérdésekben érzékeny értelmiségi közvélemény segítségét a demográfusok nem kérték és nem is vették volna szívesen.

A ritkán megszólaló a hivatalos ideológiai platform képviseletében Ortutay Zsuzsa ítélte meg az addigi vitát és vitatkozókat /34/. Bár enyhén pronatalista, mindjárt a cikke elején delegitimálja a népies álláspontot, azáltal, hogy a nemzeti kérdést leválasztja a születésszáméról. "A nemzetet az érdekli, hogy az új generáció hogyan folytatja alkotó, építő munkáját..." A vita résztvevőit a népiesektől a Lukács-iskola csak általa az e vita körébe sorolt család, kommuna cikkeiig egy ideológiai mező szélsőségei között helyezi el: "Egymásnak élesen ellentmondó, sőt szélsőséges politikai és ideológiai nézetek is megjelentek azonban, a pánikba eső, nacionalista teóriáktól a család elkerülhetetlen bomlásának elméletéig". A népies írókkal egyetért odáig, hogy "az alacsony születésszám morálisan is káros", és hogy "ebben a rosszul felfogott egyéni érdek és a társadalom jövőjével szembeni felelőtlenség, tehát kispolgári magatartás fejeződik ki". De mindezt nem a politikai hatalom mulasztásainak rovására írja, hanem a társadalom átmenetiségével, a gazdasági, társadalmi fejlődéstől elmaradó tudati, erkölcsi fejlődéssel magyarázza. A hiba tehát nem az, hogy felbomlott a tradicionális erkölcs, hanem hogy az erkölcsi fejlődés elmarad a politikaitól. A feladat tehát a társadalom tudati átalakítása, a felvilágosító munka fejlesztése. Igen élesen helyteleníti, hogy a születésszám-csökkenést a politikai, társadalmi szerkezettel magyarázzák, amivel a népies kritika legfontosabb rejtett tétjét tagadja, miközben denunciálja az ellenséggel való kapcsolatát: "Valláserkölcsi és nacionalista álláspontról

szívesen ítélik el ezt a jelenséget külföldön is, itthon is társadalmi rendszerünk lényegi következményének". A megoldást "az egyén szubjektív, érzelmi és etikai magatartásának" megváltoztatásában látja, majd a garanciaként avval zárja a hozzászólását, hogy a párt kongresszusa is foglalkozik majd a kérdéssel.

Innentől kezdve megritkulnak a sajtóban a népesedéssel foglalkozó cikkek. Ezek általában azt sugallják, hogy indokolatlanok voltak az aggodalmak, a túlzott nemzetféltés /35/. A 60-as évek vége felé a népesedési témájú cikkeket Andorka Rudolf összefoglaló cikke zárja le /36/. Pronatalista álláspontját nagyjából ugyanazokra az érvekre alapozza, mint a népies írók /korfa, idősek aránya, foglalkozási struktúra stb./. Számbavéve mindazokat a tudományos és laikus magyarázatokat, elméleteket, amelyekkel a születésszám alakulását szokták magyarázni mindegyikről kimutatja, hogy egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben rendelkezik magyarázó erővel a magyar születésszámot illetően. Végül saját kutatásaira hivatkozva állapítja meg azokat a hosszú és rövid távú hatásokat, amelyek bizonyos mértékig magyarázzák a magyar statisztikai adatokat: "a gyermekszámmal kapcsolatos társadalmi légkör", a "társadalom kultúrája, értékrendje", az "anyagi alapok, a gazdasági tényezők", amelyek hatásmechanizmusa bonyolult, a jövőre vonatkozó elképzeléseken keresztül hatnak. Ez a téma tudósi kezelésére vonatkozó igény megfogalmazása.

Gazdaságtani, szociológiai elemzései, a hétköznapi tudat témáit és érveit alkalmazó, szokásos magyarázó elvek cáfolata, a kérdés komplexebb, mélyebb magyarázatára tett kísérlete következtében delegitimálódnak /a szerző szándékától függetlenül/ a laikus hozzászólások, az írói, publicista, vagy a laikus olvasótól származó kompetencia-igények. A laikus és tudós megközelítés vitában való összemérésére azonban nem kerül sor, a vita elcsitul az évtized vége felé, amiben a központi döntések és a ténylegesen javuló statisztikák is szerepet játszanak. A népesedési témakör az évtized utolsó éveiben háttérbe szorul, mivel nem tudott összekapcsolódni a nyilvános vitákban is egyre fontosabb szerepet játszó gazdasági reform témájával. Mindezek a folyamatok, valamint az 1968-as Európa-szerte kirobbanó válságok más vitatémák felé terelték a figyelmet. A 60-as évek második felére a fogyasztással, életszínvonallal, a művészet szerepével kapcsolatos viták kerülnek a középpontba. /Pl. "Szellemi tőke" vita, Jancsó filmek vitái stb./

III.

A hetvenes évek - ma már világosan látszik - sorsdöntő jelentőségüek voltak az ország egésze szempontjából. A lényeges fejlemények az évtized első harmadára összpontosultak, s az évtized reprezentatív népesedési vitája is ekkor zajlott. A politikailag legfontosabb történés, a reformfolyamat megállítása, majd visszafordítása természetesen nem a nyilvánosság szeme előtt zajlott, arról a közönség a politikai rituálé, a politikai önreprezentáció megváltozásából szerezhetett tudomást, majd az anyagiasság, az ügyeskedés elleni kampányok szemlélője lehetett. A konzervatív előretörés a szellemi életre hosszú távon a legnagyobb kihatású csapást 1973-ban mérte, az ún. "budapesti iskola" szétverésével. Mégis, mintha nem érzékelte volna a magyar értelmiség egészében az elszenvedett vereséget, az évtized második fele a "business as usual" jegyében folyt le.

A népesedés kérdése az évtized elején az értelmiségi lapokban még csak szórványosan jelenik meg /37/. Fekete ismerős témáit /a gyerekvállalás nem magánügy, az emancipáció kérdéses értékü/ variálja újra, ismét felvetődik az abortusz betiltásának a gondolata /Kováts/, az egészségügy-politika is kritikát kap /Varga/. "Igazi" vita a Nők Lapjában zajlik ez évben, Fekete Gyula irányításával, indulatosan, de a szó szoros értelmében laikusok között, olvasólevelek formájában. Ebből a vitából szerkeszti meg majd 1972-ben Fekete a nagy összecsapásokat kiváltó "Éljünk magunknak" cimü szociográfiát.

Fontos azonban figyelmeztetni egy olyan implicit vitára, amely tematikusan olyan kérdéseket vetett fel, mint a népesedési viták általában /emancipáció, család, gyereknevelés, a polgárias modernizáció patológiái/, de ténylegesen soha nem kapcsolódott azokhoz. Heller Ágnes A nemek közti kapcsolat jövőjéről és Vajda Mihály - Heller Ágnes: Családforma és kommunizmus /38/ cimü cikkeiről van szó. Ezek részét képezték annak a szisztematikus vállalkozásnak, amellyel a "budapesti iskola" a marxizmus igazi megújítására tett kísérletet. Nem "tisztán" a család és a férfi-nő kapcsolat kérdéséről volt tehát szó, a cikkek ennek megfelelő feltünést is keltettek. A polgári monogám család felbomlásáról, egy új, szabad, szuverén döntésen alapuló

univerzális morál eljöveteléről szólnak, a tekintélyelvü család megszünéséről, elutasítva ugyanakkor a mereven intézményesített gyermeknevelés kommunista utópiáját is. A család demokratikus közösséggé válását vetítik ki mint normát és jövőképet. Úgy tünik, hogy az Új Írás 1970. 6. száma a család válságáról és a Világosság 1970. 7. sz. a női emancipációról implicite e radikális kommunista családfelfogással vitatkozik.

Némi érintkezés kimutatható Hellerék felfogása és a népiesség közt: hiszen mindkettő a modernizációt mint elidegenedést fogta fel, a fogyasztói magatartást, az egoizmust bírálta, az emberi élet minőségét hangsúlyozta és valamilyen értelemben egyenlőségelvü volt. A különbségek azonban ennél lényegesebbek: a vérségi alapú, autoritér családnak, a tradicióknak tulajdonított nagy szerep a népiességben egy a "budapesti iskolától" teljesen idegen világra utalt. A népies témakonstrukcióban rejlő "reálszocializmus"-kritika és a demokratikus, pluralista szocializmus koncepciója alapján kifejtett szocializmus-kritika tulajdonképpen polárisan ellentett feltevésekből indult ki. /Az az értelmiségi csoport, amely közel állt Hellerék gondolkozásmódjához, részt is vett a kormányzat, részben Feketéék, illetve a hozzájuk közel állók által is inspirált abortuszellenes rendelete elleni, nem-nyilvános tiltakozásban./

A népesedés-vita második, 1972-73-as hulláma szorosan kapcsolódik a már említett Nők Lapja-beli vitát reprodukáló "Éljünk magunknak?" c. kötethez. Ezzel a többezer olvasói levél a nagy példányszámú, de kisebb politikai súlyú laptól, a többezer olvasói levél a nyilvánosságnak ugyan egy szükebb, de nagyobb presztizsü szintjére jutott, egy viszonylag jelentős értelmiségi csoportot reprezentáló közíró társadalmi súlytöbblete által felértékelve. Ahogy az olvasók támogatták őt tömeges és "autentikus" véleményükkel, úgy adott ő fedezetet a társadalmi és közéleti "tőke" nélküliek megszólalásához. A könyvet számos egyetértő és kevesebb, de politikailag annál súlyosabb kritika fogadta. Az igazán lényeges összecsapások azonban a sajtóban szétszórva zajlottak le, s ezúttal tényleg lényeges összecsapások voltak, eltérő társadalompolitikai koncepciók körül.

Fekete közéleti szerepének egyik leglényegesebb eleme, hogy ő a népies táborban a népesedés kérdésének hivatott szóvivője.

Minthogy a hatvanas években nem rendelkezett Veres Péter írói és politikusi tekintélyével, a hetvenes években nem versenyezhetett Illyés költői és "prófétai" hatalmával, majd később nyilvánvalóan hátrább maradt Csoóri intellektuálisabb és politikailag merészebb állásfoglalásaival szemben, legitimitása azon alapult, hogy harcosa és egyben ítélőbírája volt a népesedési ügyeknek. Ellenfelekre volt szüksége, s bizonyára minden önirónia nélkül alkalmazta a hatvanas évek vitájában az "árnyékbokszolás" kifejezést, amely olyan jól jellemzi harcmodorát. Ahhoz, hogy legitimitását kialakítsa, kétféle stratégiát követett: egyfelől a mögötte álló társadalmi erőt kívánta demonstrálni - jelen esetben a névtelen olvasói levelek tömegével, másfelől a tárgyilagosságot, a tények erejét hangsúlyozta, önmagát kényszerü szakértőként bemutatva. Emellett bőven kihasználja azt, hogy egy meglehetősen széles, de tisztázatlan értékhátterü pronatalista konszenzusra hivatkozhat.

Fekete a levélgyüjtemény-kötethez írt vitazárójában egyfelől megpróbál ragaszkodni a levélírók téma- és érvrendszeréhez, másfelől egy "szakértőibb" szintre emeli a népesedési témát. Ez utóbbi szinten érvel az a gazdasági fejtegetés, amely a biológiai újratermelés elsődlegességét hangoztatja a szűkebb értelemben vett termelőmunkával szemben. A biológiai újratermelés jelöli ki a nemek közti munkamegosztás alapjait, ez biztosítja a "társadalmi folyamatosságot", a "népközösség" előrehaladását, aminek ellentéte a "csökkenő életerő" és az "akadozó utánpótlás". A nemzet nagysága tehát a volumenétől függ, így lép be az ebben az időszakban a korábbihoz képest lappangó nemzeti tematika az érvelésbe. A minőség, a termelékenység másodlagosságát hangoztatva, egy a szó legszorosabb értelmében naturális mutatót kiemelve a gazdaság megítélésében így a reformellenesek ekkor már gyarapodó táborához csatlakozik. Igaz ugyan, hogy elutasítja a "hajdani termelésközpontú szemléletet", de célzásaiban az egoizmust, a "kispolgáriságot beszentelő" hivatalos politika rangjára emelt közgazdaságtani irányzatot is.

Az olvasói leveleket csoportosítva /minthogy ez túl direkt lenne/ nem a gyerekesek és gyerektelenek között húz határt, hanem "a szocialista jövő igenlői és tagadói" közt, ahol az előbbiek oldalán van a felelősség az utódokért, a népben-nemzetben gondolkodás, a humánus célokra való orientáció, a másik oldalon az egoista,

privatizáló, kispolgári fogyasztásra orientált, a teljesítmény szerinti differenciációban érdekelt "gyerek-ellenes" magatartás. Ebben a csoportosításban több dolog érdekes. Ez is része annak a hetvenes évek elején elterjedt hangulatnak, amely a meginduló átrendeződési folyamatokra, a kialakuló feszültségekre idegesen reagált, és a kialakuló jövedelmi különbségeket, a presztizs-fogyasztás látható jeleit mint nagy társadalmi igazságtalanságot élte meg. E hangulat sokféle és nagyon különböző helyzetü és objektíve esetleg ellentétes érdekü csoportra volt jellemző /a hatalmi bürokráciától az épp e hatalom által diszpreferált s ezért frusztrált egyes értelmiségi csoportokon át egyes elbizonytalanodott munkásrétegekig/, s épp e hangulatot lovagolta meg az 1973-76 között kibontakozó konzervatív politikai kurzus. Látható, hogy Fekete érvelésrendszere nagyon jól illik e korszak általános hangulatához. A másik érdekes dolog az, hogy Fekete negatív és pozitív "csoportjai" ugyanabból a középrétegből erednek: ez a középréteg az, amely ekkor "kispolgári fogyasztásra orientált" /azaz bizonyos elérhetővé vált modern fogyasztási javak felhalmozásának a lázában él, a fridzsideren már túl jutott, a kocsi most vált elérhetővé/, ugyanakkor ez a középréteg az, amelyik elítéli az igazi felső réteghez tartozókat /akik a felhalmozás e fokán már túl vannak, ill. privilegizált helyzetük révén sosem kényszerültek e felhalmozó hajszára/, erősen kötődik egy tradicionális morálhoz, és megveti azokat a "szegényeket", akik "még" elemi gondokkal küszködnek. A középrétegek mindig egy utilitárius etika szerint élnek, de azt, mert az igazi felső csoportoktól nagyon sok választja el őket, nem merik nyíltan képviselni. Fekete csoportjai imagináriusak, ami jellemző a magyar közélet tagoltságának tényleges fokára. Másfelől épp ez az állapot a népiesség létezésének az alapja, amely /már rég nem a hivatkozási alapjául szolgáló parasztságot képviselve/ a politikailag formátlan és ideológiailag tanácstalan középréteget szólítja meg.

Fekete könyvét a sajtóban általában pozitív értékelés fogadta: Molnár Zoltán az Élet és Irodalomban, N.Sándor László a Magyar Hírlapban /"közéleti tett", amely szerinte a népi szociográfia nagy tradiciójába illeszkedik/, Andorka Rudolf a Valóság 1972. augusztusi számában /megerősítve a pronatalista konszenzust, s szakértő voltánál fogva mintegy megtámogatva Fekete könnyen kétségbevonható kompetenciáját/, a népesedési vitákban outsider Maróti Lajos a Kortárs augusztusi számában.

Fekete könyvét használja fel Kováts Zoltán /39/, hogy a KSH és a Népességtudományi Kutató Intézet fejére olvassa bűneiket /metodikai gyengeségek, a szemlélet és az információs etika torzulása, bizonyos kérdések vizsgálatának elhanyagolása/. Ezek a kritikák a nyolcvanas években majd újra megjelennek. Kováts - noha egyetért Feketével - mégsem annak a széles témakezelését követi, tárgyilagossá és tudományossá stilizálja, kiemeli a gazdasági okokat, amiket meghatározónak tart.

Érdekes módon ezúttal a Népszabadság szükségesnek tartotta, hogy egy jelentős politikai súllyal /a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese/ és bizonyos szociológusi, szakmai kompetenciával rendelkező szerzőtől közöljön kritikát. Pozsgay Imre /40/ elvitatja Feketétől a tárgyilagos, elfogulatlan elemző, a szakértő szerepét /"...Fekete Gyula egyéni verziójával állunk szemben. A sajátos szempontjait látja és azokat látja helyesnek."...hiányzik ugyanis a megfelelő módszere a valóság megragadásához..."/, igyekszik nyilvánvalóvá tenni a Fekete és a hivatalos politika álláspontja közötti távolságot "...kételyeim támadtak: vajon ennek a könyvnek a végkövetkeztetéseit kell-e a jövőbeni hivatalos állampolitika rangjára emelni?" . Pozsgay visszatessékeli így Feketét a Nők Lapja olvasói közé, a laikus publicisztika szintjére: "a riasztócsengő funkcióját teljesítette", egyúttal leapasztja Feketének a közvéleménnyel kapcsolatos felértékelő törekvéseit, a közvéleményt rangban a tudományos és a politikai szakértők mögé utasítván. "Tudományra, szakértelemre, hozzáértő döntésekre van szükség, amelyekben egyik tényezőként számításba veszik a közvéleményt is." Közvetlenül nem bélyegzi meg Feketét nacionalistaként, de utal arra, hogy a nacionalizmus a szocializmus fellazítója "mindent elkövet, hogy a szocialista haza és a szocialista közösség érdekei iránt kételyt tápláljon az állampolgárokba" és az egyetemes modernizáció ellenzéke. A népesedés kérdésének elemzésébe közvetlenül nem bocsátkozik bele, csak - szakértőként - a dolog összetettségét hangsúlyozza, és - jelezvén az egész vita politikai kontextusát és témáját - a teljesítményelv szerinti differenciálásra mint a szociálpolitikai továbblépés előfeltételére utal.

A Népszabadság helyt adott Sipos Gyula Feketét védő hozzászólásának /41/ ügyes taktikai érzékkel, s feltehetően sejtve, hogy a Pozsgay-féle modernista, reformeri álláspont nem általános a párt

vezető csoportjában, a szakmai tekintélyek /Erdei Ferenc/ mellett politikai tekintélyekre hivatkozva /a pártvezetőktől a szovjet példákon át Marxig/ rontani igyekszik Pozsgay politikai és ideológiai hitelét. A "munka szerinti elosztás" elvével, a teljesítményelvvel azt a sűrűn előkerülő érvet szegezi szembe, hogy a gyermeknevelés mint munkaerő-utánpótlás költségeit is számba kell venni ebben az elosztási módszerben. Pozsgay így úgy jelenik meg egyfelől, mint aki teljesítményelvüként "jobbra", a szólásszabadság elfojtójaként /"... régi beidegzettséggel így vélik védeni a rendszert. Hogy tudniillik ne beszéljünk a bajokról."/ balra hajlik el az uralkodó politikai vonaltól. Sipos számára ezt a játékot a hivatalos diskurzus meghasonlottsága teszi lehetővé.

A Népszabadság szerkesztői jegyzete /uo./ természetesen Pozsgay szakértői és az általa játszott szerep politikai tekintélyét igyekszik helyreállítani az írói hozzászólásokkal szemben /42/. Legfeljebb csak sejteni lehet, hogy ezúttal a népesedés-vita közvetlenül belépett a politikai viaskodások színterébe. Ismerve azt, hogy az egyes témák kezelését /a napisajtóban való megjelenítését/ a politikai vezetés saját felfogásának jelzésére, reprezentálására, a népesség befolyásolására használta, valószínű, hogy ezúttal egy politikai frakció tényleges politikai veszélyt látott a Fekete-féle szemléletben.

A Népszabadság szereplése politikailag tagadhatatlanul felértékelte a népesedés-kérdést. Ehhez képest az Élet és Irodalom-vita érdektelen és elég semmitmondó volt, s talán épp ez is volt a szerkesztőség célja. Az eszmecserét Varga Domokos írása indította /43/, a Fekete előadásában már ismert tételek "megfontolt" újrafogalmazásával. Ez a gondolatok szalonképessé tételét jelentette /Vargának ugyanez volt a szerepe a nyolcvanas években is!/, a kérdésfeltevést alátámasztotta a szerző közismert nagycsaládos volta. Varga mégsem vált olyan célponttá az ellentábor számára, mint Fekete.

Varga három elkülöníthető szinten közelítette meg a problémát. Elsőként mint gazdasági kérdést exponálta /nálunk "a legroszszabb az arány a munkaképes lakosság és a fogyasztók között"/, a moralizálás vádját kivédendő, elfogadván a témáknak a tömegközlésben uralkodó hierarchiáját. A második szinten "általánosan érvényesülő

szociális igazságtalanságról" tesz említést: a hátrányos helyzetü nagycsaládosok és a gyermektelen vagy "egykéző" jómóduak /pl. a magánkisiparosok, kertészek/ közti egyenlőtlenségről. Ezzel rájátszik az ekkor már erőteljesen érezhető, a jövedelmi differenciálódás kiváltotta elégedetlenségre. Másrészt viszont Varga szociális radikalizmusát csillapítja, hogy a "minőségi reprodukciót" tartja fontosnak, s nem a "hátrányos helyzetü" /értsd: cigány/ családok segítését és ösztönzését. A "jómóduak" elleni hangulatkeltés, a szegények /cigányok/ aránytalan reprodukciójától való félelem és a hátrányos helyzetü nagycsaládosokon való segítés követelménye együtt a középrétegek törekvéseinek és vágyainak megszólaltatását jelzi. Varga ideálja a hagyományos értelmiség többgyerekes családmodellje, ezt akarja kiterjeszteni. Igazi konzervatív szellem hatja át a család társadalmi szerepét illetően "... a hagyományos szellemi-erkölcsi értékek továbbszármaztatásának egyik igen fontos - ha nem a legfontosabb - terrénuma a család" . Ez a gondolat határozza meg szociálpolitikai javaslatait, köztük a "főhivatású anyaság" ötletét, hiszen csak azokat kívánja e támogatásban részesíteni, akik a szükséges morális garanciákat meg tudják adni. Szerinte ugyanis "csak olyan anyák kerülhetnének ebbe a kategóriába, kaphatnák meg a családi pótléknál lényegesen nagyobb állami hozzájárulást, akiknek a környezetében, családjában és személyében a sikeres nevelés feltételei adva vannak." A népesedés kérdése harmadik szinten erkölcsi kérdés, egyfelől azért, mert - ahogy ez a népies diskurzusban már hagyományos - a kialakult erkölcsi felfogást, a közvélemény uralmát tartja felelősnek a kevés gyerekért. Az állami intézkedéseket viszont alapvetően pozitívan értékeli, még a fő célpontot jelentő abortusz-liberalizmust is csak mérsékelten bírálja, amiben talán taktikai megfontolások játszottak szerepet.

A vitában lényegében csak Bor Ambrus szólt egyetértőleg Varga Domokossal /44/ ő elsőrenden a közerkölcsöt, a materiális orientációt hibáztatta, a már megszokott módon az "öntudat-tamtamot" verő, az egyenjogúsággal visszaélő nők "primitív kispolgári osztály gőgjét" ostorozza. Ő is regisztrálja a gyes kontraszelekciós hatását /hogy ti. a szegényeket mozgósította elsősorban/, de siet hozzátenni, hogy ezen változtatni "a genetikai osztályképzés büntette lenne". A rasszizmus, "a kiválasztásos tenyésztés" vádját a deklarációval kivédve már nagyobb biztonsággal hozakodhat elő a minőségi szelekció érveivel: "tudni kell, hogy a mutató megcélzott javulását milyen mértékben

biztosítják az elmaradottak, mert ugyanilyen mértékben fog nőni a szociálisan hátrányos helyzetben nevelkedő gyermekek száma. Egy évtized múlva gyermekenként és havonként 600 forintnál többet kell számukra az állami költségvetés más rovatán /művelődésügyi rovatán/ biztosítani." A lakáskérdést - lévén a közvélemény talán erre a legérzékenyebb - ő is a születésszámot csökkentő okok közé sorozza /sajátos módon így egymás mellé kerül egy morális, az anyagi javak szerzését elítélő és egy, az anyagi javak felhalmozását elengedhetetlennek tartó érv/.

Bor váratlan tematikus váltással folytatja elemzését. Az egészkolumnás cikk közepén hozakodik csak elő a népesedés nemzeti problematikájával. Bor sajátosan új összefüggésrendszerben és újszerü retorikával éleszti fel a nemzethalál vízióját. A kontextus annyiban új, hogy a szocialista nemzetközösségen belüli arányeltolódásokra figyelmeztet - ahol is a fogyó népeket internacionalista módon majd "kisegítik" a termékenyebbek - irónikus alrezignáltsággal, tanulván a nemzethalál romantikus dramatizálásának kudarcaiból. E rövidséggel és látszólagos hangsúlytalanságával mellékesnek tünő, valójában centrális jelentőségü közbevetést érzelmes vallomás követi az "apaság ösztöntartalmáról", illetve az atyák arisztokratizmusáról, amelyért a férfiakat Bor enyhe korholásban részesíti. Ezután a késleltetett és vízfejü magyar városfejlődés összes lehetséges gondját sorolja elő, összekapcsolván a társadalmi és területi mobilitásból fakadó identitászavarokat a szülési kedv csökkenésével. A bünbak itt a bünös város, amely magába szippantja és felemészti a vidékről felvándoroltak vitalitását, megváltoztatja hagyományos értékrendjüket és "természetesreprodukciós" magatartásukat, sőt sokukból még bünözőt is csinál. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a modernizáció jó dolog, csak lenne kiegyensúlyozottabb és területileg kiegyenlítettebb.

A cikk az abortuszhoz való jog radikális megkérdőjelezésével zárul. Az óvatos és relatíve visszafogott stílus itt indulatossá válik, az abortusz-gyakorlatot cinikus bűntettként ábrázolja, amelynek - meg nem nevezett - elkövetői az abortáló nők, az orvosok és a művi vetélést korlátlanul biztosító állam.

A vita sajátos szerkezete arra utal, hogy a szerkesztőség nem akarta sem nagy népies felvonulássá, sem éles összecsapások szin-

terévé változtatni a terepet. A többi hozzászóló közül Varga Vera /45/ hangsúlyozottan fiatalként és kezdőként az "egoizmus" és "anyagiasság" bírálatában, a szociálpolitika bírálatában csatlakozik Vargához és Borhoz, de a témák sajátos népies artikulációja nélkül. A többiek pedig /Máriássy Judit, Szemes Piroska, Szabady Egon/ egész értékszemléletükben a népiessel ellentétes pólust képviselnek, de a kiélezett vitát kerülve. Máriássy és Szemes /46/ egyaránt a női emancipáció részlegességéről beszélnek /Szemesnél a hagyományos munkásmozgalmi értékekre támaszkodva/, ellentételezve a népiesek állításait a túl-emancipáltságról. Máriássy a veszélyeztetett gyerekek körülményeinek megjavítását mint követelményt kiemelve ugyancsak a népies témakezeléssel ellentétes lépést tesz. Szabady /47/ - az évtized második felében tett nyilatkozataitól eltérően - itt még a népesedési ügy degramatizálására törekszik, arra utalva, hogy ez a nagy társadalmi átalakulás többé-kevésbé elkerülhetetlen következménye.

A hetvenes és nyolcvanas években sajátos szerepet játszott a népesedési vitákban Czeizel Endre. 1972-ben szakértőként támogatja a minőségi szelekció javaslatát, mellőzve a kérdés nemzeti és szociálpolitikai vonatkozásait /48/, 1976-ban külön cikkben fejtette ki az eugenika problémáit /49/. Sikeres TV szereplése után a 81-82-es vitában újra szót kapott /50/, de ott már inkább csak részkérdéseket tárgyalt. Szerepléseiben a biológiai-genetikai és a társadalmi kérdések közti különbségtétel bizonytalan volt, amivel a rasszizmus vádját is kiváltotta, de egyben közel is került ahhoz a népies érveléshez, amely olyan szívesen hivatkozott a népesedés-kérdés "természeti" aspektusaira. Későbbi hozzászólásaiban vigyázott arra, hogy közvetlenül ne azonosítsa a biológiai és a társadalmi "minőséget", de 1972-ben még elég vigyázatlan volt, hogy leírja:"...serkenteni kell a népesség nagyobb részét jelentő jobb módúak - nagyobb súlyú és egészségesebb - második és harmadik gyermekének megszületését; - a rossz szociális körülmények között élő kevesek között terjeszteni kell a fogamzásgátlás lehetőségeinek gondolatát..." - ami már nyilvánvalóan társadalmi eugenikai programot jelent.

A népesedési kérdések igazi vitái elsősorban Fekete "párbajainak" formájában külön-külön zajlottak. Koroknai Zsuzsa és Turgonyi Júlia többé-kevésbé egy hagyományos szocializmusfelfogás nevében szálltak szembe Feketével, míg Vági Gábor egy szociálpolitikai indíttatású rendszerkritika nevében bírálta.

Vági Gábor recenziójában /51/ nem reagál sem Fekete nemzeti szempontú fejtegetéseire, sem a női emancipációval kapcsolatos nézeteire. A redisztribúció kérdésköre számára az igazán fontos. Fekete szerinte a szociálpolitika kritikájában tulajdonképpen nem radikális, mert nem az állami redisztribúció arányain akár változtatni, hanem a kiscsaládosokkal és gyermektelenekkel akarja megfizettetni a nagycsaládosok családi pótlékját. Ez - érzékelteti - szociális demagógia is, hiszen a kiscsaládosok és a velük azonosított jómódúak/ és nagycsaládosok közti ellentétet úgy állítja be, mintha ma Magyarországon ez jelentené a legnagyobb társadalmi feszültséget.

Vági tehát burkoltan céloz a Fekete álláspontja és az állami szociálpolitika közt meglevő egyezésekre, s ezzel felveti egy radikálisan új, szociálpolitikai szempontú elosztás lehetőségét. Fekete válasza /52/ nem tartalmazott új elemeket, ismét a magas jövedelmű bűnbak-ellenfélről esik szó, "egy szűk réteg irreálisan magasan kialakult életszínvonaláról". Vági viszontválasza /53/ ellenben világosabbá teszi a nézetkülönbség lényegét: Fekete számára a "népesedési optimum" /s tegyük hozzá: nemzeti jelentősége miatt/ az elérendő cél, a társadalmi egyenlőtlenség kérdése csak másodlagos, mobilizációs célokat szolgál, ezért a szociálpolitikai rendszer egyetlen megítélési szempontja a demográfiai hatékonyság. Vági viszont a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének ad prioritást, a nagycsaládosok hátrányos helyzete ezért érdekli. Nem egyszerűen a szakértő és a közíró vitája ez tehát, hanem egy kardinális társadalompolitikai kérdés, egy alapvető értékkérdés körül folyik vita. Vági egy olyan, akkor még viszonylag erős koncepció talajáról bírálja a népies népesedési koncepciót, amely elfogadja a reform teljesítményelvét és demokratizálási programját, ugyanakkor meg akarja őrizni a társadalmi egyenlőség megteremtésének a programját, s ezért a különböző redisztribúciós mechanizmusok diszfunkcióinak az elemzésére összpontosítja figyelmét.

Koroknai Zsuzsa és Turgonyi Júlia Fekete elleni támadásaikban a hagyományos szocializmuskép és egyfajta mozgalmi eredetű "nőpolitikai" koncepció talajáról hadakoznak. Így Koroknai /54/ amellett, hogy kétségbevonja Fekete módszerét, kikel a patriarchális családmodell ellen, hangsúlyozza a nő emberi mivoltának fontosságát, és kárhoztatja magánérdek és közérdek ellentétének túlfeszítését. A

valós problémák szerinte éppenséggel nem a túlhajtott, hanem a túl lassú modernizáció következményei /vagyis ezekért nem lehet a szocializmus építését, csak annak lassúságát kárhoztatni/. Turgonyi Júlia /55/ az emancipáció nehézségeit tekinti fő témájának. A munka és az anyaság kapitalizmus által generált konfliktusának megoldását a szocializmus és kommunizmus perspektívájában feloldhatónak tartja. A munka mint az önmegvalósításhoz, az autentikus emberi léthez vezető út értelmeződik, a nő elsősorban mint munkavégző nembeli lény értékelődik. A feszültségek egyik okának épp a konzervativizmust, a gyereknevelés és a házimunka tekintetében való nemi munkamegosztást tartja. Egyfajta munkaközpontú "nemi univerzalizmus" ez, amely - aktuálpolitikai kényszerek miatt is - elhatárolódik a feminizmustól is, az "ultraradikális baloldaltól" is /56/. Fekete Turgonyi ábrázolása szerint egyszerre modernizáció-ellenes, szocializmus-ellenes /a feljelentéstől való félelem miatt erre csak kódszavak utalnak/ és a kormányzati politikával szembenálló.

Fekete válaszaiban többféle stratégia érvényesült. A legkevésbé legitim eljárása az, amikor az ellenfél személyes érintettségét-érdekeltségét veszi célba, így célozgat arra, hogy az effajta "újságírónők, jól kereső diplomások" a társadalom privilegizáltjai, akik természetesen gyerekellenesek, és a sokgyerekeseken élősködnek /57/. Ilyenfajta személyeskedésre a nyilvános kommunikáció szabályai szerint senkinek sincs joga. Fekete mégis elég rendszeresen él ezzel az eszközzel. Ehhez nyilván szüksége van egyfajta tekintélyre, elfogadottságra, "karizmára", amely mintegy felmenti a kötelező szabályok alól. Ennek a szerepnek az előképei megvannak a magyar hagyományban azok személyében, akik Szabó Dezsőtől kezdve közvetlenül a "nép" törekvéseit, érzéseit fogalmazták meg, az értelmiségi konvenciókon kívül. Ez a személyre mutató érvelés ugyanakkor ősi eszköze a közvetlen politikai mozgósításnak, itt ez tevődik át az értelmiségi közegbe.

Másfelől jó érzékkel kipécézi Koroknai és Turgonyi felfogásának legnagyobb ellentmondását: a közvetlen /vulgáris formájában fizikai/ termelő munka és az emberi teljesség azonosítását. A gyakorlatban a "munka" tiszteletreméltósága tényleg csak a "termelés", a gazdasági mozgósítás álarca volt, "termelési ideológia", ahogy Fekete mondja, aki ezen az alapon Koroknait is, Turgonyit is /58/ vulgáris marxistának tekinti. Azt azért persze nem állja meg, hogy egy fordu-

lattal a tényleg vulgáris marxistáknál mindkettőjüket ne jelentse egyúttal fel, mint feministákat.

Ezekhez az összecsapásokhoz társult Dessewffy László és Lázár István rövid párbaja a Valóságban /59/. Dessewffy a magyarországi 'egyke' hagyományos voltát állítja, s implicite a valláskritikai, felvilágosító tevékenységet, valamint az egykéző értelmiséget teszi felelőssé a sokgyermekes családok számának csökkenéséért. Lázár válaszában nemcsak Dessewffyt bírálja, hanem alig félreérthetően utal "némely mai purifikátorok világi lelki gyakorlat szövegeire" is.

Az 1974-ig elhúzódó csatározások közben, a nyilvánosság számára átláthatatlan politikai döntéshozatali fórumok megőrölték a /majd/ sokat vitatott 1973-as népesedéspolitikai határozatot, amely - ha a döntéshozók szándéka szerint nem is, de tényleges értelme szerint, voluntarizmusa folytán - nagyon jól illik az akkor kibontakozó kurzusba. Ez a határozat mintha a népieseknek adott volna igazat az abortusz megszigorításával, a háromgyerekes családmodell politikai céllá nyilvánításával, és megtagadta azokat, akik egyébként roppant lojálisan a hagyományos szocialista nőmodellt védték, s mint ilyenek a gyest is bizalmatlanul szemlélték /pl. Turgonyi/. A határozatot a Magyarországon már szokott sajtóelőkészítés kísérte /60/. Akiknek ellenérzéseik voltak, csak a nyilvánosságot sosem kapott aláírási akcióval tiltakozhattak, vagy úgy, mint Turgonyi Júlia, a sorok közt, a munkavállaló anyáknak adandó támogatások szükségességének emlegetésével /61/.

A viszonylagos sikert 1974 elején három, a népies közíróktól született cikk is köszönti. Bertha Bulcsu /62/ és Nagy Béla /63/ egyaránt az állami beavatkozás /az abortusz megszigorítása/ szükségességét látják helyénvalónak indokolni - az élet kollektív folyamata, a "történeti közösségek" nevében, míg Fekete Gyula /64/ a vélt, nyert pozícióban a sajtót és a szakembereket támadta, mert félrevezették és még mindig félrevezetik a nyilvánosságot a népesedési helyzetet illetően - ellentétben a "felrázó" beszédet mondó miniszterelnökkel. A hetvenes évek második felét a népesedés vonatkozásában a 73-as intézkedések utórezgései jellemezték. A téma az értelmiségi nyilvánosságban egy időre elvesztette aktualitását, azok a népiesek, akik a 70-es évek eleji kampányban szerepeltek, elégedetten nyugtázták, hogy

fellépésük meghozta a gyümölcsét, s most már nincs is szükség másra, mint az előrehaladásra a megtalált jó úton. "A nehezén túl vagyunk: a közvélemény gondolkodó része megértette, hogy a népesedés ügye elsőrendü szocialista sorskérdésünk, megoldása vagy megoldatlansága mindnyájunk életére, sorsára, jövőjére kihat, hogy a hosszú távú megoldásra milyen utakat keres majd a kormányzat ....mindez egyre inkább szakmai kérdéssé válik. Az ilyen vagy hasonló intézkedések már a letisztult elvek függvényei" /65/. A mégis megfogalmazódó szemrehányások inkább a "dezinformáló" sajtót érték, nem a kormányzatot /66/.

Ezt a néhány évet a szakembereknek a korábbinál gyakoribb megszólalásai jellemezték. A nyilatkozatok - különösen kezdetben - igyekeztek erősíteni a népesedéspolitikai határozat eredményességébe vetett hitet, igazolni az abortuszszigorítást /67/. A cikkek többsége inkább tájékoztató jellegü, és kerülik a kényesebb témakapcsolásokat /68/.

Hogy a valóságos népesedési folyamatok semmiféle derülátást nem indokoltak, azt ma már jól tudjuk. A szakértők azonban már akkor is tudták: Klinger András már 1977-ben megírta, hogy a születések számának a közeljövőben újabb, esetleg jelentős csökkenése várható /69/. A szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt azonban ekkor nem Klinger, hanem a KSH akkori elnökhelyettese, Szabady Egon képviselte szinte kizárólagosan a demográfusokat /70/, s ő nem "idegesítette" efféle komor jóslatokkal a közvéleményt.

Szabady számos megnyilatkozása a demográfus kormánytanácsadói szerepét hangsúlyozza. Egyfelől kiemeli a demográfiai tudomány teljesítőképességét, problémaérzékeny voltát, azt, hogy a rendkívül bonyolult jelenségkört megfelelően képes feltárni, másfelől hangsúlyozza a kompetens demográfia jó kapcsolatát az állami szervekkel, a távlati tervezéssel. Ez azonban azt jelentette, hogy a reális ténydeírás és a megalapozatlan igények és óhajok képviselete összekeveredett. Így kénytelen feltenni, hogy a politika meg fogja tudni teremteni azokat az "eszmei körülményeket", amelyek megléte esetén a családok meg fogják valósítani az általuk is ideálisnak tartott gyermekszámot, a politika voluntarista vágyálmát /71/. A jóakaratú és hozzáértő tudomány és a nem kevésbé jóakaratú és a hozzáértő tudást

megfelelően hasznosítani képes hatalom kölcsönös legitimálása történik meg tehát itt a népesedési kérdéssel kapcsolatban. Szabady is a kérdés végső soron való megoldottságát sugallja. Igaz ugyan, hogy az 1977-es cikkből, aki nagyon odafigyelt, kiolvashatta, hogy a születésszámok további csökkenése várható /halványan jelzi, hogy nagyobbrészt előrehozott szülések történtek/, de ehhez figyelem és bizonyosfokú tájékozottság kellett.

Nem arról van szó, mintha Szabady s vele a demográfusok egy része azért lett volna olyan elégedett, mert szíve mélyén nem helyeselte a pronatalista politikát /később Fekete Gyula ezt vetette többször is a szemükre/ sőt ellenkezőleg /72/.

Ez a fajta apály - amely olyan jól illett az 1972-73-ban elkezdődött kurzus utolsó éveihez - nem tarthatott sokáig. Ahogy jeleztük, a népesedési folyamatok nem alakultak úgy, ahogy 1973 után sokan gondolták. Feltehetjük azonban, hogy a népesedési folyamatok megítélését körülvevő szellemi közeg megváltozásában szerepe volt annak is, hogy 1978-79-ben a politikai felső vezetés is rákényszerült annak kimondására, hogy az 1972 óta folytatott irányvonal hibás volt. Ez a lassan elinduló változás a közvéleményben régóta lappangó elégedetlenség és rosszérzés felszínre kerülését is elősegítette, a népesedési folyamatok megítélése tekintetében pedig két vonatkozásban mutatkozott meg. Ami a demográfia nyilvánosság előtti szereplését illeti, az optimizmus tünőben volt: a szaksajtóban megfogalmazott belátások a "laikusok" előtt tett nyilatkozatokban is megjelentek, először meglehetősen ködösen és az eredményekkel "kiegyensúlyozva" /73/. Egy határozottabb változás - a közvélemény hangulatában is, a szaktudomány nyilvános önreprezentációjában is csak az évtizedfordulón kezdett kirajzolódni.

IV.

A nyolcvanas évek eleji népesedési vitahullám már egyértelmüen új helyzetben indult. Nyilván jelentős tényező - erre a vitákban többen is utaltak - a lassú gazdaságpolitikai kurzusváltás, s az évtized egészét - rövid időszakoktól eltekintve - jellemző restrikciós politika, amely mindenfajta szociálpolitikai, népesedéspolitikai kezdeményezést, elképzelést eleve kedvezőtlenebb helyzetbe

hoz. A másik fontos - a nyilvános szövegekben soha meg nem jelenő, de mindenki által tudott - tényező az ún. második nyilvánosság megjelenése és terjedése az évtized folyamán. Ez óhatatlanul minden megszólalást eleve radikálisabb irányba nyomott. Csakhogy ez a radikalizálódás elsősorban olyan témák vonatkozásában következett be, amelyeket a népesedés-viták csak közvetve érintettek /a gazdaság működése, a demokrácia és a politikai rendszer kérdései, az "ötvenes évek" problémája/. Mindenesetre a népesedés-vitákban kezdettől meglevő, a rendszer legitimitását érintő kérdésfeltevés így nyíltabbá válhat. Kétségtelen, hogy a nemzeti kérdés is élesebben vetődik fel /elsősorban Románia vonatkozásában/, a népesedési viták kezdettől fogva meglevő nemzeti töltése mégis csak kismértékben válik nyiltabbá. Az új helyzet legfontosabb vonása, hogy az ideológiai pluralizmus hivatalos kvázi-elismertségével az a törekvés, amely a népesedés kapcsán a népiességnek mint önálló irányzatnak a nyilvános bemutatására törekedett, a hatalom által is elfogadottabbá vált, az értelmiségi közvélemény pedig teljesen természetesnek tekinti már az irányzat létét. Mindezzel együtt persze a népesedési téma már korántsem tartozik az elsőrendűen kultiváltak közé, mert a nyilvánosan artikulálódó más álláspontok - elsősorban a folyamatosan erősödő liberális áramlat - sorban vetik fel az aktuálisabbakat.

Talán nem önkényes a változást a népesedés vonatkozásában épp 1980-hoz kötni. A Népszabadság kerekasztala 1980 májusában visszatekintve az 1973-as határozatra ugyan még annak eredményességét hangsúlyozta /74/. A szemléletváltozás - a politikai tömegkommunikációban és a demográfia nyilvános reprezentációjában - 1980 őszétől figyelhető meg. A Népszabadságban Szabó László írt a rossz hírről: újra csökken a népszaporulat. Igaz ő továbbra is a régebbi hatásos intézkedésekről beszélt, de leszögezte, hogy ezek hatása elmúlt. Azt is megtudhatta tőle az olvasó, hogy lehetőség újabb anyagi juttatásokra nincs, s a felelősségérzetünkre és a tudati ráhatásra kell hagyatkoznunk /75/. Barta Barnabás is ez év őszén a korábbinál egyértelműbben beszélt arról, hogy a vártnál hamarabb itt van az új demográfiai hullámvölgy /76/.

Nyilvánvalóan már ekkor, 1980 végén elkezdődött az 1981 nyár eleji konferencia szervezése összefüggésben azzal, hogy a szakértők szorgalmazni kezdték egy új népesedéspolitika kidolgozását.

Ezt tükrözi Klinger András 1981 márciusában írott cikke /77/. Leszögezte újra, amit már Barta is kiemelt, hogy a számításoknál rosszabbul alakult a helyzet. Megállapította, hogy a háromgyerekes családmodell, amelyet az 1973-as határozat forszírozott és Szabady is mindvégig ~~védelmezett,~~ megvalósíthatatlan. Jelezte, hogy az ezredfordulóra vonatkozó /a nyilvánosság előtt Szabady által képviselt/ optimista előrejelzések nem tarthatók, a népesség fogyása mindenképpen elkerülhetetlen. Az volt a véleménye /amelyet majd az ÉS vitában is hangoztatott/, hogy igen nehéz változtatni a kialakult helyzeten.

A demográfiai "szakértők" szerepének az 1980 végén - 1981 elején kezdődő korszakban való megnövekedését számokkal is lehet igazolni. Az általunk áttekintett anyagban a nem-szaksajtóban /napilapok, nem szakmai hetilapok, politikai vagy irodalmi, világnézeti folyóiratok/ 1976 és 1980 között 8 olyan cikket találtunk, amelyben a demográfiai-szociológiai establishment tagjai nyilatkoztak vagy írtak népesedési vagy azzal szorosan összefüggő kérdésekről. Ugyanez a szám 1981-1985 között 21.

1980 körül a népesedési ügyet annyi érzelemmel és indulattal képviselő írócsoport hangulata is megváltozott. Ennek első, többször hivatkozott jele volt Szerdahelyi Csongor cikke, amelyben többször is Fekete Gyulára hivatkozva a népesség alakulásával kapcsolatos gondoknak adott hangot. Kárhoztatta ezért a teljes női foglalkoztatottságot, és - a születésszabályozással kapcsolatos speciális katolikus fenntartásokat mellőzve - a nemzeti vonatkozásokat emelte ki. "A magyarság sorsa ma, mint már annyiszor a történelem folyamán, veszélyben van. Most nem külső ellenség fenyeget, hanem a belső, a bennünk levő önzés, áldozat nem vállalás és történelmi rövidlátás" /78/. Feketének magának is megváltozott a hangulata, legalábbis ezt jelezte ugyancsak júliusban közreadott interjúja /79/, majd pedig a lakótelep-kérdéssel foglalkozó 1980. őszi tokaji "írótáborban" újra teljes lendülettel bevetette magát a népesedési kérdések tárgyalásába /80/. Mindezek mögött az irodalmi közegben olyan mozgások húzódtak meg, amelyek - nyilvánosságra nem jutván - inkább csak sejthetők, mint tudhatók.

Az 1981. júniusi konferencia tehát már új helyzetben ült össze. Annak a szándéknak, hogy a konferencián a népesedési ügyben

elkötelezett írók és publicisták is részt vegyenek, elvontan nézve volt értelme, hiszen mind a demográfusok, mind az "írók" egyetértettek abban, hogy a népesedési helyzet nem megnyugtató, s mindkét csoportban megvolt az a törekvés, hogy erről a politikát meggyőzzék és így cselekvésre sarkallják. Mint ismert, a látszólagos egyetértés ellenére a konferencián az "írók" nem vettek részt, sőt, éppen 1981-től számítható a "szakértők" és az "írók" nyílt összecsapása a népesedési kérdésekben /mint láttuk, az ellentét persze már régebben lappangva megvolt/. A konferencián megfogalmazódott szakértői álláspontok /81/ tértek vissza az ÉS vitájában is.

A konferencián - nem mindenkinél egyforma súllyal - négy fő gondolat fogalmazódott meg:

1. Szükséges egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció kidolgozása /ami implikálta a kampányszerü, eseti beavatkozások kritikáját/;

2. a népesedési magatartás befolyásolása nagyon nehéz, ezért indokolt a szkepticizmus a lehetőségekkel kapcsolatban;

3. a kulturális, életmódbeli tényezőknek indokolt nagyobb szerepet tulajdonítani;

4. a gyermekszám különbözősége a családok között nagy, indokolatlan jövedelmi különbségeket eredményezett.

A konferencia maga meglehetősen széles körü nyilvánosságot kapott. A sajtóban a fő témák szelektíven jelentek meg. A Népszabadság kiemelte a közvetett ráhatások előtérbe állításának kívánatosságát /ami az adott összefüggésben persze annak a kormányzati álláspontnak a támogatását jelentette, amely a gazdasági nehézségekre hivatkozva elzárkózott újabb szociálpolitikai vagy társadalompolitikai terhek vállalásától/ és megkereste azt a néhány megjegyzést, ahol az előadók inkább kötelességszerüen valamennyire dicsérték az 1973-as határozatot. A Népszava sokkal drámaibban fogalmazott hangsúlyozva, hogy a népesedéspolitikai intézkedések nem érték el céljukat. A Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet inkább kiegyenlítő álláspontot tükröző közleményeket hozott /82/. A demográfusok 1981. nyári, fokozott tömegkommunikációs szereplését Monigl Istvánnak a Népszabadság számára adott interjúja zárja le, amely a tudomány és a tervezés közti kapcsolat erősítését emelte ki igényelve, hogy a tudomány erősebben szóljon bele a népesedéspolitika alakításába /83/.

1981 őszén robbant ki aztán az évtized "reprezentatív" népesedési vitája, amely egyértelmüen tükrözi a fő szereplők attitüdjeiben beállott változásokat /84/. Ki kezdeményezte ezt a vitát? A szerkesztőségi bevezető /85/ és Zöldi azt sejteti, hogy a tettest a szerkesztőségben, illetve a kultúrpolitikai irányításban kell keresni. Megtudtuk azonban azt is, hogy nem kaptak szót azok, "akik a valóság talajáról elrugaszkodva, a nemzethalál vízióját bontották volna ki az értelmiségi közvélemény előtt" /86/. Feltehetőleg valamifajta alkufolyamat rejlett a háttérben, s a "túlzók" kirekesztése volt a "mérsékeltek" megjelenésének a feltétele. Varga Domokos vitaindító cikke mindenesetre nem az ÉS felkérésére készült, ahogy ezt Zöldi elárulja, Klinger András és Kulcsár Kálmán "helyretevő" hozzászólásai viszont igen. Egyebekben a vita alaphangját - mint már korábban is - a "népies" írók, publicisták határozták meg, s a zárszót író Száraz György is inkább nekik ad igazat. A szerkesztőség persze a szokott eszközökkel próbálta "kézben tartani" a vitát:"csupán akkor vállalkozhatunk egy-egy vitatható szemléletü írás közlésére, ha már elkészült a válaszcikk" /87/. A vitát jól jellemzi az, hogy míg az ÉS bevezető megjegyzése a konszenzus szükségességét hangsúlyozta, addig az utolsó közlemény előtti szerkesztőségi megjegyzés már megbékélt azzal, hogy az álláspontok eltérőek: "Fontosabbnak, demokratikusabbnak tartottuk a társadalmi közhangulat manifesztálását, a javaslatok nyilvánosságra hozatalát, ha úgy tetszik: a politikai döntés előkészítését"/88/.

Az érveket a hozzászólók főbb csoportjai szerint szemügyre véve elsőnek természetesen a vitát meghatározó népies csoportot kell elemezni. Alapvető megközelítésmódjuk a hatvanas évek /vagy még korábbi korszak/ óta nem változott: a népesedés kérdése egy nemzeti és erkölcsi jellegü modernitás-kritika részét képezi. A születésszám-csökkenést a hagyományos társadalmak és az azokra jellemző életformák felbomlásával kapcsolják össze - vagyis e vonatkozásban rendkívül széles, átfogó oktulajdonítást találunk, aminek az általában vett helyességével aligha lehet vitatkozni - a változás értelmezé-

sével és értékelésével annál inkább, ahogy ezt szokásosan, lassan egy évszázada sokan meg is teszik. Később érintendő okokból a két tradicionális főszereplő, Varga Domokos és Fekete Gyula érvrendszerében ez a motívum kicsit a felszín alá szorul, de el nem tűnik, másoknál viszont manifeszt módon megjelenik. Páskándi Géza pl. aki a népesedési bajokat a "tudat" alakulásához köti, az individualizmus előretörését, az egyéni "fenség" kultuszát, a hedonikus örömök hajszolását kárhoztatja, és persze a női emancipációt is /89/. Hatvani Dániel a hatvanas évektől kialakult viszonylagos jómódot teszi felelőssé, az anyagi javak megszerzése iránti vágyat, a túl nagy életnívó-igényeket. "Be kell látnunk, hogy az errefelé lakó - a legutóbbi évtizedekig paraszti illetőségü - népeknek nem áll jól a fogyasztói társadalom." Függetlenedni akar ezért "az ABC áruházak Molochjaitól", ideálként a "saját szükségletet közvetlenül kielégítő termelésre berendezkedett" családot tekintve /90/. Molnár Zoltán "a természetes /valamilyen társadalmi morált hordozó/ közösségek" szétszaggatását tartja oknak /91/. Buda Ferenc így ír: "Nagy baj, hogy a szocializmus tömegméretekben tenyészti ki az önfenntartó és élvező ösztön határán rövidre záruló önzés mintapéldányait. Mi hát az az emberi minőség, amely a mi társadalmi rendszerünket egyéb társadalmi rendszerektől megkülönbözteti?" /92/.

Ugyanez a tradicionális, családi közösség jelenik meg mint elveszett ideál Varga Domokosnál a régi "gyerekparadicsom" idillikus rajzában, a régi paraszti, munka- és lakóhelyet integráló világ és az "önnön fiait elemésztő" nagyváros szembenállításában /93/, Fekete Gyulánál a termelés- és fogyasztásközpontú család régről ismerős, a fogyasztást leértékelő /a külföldi turizmust, a szeszforgalmat, a fölös költekezést felemlegető - s mint más írásaiból tudjuk, mindezt a szabad vagy szabados szexualitással együtt mélyen elítélő/ ellentétbeállításával, az "át nem gondolt emancipáció", az antianya-feminizmus kárhoztatásában /94/. A fogyasztásellenesség, az "erőn felüli" szerzés kényszerének elítélése így vezet az aszketikus, "spártai" nevelési ideálhoz és a modern puhányság pellengérre állításához, "a túlzott védettségben felnövő, a csaknem mindent készen megkapó, küzdésre képtelen "fiatalok" veszedelmes többségbe kerüléséből eredő veszélyek felrajzolásához /95/.

Teljesen megszokott módon ez a hagyományközpontú, közösség-

elvü és antiindividualista, fogyasztásellenes gondolatvilág a népesedés és a nemzet kérdését magától értetődően kapcsolja össze /annyira, hogy van aki nem is érzi szükségesnek ezt még külön is kiemelni/. Az egyéni tudatossággal szemben a nemzeti-közösségi tudatosság igenis fontos. "Nem kedvez a szaporulatnak az sem, ha egy nemzet bizalma - akár a vereségektől, akár valamilyen érdekből - megrendül önmagában" /96/. Tudjuk, hogy ez a megfogalmazás - többféle és az idézettnél szókimondóbb változatban - mennyire népszerü értelmiségi közvéleményünkben, ezért elég rá csak utalni: "egy nép addig él, ameddig élni akar" /97/. A népesedés kérdése így univerzálissá válik, ezért is fordít Fekete azok ellen, akik közömbösek, átfogó vádat: "nem érdekli őket a távolabbi jövő, sem úgy, mint a nemzeté, sem úgy, mint a népé, sem úgy, mint a szocializmusé" /98/.

Fontos azonban megfigyelnünk, hogy a népesedési vitáknak ehhez a mondhatni teljesen hagyományos eleméhez a nyolcvanas években a korábbiaknál erősebben társul egy másik mozzanat. Varga Domokos már vitaindító cikkében világossá tette, hogy amiről szó van, az a hatalmi-politikai mezőbe tartozik, döntések, elhatározások kérdése, épp ezért a népesedési kérdésben helyénvaló politikai felelősségről beszélni. Az eszmecsere azért szükséges - mondta -, hogy "minél tájékozottabb és érettebb közvélemény fogadja a hozandó újabb határozatokat, amelyeknek természetesen szintén minél érettebbeknek kell lenniük, a lehető legkörültekintőbbnek és előrelátóbbnak" /99/. Ebben a logikában mozogva a cikk II. részében felsorolt számtalan bajt /a lakáskérdéstől a kétütemü motorokig/ "át nem gondolt, helytelen prioritásoknak" tulajdonítja, s ezért követeli a cikkében kifejtett igazságok "hivatalos elismerését, elfogadását, társadalmi normává tételét" /100/. Fekete Gyula - Kulcsár Kálmánnal vitatkozva - egyértelmüen le is szögezi a 11. "tételben": "Holott - tervezett társadalom lévén - az eredendő okok is valamilyen döntésekben, intézkedésekben gyökereznek, idők múltán pedig a már kiáltóan szükséges korrekciók elmulasztása szintén az okokat szaporítja. Ahogy telnek az évtizedek, úgy veszti el minden alapját a felelősség áthárítása társadalmunk egészére" /101/. Ez a számonkérő és hatalmi döntést kívánó mozzanat más cikkekben is megjelenik, így pl. Buda Ferencnél és másoknál /102/.

Hogy itt a népesedés kérdése kapcsán a hatalom legitimitásának a kétségbevonásáról volt szó, az minden, csak kevéssé is tájékozott olvasó számára már akkor is világos kellett hogy legyen, ma pedig, az évtized végéről visszatekintve, szinte szelídnek és félénknek is tűnik Varga és Fekete eljárása. Az előzményekhez képest azonban a változás szembeötlő. A születésszám csökkenésével kapcsolatos oktulajdonítás ebben - a népies csoportban számszerüleg nem, de befolyás tekintetében domináló - beszédmódban jellegzetesen szük; hiszen egy látszatra /e látszatra rövidesen kitérünk/ jól körülhatárolt, jól azonosítható csoport szándékainak tulajdonítják a meglevő bajokat. Ez a fajta oktulajdonítás jellegzetesen szembenáll azzal az egész népies csoportra jellemző eljárással, aminek Varga Domokos első cikke a legjellegzetesebb példája, hogy a népesedési problémákat a lehető legszélesebb tematikus mezőben helyezik el, ahol a lakáskérdéstől a Trabantok behozataláig minden összefügg a születésszámok csökkenésével. Van azonban a legitimitás megvonásának egy másik vonása, ami elkülöníti ezt a beszédmódot az évtized második felében megerősödött liberális megközelítéstől, ennek a kritikának normatív alapja még mindig a beavatkozásra, a társadalmi viszonyok módosítására képes hatalom képzete. Nem azt vonja kétségbe, hogy helyes-e a társadalom központi irányítása, hanem azt, hogy helyesen, jó szellemben irányítják-e a társadalmat. Ebben a vonatkozásban ezért lényeges a különbség egyfelől Varga és Fekete, másfelől Páskándi vagy Hatvani között. Az utóbbiak modernitás-kritikája sokkal következetesebb, ezért a hatalmi beavatkozást nem tarthatják orvosságnak, hiszen - tudják vagy sejtik - hogy maga ez a hite szerint mindenre képes hatalom is a modernitás terméke. Ezért tüzi ki célul Páskándi a "népszaporulat igazi okainak" keresését, ezért véli úgy Hatvani, hogy ha a baj ilyen nagy, "legcélszerübb" a gyökerek tájékán keresgélni /103/.

Csak röviden kell kitérni a vita alapirányát megadó Varga Domokos-cikkek és Fekete írása tartalmi jellegzetességeire. Megnéztük, hogy e négy cikkben milyen típusú politikai cselekvésre utalnak. A három cikkben összesen 85 olyan cselekvés és tevékenység fordul elő, amelynek politikai connotációja van. Ezek közül csak 16 olyan van, amelynek nincs hierarchikus connotációja, ilyenek például a pozitív értékeléssel szereplő viták, a nyilvánosság müködése, az állampolgári segítőkészség felszabadítása, a nemzeti közszellem javítása, a nemzeti tudat kialakítása, illetve erősítése. A tevékenységek, cselekvések túlnyomó részben állami, hivatali szabályozást, elosztást implikálnak /jövedelem-átcsoportosítás, jövedelmi adórendszer módosítása, gyermektelenségi adó bevezetése stb./. Sok a pozitív /ti. amennyiben a meghozandó rendszabályokra utalnak/ és a negatív /amikor a mulasztásokról, helytelen dotációkról, prioritásokról, a negatív településpolitikáról esik szó/ utalás az intézkedésekre, határozatokra, tiltásokra. Mondhatjuk, hogy a három cikk realisztikus képet ad a magyarországi politikai rendszerről, csakhogy ez a hierarchikus, utasításközpontú etatista politikaszemlélet a kívánatos irányok és eljárások felvázolásában is dominál.

Megvizsgálva a cikkekben szereplő csoportokat a következő képet kapjuk: az "elmulasztott döntéseknek" többnyire nincs alanyuk, azaz alkalmazkodva a fél-nyilvánosság konvencióihoz a számonkérés konkretizálatlan marad a szöveg manifeszt szintjén /az olvasás során mindenki kiegészítheti a számonkérést azoknak a megnevezésével, akik a mulasztásokért felelősek/. A manifeszt szövegben nagyon feltünő a bünbakképzés és a stigmatizálás mechanizmusa. A pozitív csoporttal /a gyerekre vágyók, a gyereket nevelő családok, a többgyerekes családok, a gyesen lévő kismamák, a falusi nevelőszülők /Varga/, a gyereket nevelő anyák, az aránytalanul nagy terhet viselő családok, a több gyerek után vágyódó nők, a háromgyerekes anyák /Fekete// szemben megjelennek a gyerekek iránt ellenséges indulatúak, a gyerek nem vállalása miatt jómódúak, a gyereknevelést szolgáló jövedelmrészt eltulajdonítók /Varga/, az antianyák, a jövőt kizsákmányolók, a gyermektelenek, a nem szülő diplomás nők /Fekete/. A tények ismeretében, de egyszerü mindennapi tapasztalataink alapján is teljesen irreális csoportképzésről van szó /hiszen az emberek jelentékeny része ilyen vagy olyan okból besorolhatja magát az első, pozitív csoportba, a negatívok közé viszont mindig csak a másik tartozhat, ki fogadná el, hogy ellenséges indulatú a gyerekekkel szemben?/, de e csoportosítás megengedi, hogy minden felháborodásra és elégedetlenségre okot adó jelenségért /így elsősorban a jövedelmi egyenlőtlenségért/ a felelősséget ki lehessen valakire vetíteni.

A csoportképzés másik jellegzetes vonása a stigmatizált csoportok kialakítása és kimutatása. Ezek részben fenyegetőek, részben megvetésre méltóak, mint a cigányok, akik gyorsan szaporodnak /ezért fenyegetőek/ és lumpenek, "értéktelenek" /ezért megvetésre mél-

tóak/. A cigánykérdés az egész vitát végigkiséri, noha nagyon kevésszer nevezik őket néven, inkább kódszavakkal élnek /legalacsonyabb iskolai végzettségüek, lumpenek, akik közt a nyomor és züllés tenyészik stb./. A megvetett csoportok száma egyébként igen nagy: ilyenek a terheltek, a csökkent értelmi képességüek, a mámorokba menekülők, a másik oldalon a "célgyerekek", az erőfeszítésre képtelenek, a munkás életre nem neveltek. Fenyegető csoportként jelennek meg természetesen az idegenek /legerősebben Varga első cikkében/: az "Othellók", a tengerentúliak és mindig - ritkán kimondva, de célzásokkal mindig kijelölve - a románok.

Egy sajátos, "politika előtti" politika képét kapjuk itt, egy olyanét, ahol a felsőség szava dönt, s ahol ezért a dolgok állapota azon fordul meg, hogy a felelősség "jó"-e /világos, hogy az ekkor domináns vélemény szerint a felsőség alapvetően nem jó, s ebben látják a baj fő okát/. A politika szereplői morális, érzelmi kritériumok szerint képzett, mozgósíthatatlan és politikailag "még nem szólítható" csoportok. E politikakép szerzői a rendezett viszonyok közt élő, két-, háromgyerekes, közepes iskolázottságú középréteget tartják ideálnak, és e réteg sejthető vágyainak és indulatainak megszólaltatására vállalkoznak.

A vitában a Varga és Fekete által képviselt "vonalat" tartjuk a meghatározónak, ez az, amely a folyamatosságot a korábbi vitákkal megadja, de érdemes felfigyelni arra, hogy vannak olyanok, akik értékrendjüket tekintve messzemenően egyetértenek velük, de bizonyos és az értelmezés szempontjából nem másodlagos jellegzetességek tekintetében mégis különböznek tőlük. Szabó A.Ferenc a legmarkánsabb közülük. Lényeges vonásokban egyetért Vargával és Feketével, erőteljes pronatalista politikát sürget, elitéli "a felszínen vonzó modernnek tetsző életmódot", fontosnak tartja a nemzeti szempontot a kérdés megítélésében, a demográfusok véleményével szemben fenntartások nélkül pozitívan ítéli az 1973-as határozatot /104/. Nem üt el a publicis[illegible]ásaival a /ma már tudjuk, nagyon is tétova/ politikai reformirányzatot, a "hetvenes években hazánkban uralkodóvá váló közgazdasági szemléletet", a népesedéspolitika szembekerülését a "közvetlen gazdasági érdekkel" /105/, teszi felelőssé a népesedési bajokért. Bírálja viszont Vargát, aki bemutatta, hogy életünk minden "parcellája" összefügg a népesedési kérdéssel,

- ami persze igaz, de "nem biztos, hogy szerencsés a kérdés ilyen felvetése, mert elvonja a figyelmet a konkrét népesedési problémákról" /106/. Ő is lényegében ugyanazon állami rendszabályokat követeli, mint Varga vagy Fekete, de tematikusan le akarja szükíteni a kérdést /lényegében a gazdaságpolitika és a népesedéspolitika ütközésére/.

Hasonlóan érvelnek mások is, akik az alapkérdésekben egyetértenek Vargával és Feketével. Így Kováts Zoltán /107/ a KSH által kiadott prognózisokra összpontosítja a figyelmét, azokat veti el, mint amelyek optimizmusukkal elfedik, ezáltal növelik a bajt és határozott anyagi-gazdasági intézkedéseket követel. Rétvári László /108/ az íróasztaloknál született országot megváltó települési terveket hibáztatja. A tematikus szükítés jellegzetesen elkülöníti ezt a csoportot, amely nem véletlenül különféle "szakértőkből", egyetemi emberekből tevődik össze. Mint majd még visszatérünk rá, ez a foglalkozási különbség nem lényegtelen a téma artikulálása szempontjából.

A "népies" érvelésnek tehát lényegében három variánsával találkoztunk: egyfelől azok, akiknél egy széles modernitás-kritika jelenik meg, az erőteles etatista beavatkozás követelménye ugyanakkor hiányzik /legtisztábban Páskándi/, másrészt azok, akiknél e két mozzanat együtt jelentkezik /Varga és Fekete/, végül azok, akiknél e népies modernitás-kritika tematikusan szükebb, körülhatároltabb, ugyanakkor az erőteljes állami rendszabályok követelése /a mögötte meghúzódó oksági feltevésekkel/ erőteljes /az utóbb elemzett "népies szakértők"/.

A nyolcvanas évek vitáit elkülöníti a megelőző időszakoktól az, hogy bennük közvetlenül is részt vesznek a "szakértők", akiket - mint láttuk - közvetlenül is "provokálnak". Tudjuk, hogy ez a részvétel közvetlenül az ÉS szerkesztőségének az ösztönzésére történt /109/, de az 1981.nyári konferencia is feltételezte már, hogy szükség van az "írók" és a demográfia szakértőinek a párbeszédére. Kulcsár Kálmán és Klinger András felkérésre írt hozzászólásai a konferencián elhangzott referátumok szövegvariánsai. E hozzászólásokat eleve sajátos helyzetbe hozta az, hogy ők voltak hivatva ellensúlyozni azt a számon kérő, legitimitás-megvonó megközelítést, ami Varga cikkét tulajdonképpen jellemezte, így a hivatalosság képviselőinek szerepébe kerültek, ami egyáltalán nem volt kellemes.

A népesedéssel kapcsolatos alapértékelést, ti. hogy a születésszám csökkenése "rossz" és pronatalista népesedéspolitika kellene, nem vonják kétségbe, inkább azt hangsúlyozzák, hogy ennek megvalósítása nem gyorsan megoldható feladat. Klinger András pl. ezt írja: "Rendkívül nehéz ... normatív koncepciók felülről való megváltoztatása." "Nincs a világnak olyan országa, ahol a termékenység alakulását tartósan, az emberek akarata ellenére befolyásolni lehetett volna" /110/.

Kulcsár Kálmán is ezt a "szkeptikus" beállítottságot képviselte. A demográfusoktól vette át azt az érvet, hogy a népesedési folyamatok nem monokauzálisak, ennélfogva egyes intézkedésektől nem is várható gyökeres fordulat, mert igazság szerint nem is lehet tudni, hogy hol kell beavatkozni /111/. Az összefüggések nem teljeskörü ismerete miatt óvatosnak kell lennünk, mondja. Így bár a társadalmi bajok regisztrálása tekintetében véleménye sokszor egyezik az "írókéval" /a területfejlesztési koncepció ellentmondásai, a női munkavállalásból származó következmények, a gyermeknevelési terhek megosztásával kapcsolatos nehézségek/, megközelítésében velük rokon az a felfogása is, hogy a nemzeti megmaradás követelménye a szervezetek általános túlélési törekvéséből ered, végül is a lényeget illetően mégis szembekerül velük.

Fekete épp ezt a szkepticizmust utasítja el a szakemberi reagálásokban: "....ma épp hogy a szakemberek és számítógépeik a borulátóak, a spontaneitásra hagyatkozva ez és ez várható a számok rideg törvényei szerint. Mi laikusok, sokan, Varga Domokossal együtt, teli vagyunk optimizmussal, ezt a pusztító gyorsuló fogyást még le is lehet fékezni, nagyobb távlatokban akár megállítani is lehet" /112/. Az egyetértést a pronatalista politika szükségességében ellensúlyozza az, hogy e szakértők nem voltak hajlandók belemenni abba a legitimáció-megvonás "játékba", amely az egész vita látens tétje volt.

Tamás Pál és Ferge Zsuzsa tudatosan egy sokkal kevésbé "tudományos" stratégiát választottak. Ferge nem tényekre, hanem értékekre hivatkozott. A jobb vagy rosszabb élet kérdését vetette fel, a tolerancia, a sokféleség értékét hangsúlyozta. Számára a népesedés kérdése nem a nemzeti lét kérdése, hanem az emberi lehetőségeké. "A nemzethalál ilyen értelemben előrevetített képe olyan történelmi torzítás, amelytől fölösleges félni. Legalábbis attól sokkal jobban kellene félni, hogy nem olyan társadalmat akarunk, amelyben jó élni, hanem olyant, amelyben sokan élünk. A társadalmi értékek szegényessége veszélyesebb vákuum, mint a demográfiai" /113/.

Tamás Pál formailag is hozzászólást ír, és Fergéhez képest egyértelműbben hangsúlyozza, hogy tudományos kompetencia birtokában nyilatkozik. Ő is kiemeli, hogy alkalmazható eszközeink tényleges hatásaival nem vagyunk tisztában, ezért az intézkedések gyakran nem kívánt eredményekhez vezethetnek. Hozzáteszi azonban, egyáltalán nem biztos, hogy a népesedési helyzet annyira nyugtalanító, ahogy a vita más résztvevői ezt egybehangzóan állították: "tisztázni kell, hogy a csökkenés /az arra következő népességstabilizációval együtt/ egyértelmüen csak a 'Rossz', sőt a 'Legfőbb Rossz' kategóriáiban kezelendő-e?" /114/.

Tamás azonban megtöri azt a hallgatólagos konszenzust is, amely a népesedési kérdést elsődleges nemzeti kérdéssé avatta. A társadalompolitika és a nemzeti lét közötti szellemi árukapcsolás szerinte jogosulatlan. Ezzel átlépett arra a területre, amelyen a népiesség legalapvetőbb téma-artikulációja megfogalmazódott. Ezt tartjuk lényegesnek, hiszen ezzel a népesedési kérdést ugyanúgy egy szélesebb közéleti mezőben helyezte el, mint a népiesek, ha más előjelekkel is.

Ezek a hozzászólások a vita egyik alapvető mélyrétegét érintették, s rákérdeztek a népesedési kérdésben fennálló pronatalista konszenzus helyességére. Az érvelés hatékonyságát az adott kontextusban kétségtelenül gyengítette, hogy ami az értékeket illeti, Miskolczi Miklós frivol hozzászólása hasonlóakat képviselt /115/. Márpedig e hozzászólás botránykővé vált, s így a komoly és érvelő álláspontot is ellehetetlenítette. Az alapprobléma azonban nem ez volt. Ferge és Tamás ugyan sikeresen érveltek a népies álláspont alapvető, megkérdőjelezetlen értékfeltevéseinek helyessége ellen, de ezzel tulajdonképpen egy másik fontos mozzanatot is kikapcsoltak. A vita egyik tétje a legitimitás-megvonás volt, s a két szociológus érvelése semmiképpen sem arra irányult, hogy megmentsék a hatalom legitimitását. De ha egyszer kétségbevonták a népességgyarapodás alapérték voltát, akkor a legfőbb hatalom elleni érvet számolták fel. A vitának több rejtett rétege volt, rengeteg ki nem mondott feltevéssel élt, s

ezért a racionalizáló stratégiák, amelyek igyekeznek feltárni és kibontani a rejtett előfeltevéseket, hátrányos helyzetbe kerültek, mert manőverezési lehetőségeik beszűkültek.

Ebből ered a vita egyik furcsasága. Nyilvánvaló, hogy a vitázó felek nem egyeztek meg, a nézetkülönbségek megmaradtak. A naív szemlélő ezen csodálkozhat, hiszen ami számára a legfontosabb kérdésnek tűnt, az ti., hogy a gyermekes családok szociálpolitikai támogatásának adott rendszere elégtelen, és hogy e téren átfogó intézkedésekre van szükség, ebben mindenki egyetértett. /A naív olvasó számára az sem tűnt lényegesnek, hogy ezt egy speciális népesedéspolitikai vagy egy általánosabb szociálpolitikai "csomag" keretében valósítják meg, bár ennek tényleg van bizonyos gyakorlati jelentősége./ Ez a szemlélő azért naív, mert a vitának ezt a többrétegűségét hagyta figyelmen kívül, azt, hogy talán nemcsak vagy nem elsősorban a népesedés a tét.

Száraz György "vitazáró helyett" született írása természetesen úgy tett, mintha ez lett volna a legfőbb tét: Megerősítette, hogy lám milyen jó, hogy vannak bizonyos avidenciák, amelyek tekintetében konszenzus áll fenn, hogy a születésszámok csökkenése aggasztó, és hogy valamit tenni kell. A cikk terjedelmének majdnem felét fogalalja el egy elsősorban Fekete által kedvelt téma variálása, a női emancipáció túlzásainak a bírálata. S miután így hosszasan igazat adott a népies szerzőknek, egyszerre szembefordul legitimitásmegvonó stratégiájukkal: "A közöny és értetlenség felháborít; félek viszont a féltés túlzásaitól.... Azt hiszem, nincs ellentét felelős vezetők és ugyancsak felelős vezetettek között abban, hogy a születésszám csökkenése nem speciális magyar katasztrófa, hanem a fejlődés bizonyos fokán csakugyan általános jelenség..."/116/. Száraz tehát nagyonis ráérzett a vita többszintűségére, és ügyesen ezt használta ki, a felszínen kifejezte egyetértését a domináns pronatalista értékrenddel és bizonyos nyíltan vallott népies értékekkel, hogy aztán zárásként az alapvető latens /vagy félig latens/ népies célt dezavuálja, felhasználva a demográfus szakértők tekintélyét /akiket egyébként a cikk indító részében alaposan kritizált/.

A nyolcvanas évek első felében a demográfusok és szociológusok természetesen újra és újra visszautalnak a 81-82-es vitára, s

ezekben az utalások olykor mintha valamiféle sértettséget, kellemetlen érintettséget tükröznének; kimutatják: a demográfiai szaktudomány előbb és határozottabban mutatott rá a bajokra, mint a laikus közvélemény /117/, ezért - mint Andorka mondja - "Nem kampányszerüen fellángoló szenvedélyes vitákra van tehát szükség, hanem állandó figyelemre, a problémák széles körü tudatosítására, valamint az okok és megoldási lehetőségek alapos tudományos kutatására" /118/.

Sokszor beszélnek /1984 előtt mint követelményről, azután mint eredményről/ a távlati népesedéspolitikai koncepció szükségességéről /119/, ami természetesen az 1984. szeptemberi kormányhatározat előzetes, illetve utólagos legitimációja is, annak ellenére, hogy a demográfus szakértők korántsem azonosulnak annyira a kormányzati-politikai szempontokkal, mint a hetvenes években, s körükben egyre inkább hangot adnak a szakmai-tudományos autonómia iránti igényüknek.

A nyolcvanas években nem ismétlődött meg a hetvenes években megfigyelhető minta. Az 1984-es határozatot követően nem ültek el ugyanúgy az indulatok, mint a hetvenes években. Kézenfekvő, hogy ennek egyik oka: ezt a határozatot nem követte a születésszámoknak semmiféle látványos emelkedése. De feltehetőleg közrejátszott az is, hogy az a szellemi környezet, amelyben a népesedési viták zajlanak, alaposan megváltozott az évtized közepére. A társadalomkritikai, kritikai politikai érvelés, gondolkodás jelentős mértékben teret nyert, megerősödött a "második nyilvánosság". Nemcsak a szamizdat sajtó bővült ki mind a kiadványok száma, mind olvasóközönségük tekintetében, hanem több olyan politikai jelentőséggel bíró tanácskozás is létrejött, ahol a népesedési kérdést számon tartó népies irányzat erőteljesen képviseltette magát /és nemcsak Fekete Gyulával, hanem az összehasonlíthatatlanul nagyobb tekintélyü, de a népesedési kérdésben nyilvánosan meg nem szólaló vagy szólalható Csoórival/. Ennek egyik következménye az volt, hogy a hatalom legitimitásának kérdését már nem kellett és lehetett olyan kerülő úton felvetni, mint az még 1981-ben is történt. Másfelől a népesedéspolitika alkalmatlanná is vált arra, hogy a segítségével legitimitási nyereségekre lehessen szert tenni. Fokozódott a hatalommal szembeni bizalmatlanság szinte minden értelmiségi csoportban, így a népesedési deficit a kritikák és szemrehányások egyik állandó mozzanata maradt ugyanakkor, amikor már nem volt alkalmas az indulatok olyan fókuszba gyüjtésére, mint még az évtized elején is.

Az indulatok sistergését mutatta az 1983. őszi tokaji írótábor is, ahol Varga Domokos is, Fekete is elsősorban a szerintük a közvélekedést károsan vagy bünösen befolyásoló szakértői nézetek ellen hadakozott /120/, de az ekkor már nagyon hangos reformszándék ellen is megfogalmazódik az aszketikus, antimodernista ellenvetés. Fekete Gyula szerint az alacsony születésszámok következtében a jövő kizsákmányolása folyik a zsákutcába jutott polgári civilizációban, s mi "nagyon sok tekintetben mintát vettünk erről a pusztuló, atomizálódó polgári civilizációról" /121/.

A megjegyzések, oldalvágások formájában állandóan számon tartott kérdésben 1956-ban robbant ki újra egy vita, figyelemreméltó körülmények közt. A nyolcvanas évek első felében elsősorban a demográfusok kísérletet tettek arra, hogy a népesedéssel egyenjogú témaként felvessék a halálozás problémáját /122/.

Minthogy a halandóság Magyarországon tényleg romlott, azt lehetne mondani, hogy ez tényleg alkalmas a megmerevedett frontok fellazítására, egy valóban fontos közösen megoldandó kérdést jelöltek itt ki, s minthogy az ország lélekszámának annyit emlegetett fogyása részben a várható élettartam csökkenéséből adódott, a nemzet sorsáért aggódók csak egyetérthetnek a felelős szakemberekkel abban, hogy ez tényleg sürgető gond. Nem így történt. Az egyik, a fent idézett sorba tartozó interjú - az újságíró egyik nem egészen szerencsésen fogalmazott kérdése miatt is - kiváltotta Fekete Gyula haragját, aki a meginterjúvoltat is élesen megtámadta /123/. A vita egyértelmüen dokumentálta, hogy az a kísérlet, hogy egy új és szakmai szempontból feltétlenül indokolt témát vezessenek be, kudarcot vallott. A népesedés-téma hivatott hirdetői szerint lényegében születésszám-téma, s ebben a makacsságban, ahogy a halandóság növekedését vonakodnak azonos rangú nemzeti kérdésként kezelni, a népies gondolkodásúak egyik fontos és megfejtendő előfeltevése mutatkozik meg.

A nyolcvanas években a korábbi időszakokhoz képest sokkal erőteljesebb és nyilvánvalóbb a "szakértőkkel", demográfusokkal szembeni ellenszenv az "írók" részéről. Ennek dokumentumait már láttuk /124/. Ez a bizalmatlanság ugyanakkor jelentkezett, amikor e szakértők maguk a korábbinál nagyobb erőfeszítéseket tettek a saját álláspontjuknak a közvélemény elé tárására, és amikor, nem függetlenül a

más szakmák körében végbemenő folyamatoktól, maguk is egyre kritikusabbak lettek a politikai elittel, a hatalom képviselőivel szemben.

A nyolcvanas évek első felének eseményeit áttekintve szembetünő a vita irracionalitása, az előfeltevések, rejtett motívumok, nem manifesztálódott álláspontok szerepe. Mindez épp abban az időszakban, amikor a magyar szellemi élet egyre több zárójelet oldott fel, egyre több tabut vetett el. E vonás nyilván magyarázatra szorul, s ehhez rendszeresen át kell tekintenünk a már megismert álláspontok szerkezetét, az érvelési stratégiákat.

V.

Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, fontosnak tartottuk a témák megkonstruálását, a témák összekapcsolását. Az elemzett vitákat úgy értelmezhettük, mint a téma megkonstruálásáért folytatott nyilvános harcot, ahol a szereplők saját témakonstrukciójuk legitimitásának elismeréséért küzdenek, s a legitimként elismert kapcsolódásokat a későbbiekben erőforrásként hasznosítják /így a hatvanas években már kész eredményként vehették át a népiesek elődeiktől a népesedési kérdések és a nemzeti problematika szoros összefonódását az értelmiségi közgondolkodásban/.

Az egész vita megszerveződésében roppant szerepet játszott az a tényező, hogy meglehetősen széles körben konszenzus uralkodott abban a kérdésben, hogy szükséges a születési arányszámok emelkedésére vezető politika folytatása. Ez a pronatalista alapkonszenzus számos vonatkozásban megkönnyítette a népesedési ügy "laikus" képviselőinek a dolgát, és eleve defenzív állásba szorította azokat, akik a következtetéseikkel nem értettek egyet.

A témakezelésben - tapasztaltuk - a vita szereplői közt lényeges különbségek voltak. Első megközelítésben a "széles" és "szük" témakezelés válik el. A "széles" mód jellemző a népiességre, amely, mint láttuk, a népesedési kérdést szinte minden lényeges közéleti kérdéssel és magánbajjal összekapcsolta. A "széles" mód első látásra kapcsolódik a mindennapok témakezelő gyakorlatához, mintha azt vinné át a nyilvános érvelés közegébe. A publicistát az jogosítja fel az ily módon való érvelésre, hogy magára vállalja a köznapok

gondjainak nyilvános képviseletét. A "kisember" szempontjait fogja érvényesíteni, mintegy a kisemberi lét specialistája lesz. Ennek a "széles" témakezelésnek lényeges szerepe van az elmúlt harminc év nyilvánosságában, ez teszi lehetővé ugyanis, hogy a "mindenki" által érzett magánbajok kapcsolódhassanak a közügyekhez, amelyek egyébként mérhetetlen távolságra lebegnek a partikuláris lét felett. Más módja ugyanis a magánbajok transzformálásának nincsen, vagy csak nagyon töredékesen van meg /ez még akkor is nagyjából változatlanul igaz, ha a hangoztatása ma már a könyökünkön jön ki/. Fontos ugyanakkor, hogy a "kisember" érezze, hogy magánbajai nem egyéni sérelmek és személyes szerencsétlenségek, mert csak így tud a világában valamelyes rendet teremteni. E túlnyomóan "népies" publicisztika ezt az "értelemadást" teszi számára lehetővé, amikor megmutatja neki, hogy lakásproblémája nem egyéni ügyetlenségének a következménye, hanem egy "össztársadalmi" sőt "nemzeti" gond része. A "széles" témakezelés így a modern korszak minden populista politikáját és ideológiáját jellemző, az intézményeken átnyúló vagy azokat helyettesítő stratégia része. A népiességben gazdag hagyománya van ennek a megközelítésnek. Képviselői már a két háború között is úgy léptek fel, mint ennek a társadalmi régiónak a hivatott szószólói. Elvetve a szűk, az esztétikum terére visszahúzódó irodalmár magatartást a nemzet lelkiismereteként kívántak működni, publicistaként vagy szociográfusként. A mai népiesség nagyon tudatosan használja fel ezt a felhalmozott erkölcsi tőkét, s épp az elemzett vitafolyamatban - a dolog természetéből adódóan - sokat hivatkozik is rá.

Látható tehát, hogy a népies érvelés egyik erőforrása - az általános, pronatalista konszenzuson túl - az, hogy mozgósítani tudta mindvégig ezt a lappangó igényt a világ értelmessé tételére. Ezt pedig csak azért tehette meg, mert egyrészt maximálisan tapadni igyekezett az átélhető mindennapi valósághoz, másfelől deklaráltan a fennálló és a magánbajokat közüggyé transzformálni nem képes intézményeket /így az intézményesült tudományt is/ megkerülni törekedett.

Az a nem-népies, bizonyos elemeiben liberális-urbánus, bizonyos elemeiben hagyományosan szocialista elemeket hordozó álláspont, amelynek képviselői mindhárom vitában feltünnek, de irányzattá nem tudnak formálódni /Máriássy, Pálffy, Vámos, Turgonyi, Szemes, Miskolczi, bizonyos értelemben Vági, Tamás és Ferge is/, nemcsak

azért nem számíthatnak sikerre, mert szemben állnak az uralkodó pronatalista konszenzussal, hanem azért sem, mert ezt a transzformációt nem képesek véghezvinni, hiszen a liberális és a régi, mozgalmi szocialista gondolatvilág is abban a feltevésben szerveződött meg és artikulálódott, hogy megvannak a magánbajok közüggyé formálásának az intézményei /a nyilvánosság, a polgári egyesülési lehetőségek, illetve maga a mozgalom/, ezért a közügyekről kell beszélni.

A konstrukció és témakapcsolás "szűk" módja azt jelenti, hogy a tematikus kapcsolódások körét tudatosan korlátozzák, hogy tudatosan csak bizonyos "megengedhető", "racionális" vagy "hozzáférhető" összefüggéseket vesznek szemügyre, s az ellenkező eljárást diffamálják. Könnyen gondolhatnánk azt, hogy a szakértőket a laikusokkal szemben az jellemzi, hogy a problémát úgymond szélesebb összefüggéseiben, komplexebben, "teljes bonyolultságában" tárják fel. A vizsgált vita világos példája annak, hogy ez nem így van. A "szakértő" valójában szándékosan leszűkíti érdeklődését, s csak ezen a mesterségesen leszűkített, a köznapi problémakezeléshez képest elszegényített, leegyszerüsített területen igaz ama, valójában nagyon is speciális értelmü komplexitás.

Valamilyen értelemben persze a "szakértő" is "szélesen", ti. komplex módon érvel, ugyanis a "szélességnek" két különböző dimenziója van. Ez világosan kiderül, ha olyan "köztes" figurákat veszünk szemügyre, mint pl. Szabó A. Ferenc, aki szakértő kíván lenni, ugyanakkor értékei és a vitában játszott szerepe szerint a népies írókhoz áll közel. Ő ugyanis nem él a témakezelés népies módjával, de ami a születések visszaesését előidéző okokat illeti, ugyanolyan rövidrezárt és közvetlen oktulajdonítással él, mint Fekete Gyula. Vele szemben a demográfus szakértők többsége oktulajdonításaiban nagyon komplex. Ez a különbség nagyon erősen kiugrik megfigyelt vitáinkban, mert már indulásuknál nagyon erősen politikaorientált vitákról volt szó, ahol tehát bizonyos döntések szükségességéről, feleslegességéről, a döntések sikereinek az esélyeiről folyt a vita. A politikai döntésre való koncentrálás kiélezi azt a problémát, hogy menynyire lehet az adott jelenségeket jól meghatározható, egyszerü, konkrétan kimutatható okoknak tulajdonítani, s mennyiben kell bonyolultabb feltevésekkel élni.

Azt az eredményt kaptuk tehát, hogy a népies "laikus" beszédmód témakapcsolásait tekintve "széles", oktulajdonításait tekintve ugyanakkor konkretizáló, a "szakértői" témakapcsolás "szűk", oktulajdonításaiban viszont komplex-absztraháló volt. Ezzel a konfigurációval függ össze a viták egy másik sajátossága. A demográfus szakértők - a társadalomtudomány uralkodó felfogását képviselve - az általános értelemben "modernizációnak" nevezhető jelenségtartományt /gazdasági "utilitarista" orientáció, fogyasztói individualizmus, urbanizáció stb./ adottságnak tekintették, a valóság "nem befolyásolható" részének, amely tehát csak feltételként jöhet számba. Ennek a valóságtartománynak a kapcsán értékproblémákat ebben a logikában értelmetlen vagy akadémikusan elvont dolog felvetni, hiszen politikai döntés, cselekvés tárgya csak az lehet, ami kívül esik az effajta "dologi kényszereken". Ez a felfogás számunkra is magától értetődőnek tűnik, hiszen ugyanabban a társadalomtudományi gondolatvilágban mozgunk, mint a demográfusok. A népies "laikus" publicisták mégse fogadják el a megváltoztatható és a megváltoztathatatlan közti határ ilyen megvonását, ők - láttuk - nem tartják magától értetődőnek a modernizáció folyamatait. Belátható, hogy ez a "széles", illetve "szűk" tematizáció pontosabb, konkrétabb leírása.

Érdemes itt egy pillanatra kitérni arra a lehetséges ellenvetésre, hogy a "széles" és "szűk" témakapcsolás megkülönböztetésével csak a mindennapi és a tudományos megközelítésmód különbségeit írtuk le. Kétségtelen, hogy a népies beszédmód közel áll a mindennapokhoz, mint már utaltunk rá. A népiességet azonban nem közvetlenül a mindennapiság jellemzi, hanem az, hogy a partikulárist és az általánost közvetlenül próbálja összekapcsolni. A népesedéssel kapcsolatos népies érvelés, bármennyire is eklektikus és bármennyire is tapad ahhoz, ahogy a "kisemberek" a modernizáció patológiáit átéli, mégis egységes egészet képez, ti. egységbe fogja ezeket az élményeket.

A kisemberek képviselete természetesen csak a megfelelő megszorításokkal érvényes. Már megfogalmaztuk azt az állításunkat, hogy a populizmus maga a "képviselet" hiányából él. Másfelől a populizmus a kisembert belső megosztottságában, kettéhasadottságában képviseli, úgy, hogy "fel is oldja" ezt a meghasadtságot. A "kisember" nálunk is mindennapi gyakorlatában a modern fogyasztói társadalmak individualista-utilitarista értékrendje szerint él, de ez az érték-

rend alkalmatlan arra - különösen a polgári társadalmat az államba bekebelezett kelet-európai világban - hogy értelmes egészbe foglalja ezt az életet. A populizmus - így a magyar népiesség is - ezt végzi el, amennyiben átélhető, értelmes képet ad a világról, az elvek szintjén tagadja ezt az utilitarizmust, etikájának kifejtése során azonban felmagasztosítja a minden szempontból középszintü haszonelvüeket.

Láttuk, hogy milyen sajátos csoportképző eljárásokkal él a népiesség. Imaginárius csoportok sokaságával találkoztunk, de a végeredmény mindig az volt, hogy az elítélt és kárhoztatott gazdagok, hedonisták és a megvetett lumpenek között a tisztes, kiegyensúlyozott középszint, a /nem túl/ nagycsaládosok bizonyultak a tiszteletre és támogatásra leginkább méltóknak. A népiesség ezekhez a rétegekhez szól, az ő tapasztalataikat artikulálja, de persze a hazai viszonyok közt a nyolcvanas évek közepén sem volt módja /és szándéka sem/, hogy igazi érdekartikulációra vállalkozzon. E réteg ellentmondásos tapasztalatait fogja át ez a "széles" témakezelés.

Nem e vita elemzése során kellett rádöbbennünk arra, hogy a népiesség mennyire rugalmas, megújulásképes és sokarcú - érték - és ideológiaszinten csaknem definiálhatatlan. Láttuk, hogy voltak, akik egy teljesen hagyományos etatista szocializmus koncepcióját fogadták el, de az antietatizmus is lehet népies színezetü stb. Ez az irányzatnak régen is, ma is egyik legfontosabb vonása, egyik legfontosabb erőforrása. Lehetővé ezt épp az említett "széles" témakapcsolás teszi.

Bemutattuk már, hogyan artikulálódik a népies álláspont az áttekintett 25 év során. Láttuk, hogy a népesedési helyzet romlásának okait két szinten jelölték ki: egyrészt felelősségre vonták az egyetemes modernizációt, másrészt /egyre határozottabban/ bírálták egyes konkrét kormányzati döntéseket. A kettő között nyilvánvalóan kimaradt, illetve implicit maradt a szocializmus rendszerspecifikus vonásainak a kritikája, noha egy ilyen kritika elemei a nem-nyilvános vagy második nyilvánosságbeli kommunikációban jelen vannak. A manifeszt szövegben a szervetlen, romboló, elidegenítő "nyugati" modernizáció csak a rossz kormányzati döntések következtében hatol be a szocialista rendszerbe /termeléscentrikusság, gazdaságközpontúság, individualizmus, fogyasztásközpontúság/. Így alkalom nyílt a szocialista alapelvekre hivatkozni a modernistákkal szemben.

Ez a koncepció egyébként is érintkezik az államszocialista felfogással /fogyasztásellenesség, mennyiségi szemlélet, a redisztribúció szükségességének hangoztatása, a gazdasággal szembeni "felsőbb" célok kijelölése/. Persze a népiesség etatizmusa korlátozott: megmutatkozik ez az államosított gyerekneveléssel szembeni bizalmatlanságban, a tradicionális tekintélyelvü család védelmében /ez rejlik a "termelésközpontú" szocializmusfelfogás elleni kirohanásokban/. A népiesség egyszerre kíván eszmei védelmet nyújtani a gazdaság "spontán" erőivel és az állam bürokratikus-racionális szabályozásával szemben.

A viták elemzésének egyik érdekes tanulsága, hogy a népiességet /és személy szerint Feketét/ felszínen tartó társadalmi erőknek a megnevezése az adott időszakban politikai lehetetlenség. Ennek egyik oka nyilván a politika által deklarált össztársadalmi lojalitás, amely tagadja az önálló politikai arculatú csoportok létét /ezért persze valójában ál-lojalitás/. Fekete modernizáció-, szocializmus-, kormánypárti ellenfelei mindig hozzá mint névvel, "arccal", közismertséggel rendelkező személyhez intézik szavaikat, másrészt elvontan bírálnak egy ideológiai nézetrendszert, de nem kötik azt azonosítható csoportokhoz. A népiesség /és leginkább Fekete/ bőven él a csoportképzés eszközével, de ezek a csoportok magánérdekeket követő, "morális" csoportok, azaz politikailag nem is artikulálhatók, s épp ezért nevezheti meg őket.

Annak egyébként, hogy a népiesség ellenfelei nem szerveződtek koherens csoporttá ebben a vitában, van egy nagyon egyszerü és köztudott oka: nekik, az urbánusoknak, liberálisoknak a köztudat szerint nincs igazi kompetenciájuk a népesedés hátterében meghúzódó nemzeti kérdésben, feszengve nyilatkoznak, noha tudják, hogy egyebek mellett épp e kompetencia-hiány elismerése teszi őket is, az egész nyilvánosságot is kiskorúvá. Más témák kapcsán artikulálódik álláspontjuk, s ez a tény mutatja, hogy mennyire átszövik az egész értelmiségi közéletet a tabuk, a rezervált vadászterületek /ami politikailag nagyon kényelmes/.

A tabuk létére utal az egész vitafolyamatban a nemzeti kérdés kezelése. Mindenki "tudja", hogy a népesedés kérdése nemzeti ügy, elsődlegesen az. Mégis "kifizetődőbb" a gazdasági, morális kér-

dések, a társadalompolitikai feszültségek előtérbe állítása, egyrészt mert így elkerülhető az összeütközés a politikai hatalommal, másrészt mert "úgyis" mindenki tudja, hogy miről van szó, harmadrészt mert így az érvelés szakszerübb látszatúvá tehető, látszatra ki lehet lépni az "érzelmi alapon érvelő író szemben a hüvös nyugalmú szakértővel" sztereotípiából /ld. ehhez Varga és Fekete szerepvállalását/.

A témakapcsolás módjára vonatkozó előbbi fejtegetéseknek az a szerepe, hogy segítségükkel könnyebben megértsük a vita dinamikáját. Láttuk persze, hogy a népesedési viták szervesen beépültek a magyar nyilvánosság egész átalakulásába, menetüket tehát nem csak a vita belső lefolyása határozta meg.

Mégis érdemes olyan mozzanatokat is szemügyre venni, amelyek e viták belső tematikus világához tartoznak. Minthogy egy olyan elhúzódó vitafolyamatról van szó, amelyben az egyik, visszatérő kérdés a tényállás tisztázása, a lehetséges stratégiák kiválasztása, érdemes feltenni a kérdést, hogy megfigyelhető-e a vita racionalizálódása. Más szavakkal: megfigyelhető-e, hogy a vita eredményeképp a szembenálló felek jobban megismerték és megértették egymás álláspontjait, tisztázták a félreértéseket, legalábbis előkészítettek egy ésszerü kompromisszumot? Minthogy a résztvevők többsége nemhogy egy alapérték /a pronatalizmus/, hanem az alkalmazandó rendszabályok egy része /a speciális népesedéspolitikai juttatások/ tekintetében is lényegében azonos álásponton volt, sőt az idő előrehaladtával egyre világosabb lett, hogy tulajdonképpen együtt kellene nyomást gyakorolniuk a kormányzatra ezen intézkedések érdekében, azt várhattuk volna, hogy a konszenzus felé történik előrelépés. De tudjuk, hogy nem ez történt: a nyolcvanas években minden korábbinál élesebbé vált a "szakértők" és az "írók" viszonya. /Igaz az "írók" maguk úgy fogták fel, hogy végbement valami racionalizálódás, tanulás, hiszen büszkén emlegették /elsősorban Fekete Gyula/, hogy hány tudományágnak lettek kénytelen tudósai, de ha azt nézzük, hogy bizonyos ténybelileg hamis állítások /az anyaanyákról, a gyermektelenség felértékelődéséről pl./ mennyire makacsul tartják magukat, akkor nem tarthatunk sokat erről a "tanulásról"./

Ha ennyire hiányzik a mozgás a konszenzus felé, akkor annak egyik oka az lehet, hogy a résztvevők valami ok miatt képtelenek

kooperatív stratégiát kialakítani, másrészt az, hogy olyan tétekért folyik a harc, amelyek nem tartoznak a vita deklarált céljai közé. Először a másodiknak jelzett tényezőről szólunk.

A témák maguk is küzdelem tárgyai, hiszen egy-egy irányzat felhalmozott szimbólikus tőkéjének fontos elemét képezi, hogy hány téma legitim "birtokosának" tekintheti magát. Láttuk, hogy a népiesség mint irányzat Magyarországon milyen régen foglalkozik a népesedés kérdésével, s mint Lackó Miklós kimutatta, az irányzat megszerveződésében a "Pusztulás"-nak kulcsszerepe volt 1933-ban. A vita tehát úgy indult, hogy az 1956 utáni kétségbeesésből és tanácstalanságból felocsúdva, a népiesség legitim tulajdonáért jelentkezett újra, s az a körülmény, hogy itt újra szembetalálta magát egy /ráadásul állami hivatalban müvelt/ szakma képviselőivel, csak ingerlőleg hatott. A dolog még nehezebben kezelhetővé vált azzal, hogy az irányzat tulajdona egyben személyi tulajdon is lett. Mármost a népesedés kérdésének irányzatszervező, legitimáló erővé, tőkebefektetéssé válása csak azért volt lehetséges, mert az említett "széles" témakapcsolással kezelték.

Láttuk, hogy a népesedés kérdésének politikai, ideológiai vonzatai voltak, a tétek politikai jellegüek voltak. Ezeket a vitában csak közvetve lehetett elnyerni /a példákat már láttuk/. Egyfajta "széles" témakezelés tehát elengedhetetlen volt, hiszen a direkt politizálás lehetőségei hiányoztak /épp ez a tényező tette annyira hatékonnyá a populista beszédmódot, a hatalom és ellenzéke részéről egyaránt/. Ez azonban azt jelentette, hogy nem is maguk a szorosan vett érvek számítottak, hanem az, amit hozzájuk kapcsolva el lehetett mondani. Ilyen körülmények közt a szakszerü demográfiai megfontolások egyenesen zavaróak voltak, hiszen pont azt zárták ki, ami a vita /egyik/ értelme volt /ha a születési arányszámok csökkenése nem elhibázott politikai döntések vagy több évszázados "történelmi seggberugottságunk" eredménye, hanem egy általános történeti tendencia, akkor a dolognak nem lenne igazi relevanciája/. Minthogy tehát a vita tétje két ki nem mondott tét is volt /a népiesség mint irányzat legitimitása és a hatalom nemzeti illegitimitása/, ezért alaptalan lett volna racionalizálódást remélni tőle.

A kooperatív stratégia hiányát világosan jelzi, hogy milyen gyakran találkoztunk az ún. paradox érvelési móddal /125/. Ezt a széles témakapcsolódás teszi lehetővé; ugyan irracionális egyfajta "szakszerü" szempontból, de rendkívül hatékony és meggyőző. Paradox egy érvkészlet akkor, ha az egyes érvek vagy az érvek hátterében megbúvó, azokat mintegy fedező feltevések, értékszempontok kölcsönösen kizárják egymást. Ilyen paradox érvelésnek tekintjük azt, hogy a népiességben egyszerre van jelen három nagyon különböző általános elképzelés a társadalom természetéről. Ahogy láttuk, a társadalmat egyfelől a tradició konstituálja náluk, s ebben a vonatkozásban a hangsúly a hagyományok, a morál, a szabályok korlátozó, "megkötő", s ahogy szívesen mondják, "megtartó" erejére esik. Másfelől gyakran esik szó a társadalmi kapcsolatos természeti "rendjéről" /az adott összefüggésben ez mint a férfi-nő viszony természeti jellege, a nő "természetes" hivatásának hangsúlyozása tünik fel/. Harmadszor, többször láttuk, hogy a társadalom tervezett, akarati döntések szerint alakított, kívánság szerint formálható képződmény szerintük. Egy "szakszerü" logika szemszögéből ezek egymást kölcsönösen kizáró feltevések.

A nyilvános vita etikája elvileg megkívánja a lemondást a paradoxonokról. A kérdés tehát az, hogy mi jogosít fel valakit a paradox érvelésre. Annak, aki így érvel, nyilvánvalóan külső erőforrásokkal kell rendelkeznie, amelyeket nem az épp folyó vitában szerez meg. A népiesség esetében ez az a felhalmozott "legitimitási tőke", amit a kisemberi szempontok, a népi világ képviseletében, az "idegenekkel" vagy doktrinerekkel való szembenállásban szereztek meg az elmúlt évtizedek során. Ugyanakkor a paradox érvelés e "tőke" megőrzésének a feltétele is.

A téma "szűk" kezelésének nyilvánvaló ára éppen a paradox érvelési stratégia lehetőségének az elvesztése. A specialistaként való szereplés általános előfeltétele bizonyos témakapcsolási lehetőségek figyelmen kívül hagyása. Elvontabban /és specialistaként/ fogalmazva, a racionalizáció a lehetséges érvelési módok közti választást kívánja meg. A témakezelés "szükítése" tehát nem tetszőleges döntés eredménye, hanem eleve bizonyos pozíciók követelménye. A "szükítés" csak egyik aspektusa a specialistákat is kitermelő, sokat emlegetett "racionalizációnak".

A kérdés minket most kizárólag abból a szempontból érdekel, hogy ez a racionalizáció, amelyet általában olyan nagyra becsülnek, miért nem hozott ebben az elhúzódó vitasorozatban megfelelő eredményeket. Nyilvánvaló, hogy az a tematikus "szűkítés", ami együttjár a specialista szerepkörével, éppen azokat a vonatkozásokat kapcsolta ki a népesedési vitákból, amelyek olyan fontosak voltak a népiesek számára. Nézzük meg például a kérdés nemzeti vonatkozását, amely kezdetektől az egyik uralkodó témakapcsolás. A nemzeti nézőpontot a "szakértői" érvelés is fontosnak tartotta, csak éppen azt nem ismerte el, hogy a nemzeti sors kizárólagosan a születések számával kapcsolódik össze. Láttuk, hogy milyen értetlenség kísérte azt a javaslatot, hogy tekintsük a halálozások alakulását ugyanolyan sorskérdésnek. Ez valóban lehetetlen, hiszen a születésekhez kapcsolódó vitalisztikus, kvázi-mitikusképzeteket kapcsolná ki, éppen azokat, amelyek a nemzet sorsa, életereje és a gyermekben megvalósuló egyéni újjászületés között teremtenek összeköttetést. A szakértő nem ugyanarról beszél, mint az "író". Ez többé-kevésbé elkerülhetetlen.

A vitákban és az azokat kísérő sajtóközleményekben való szakértői szereplésnek volt azonban egy olyan mozzanata, amely meglehetősen speciális és a nyolcvanas évekre már visszavonulóban levő magatartásra utal. Önmagában az is, hogy tartózkodtak a kérdések nyilvános taglalásától, megnehezítette a vita racionalizálódását. E tartózkodás hátterében az állt, hogy a "szakértők" igazi hallgatósága a döntéshozók körében lelhető fel, hogy "laikusokkal" szakkérdésekről /hiszen végül is a népesedési kérdések a demográfia par excellence szakkérdései/ nem érdemes vitatkozni. Ez a hallgatás különösen irritáló volt akkor, amikor - láttuk - a kérdést a népiesek mint lényeges politikai kérdést is kezelték, hiszen ezzel indirekt megerősítést nyert, hogy a hatalom nem a megfelelő szellemben foglalkozik a dologgal, a szaktudomány pedig segít neki az állapotok elkendőzésében. A hetvenes években a nyilvános szakértői szereplés a politikai döntéseket támogatta. A nyolcvanas években a szakemberek valamelyest gyakrabban szerepeltek a nyilvánosság előtt, de a helyzet ekkorra már végképp ellehetetlenült, hiszen a népiesség is úgy radikálizálódott, ahogy az egész szellemi közélet, s a józan politikai tanácsadás, a mérsékletre való felszólítás a népiesek legfontosabb nyereményeit fenyegette.

Az "írók" és "szakértők" közti vita racionalizálódását tehát az akadályozta meg, hogy a vita kibontakozásakor mindkét fél tulajdonképpen a vitán kívül fekvő nyereségekre törekedett. Láttuk, hogy ez a népiesség mint szellemi irányzat létéből következett. Felvethető azonban az a kérdés, hogy nem lett volna-e lehetséges a népesedési kérdésben szakértőknek és nem a népiességnek elkötelezett "laikusoknak" /akikkel szórványosan a vitákban magukban is találkozunk, s akik a szellemi életben egyes időszakokban jelentős súlyt képviseltek/ egy olyan közvéleményt kialakítani, amely képes racionálisabb, de nem aulikus érvelésre. A kérdés ma már teljesen akadémikus, de érdemes ennek a szakértői oldalról mutatkozó feltételeit átgondolni.

Miután az előzőekben a "szűk-széles" megkülönböztetéssel élesen elválasztottuk a szakértői és a laikus szemléletmódot, most a társadalomtudományi szakértő szaktudásának sajátosságait szemügyre véve bizonyos fokig relativizálnunk kell a szakértő/laikus különbséget. A demográfia egyébként, amely különösen "kemény" társadalomtudomány, különösen alkalmas e kérdés elemzésére, szemben a "lágyabb" szakmákkal, mint amilyen a szociológia is.

Általában hajlunk annak a feltételezésére, hogy a kérdések kezelésének van egy legitim, racionális, specialista, "tudományos" módja és egy illegitim laikus módja, azaz létezik egy elválasztó vonal, amelynek egyik oldalán van a mindennapi laikus vélekedés, a maga diffúz, analóg és irracionális témaartikulációival, a másikon pedig a specialista tudás, amely minden szempontból magasabb rendű, s ennélfogva az ésszerüség azt kívánja, hogy minden helyzetben lépjen is a laikus tudás helyére. Ez a tudományhit a nemzetközi elméleti-filozófiai gondolkodásban az utóbbi húsz évben alaposan megtépázódott.

A szakértő és a laikus viszonya a magyar nyilvánosságban is ellentmondásos. A szakértők természetesen egyre gyakrabban jelennek meg, de a laikusok előtti legitimitásuk nagyon különböző /ahogy ezt a "tudományellenességet" regisztráló és felpanaszló írások szerzői észrevették/. Évtizedünkben észrevehetően megnőtt a közgazdaságtan presztizse - más esetek viszont mintha épp a szakértő lényegi legitimitáshiányát mutatnák.

A demográfiai kérdéseket illető vita e tekintetben igen tanulságos. A helyzet ugyanis az, hogy ami a legtöbbet emlegetett témát illeti /ti. hogy miért születik olyan kevés gyerek, s hogy mit lehetne tenni azért, hogy több szülessen/, a demográfusok ugyanolyan tanácstalanok, mint a laikusok /pontosabban, tanácstalanabbak, mint a laikusok, s jelen esetben ezt javukra kell írnunk/. A vita ugyanis nemcsak a tények, hanem a kilátások és a lehetséges cselekvés körül is folyik /legalábbis a vita jobb periódusaiban/. A szakértői "hozzáértés" inkább a nem-tudás szkeptikus bevallásában s nem a rejtélyek fölényes kibogozásában mutatkozik meg.

A tények vonatkozásában a demográfusok roppant adattömegre utalhatnak, aminek áttekintését a laikus nem is remélheti. Nem is tekinti át, legalábbis a publicista laikus nem. Ha azonban a megfigyelhető tények /s a közvetlen prognózisok/ terét elhagyjuk, szembetűnő, hogy mennyire deficites maga a szaktudás is. Ahogy Klinger András írja, a népességpolitikai intézkedések várható hatására vonatkozó prognózisok tudományosan megalapozatlanok. Abból a tényből, hogy a születésszám csökkenése a városiasodással és iparosodással együttjáró folyamat, semmiféle politikai cselekvési elv nem következik, hiszen a megfigyelt összefüggés elméleti magyarázatot kívánna. Andorka Rudolf viszont kimutatja, hogy azok az elméletek, amelyek a népesedés alakulását magyarázni kívánták, kudarcot vallottak, az un. közgazdaságtani elméletek is, amelyek leginkább szolgálhatnának egy aktív népesedéspolitika bázisául /126/. Mindez azt jelenti, hogy a szaktudás is csak holisztikus becslésekkel képes élni bizonyos lényeges kérdésekben, ugyanúgy, mint a laikus /127/. A szaktudásnak ez a deficitje nem maradhatott rejtve, minthogy maguk a szaktudósok vallották be, specialista etikájuknak megfelelően.

Érdemes arra is rámutatni, hogy a "laikusok", "szélesen" artikulálók és a specialisták között más hasonlóságok is adódnak a holisztikus becslések mellett. Ilyen mindenekelőtt a vita résztvevőinek már említett általános /vagy általánosnak látszó/ pronatalizmusa /ha két szociológustól eltekintünk/. Miért kell értékesnek tartanunk azt az állapotot, amikor több gyerek születik? Az efféle értékkérdések vitatása /szemben az avitt pozitivista ajánlásokkal/ nem tekinthető illegitimnek. Két igen népszerű érv van e tekintetben forgalomban: az egyik arra hivatkozik, hogy az öregek részarányának - a szü-

letésszám csökkenéséből következő - növekedése káros, mert így megnőnek az eltartási terhek, a másik arra, hogy az öregek részarányának növekedése a társadalmi dinamizmus csökkenéséhez vezet. Mindkettő ugyanúgy megtalálható Fekete Gyulánál, mint Andorka Rudolfnál vagy Klinger Andrásnál. Mindennapi szinten mindkettő egyformán plauzibilis, ha elfogadjuk, hogy a jövedelemtermelésben és elosztásban nem fognak bekövetkezni strukturális változások, s ha elfogadjuk a modernség jellegzetes ifjúság mítoszát. Egyik előfeltevés elfogadása mellett sem szólnak logikai értelemben kényszerítő érvek.

Az érvelési hasonlóság a javasolt intézkedések tekintetében is fennáll. Általános az egyetértés abban, hogy a társadalomnak át kell vállalnia a gyereknevelés terheiből minél többet, mert /ez a ki nem mondott oksági-motivációs feltevés/ ha a gyereknevelés "olcsóbb" lesz, az emberek "kifizetődőbbnek" fogják tartani a "gyerekcsinálást". A gondolatmenet megint csak plauzibilis, beleillik a mindennapok utilitarista logikájába, egyfajta racionalista színezete is van, de mint elmélet nagyon ingatag alapokon áll /128/.

Ugyanígy egyformán szerepel laikus és specialista érvkészletében az a /nehezen konkretizálható/ megfontolás, hogy a normák, értékek befolyásolásával /a nemzeti kötelességtudatra való hivatkozással/ befolyásolni lehet a születésszám alakulását. A helyzet itt is hasonló az előbbiekhez.

Érvelésünkkel eddig tehát azt kívántuk bemutatni, hogy a szakértői "szűk" témaartikuláció nemcsak presztizs- és legitimitáshiányban szenvedett a megfigyelt vitában, hanem ráadásul nem is rendelkezett azzal a kognitív fölénnyel, amit hajlamosak vagyunk a szakértői tudásnak tulajdonítani. Ezzel semmiképpen nem kívántuk tagadni, vagy felszámolni a kétféle érvelési és témaartikulációs mód közti különbséget, ellenkezőleg, azt a vizsgált probléma vonatkozásában nagyon is fontosnak tartjuk. Mindössze azt kívántuk jelezni, hogy szerintünk a szakértőket nem a leegyszerüsített módon felfogott "hozzáértés" különíti el a laikusoktól /jelen esetben a laikus érvelés jellegzetes mintáját megvalósító publicistáktól/. Társadalmi kérdésekben valamilyen értelemben mindenki hozzáértő. A "szakértőt" egyrészt éppen a szűk témakezelés jellemezheti: az, hogy nem zavartatva magát a dolgok valóságos komplexitásától, néhány, általa viszonylag jól kezel-

hető összefüggés felvázolására korlátozódik. A nyilvános vitában így mindenképpen hátrányban van, hacsak ezt a jó értelemben vett docta ignorantia-ját nem képes más vonatkozásban kompenzálni. A demográfusok a megfigyelt vitában erre nem voltak képesek.

Engedtessék meg itt egy közbevetés. Úgy tünhetne, hogy szociológusi fensőbbségünk tudatában verjük el a port egy testvértudományon. Távol áll a szándék tőlünk, sőt: a fentieket annak tudatában írtuk le, hogy a szociológus még kevésbé büszkélkedhet azzal, hogy kognitív fölényben van a laikussal szemben, mint a demográfus. Neki még az egyértelmü tények halmaza is hiányzik. Külön elemzés tárgyává kellene tenni, hogy hányszor búvik meg laikus okoskodás a nagyképü szociológiai értekezésekben.

A demográfusokat a megfigyelt vitában egyértelmüen elkülönítette a laikusoktól az, hogy a politika tanácsadóinak szerepében léptek fel a nyilvánosság előtt, függetlenül attól, hogy ki mennyire érezte jól vagy kényelmetlenül magát ebben a szerepben. A "hozzáértési" kritérium "lágyságával", "életlenségével" szemben ez a kritérium nagyon jól elkülöníti a két csoportot. A szakértők úgy jelentek meg, mint akik a politika számára szállítják a nélkülözhetetlen információkat, másfelől a tömegkommunikációban mint kommentátorok, javaslattevők, a kérdés hivatott magyarázói, az intézkedések propagátorai szolgálják megbízóikat.

Alapvető az elemzett vitafolyamat megértése szempontjából, hogy ez az "udvari" szakértői szereplés hátrányt jelentett, hiszen így elvesztették azt a lehetőséget, hogy mintegy a független lelkiismeret szóvivőiként, igazi értelmiségiként szerepelhessenek, s kicsit a hatalom hírnökei és védelmezői lettek. Presztizs- és legitimitáshiányukat nem egyenlíthették ki azzal, hogy a köz felvilágosítóiként szerepelnek, hogy leszükített és "komplexitás tekintetében redukált" tudásukat a tény- és értékkérdések nyilvános tisztázásának szolgálatába állítják.

Van-e egyáltalán más lehetősége egy szakértőnek? Nincs-e bezárva ebbe a kényelmetlen szerepbe a hatalom és a közvélemény között, ahol mindkét oldalról csak bizalmatlansággal találkozhat? Meggyőződésünk, hogy végül is vannak más lehetőségek is. Egy ilyen alter-

natív lehetőség körvonalai az 1981-82-es ÉS-vitában kirajzolódtak. Nem véletlenül a vita két szociológus szereplőjénél, Tamás Pálnál és Ferge Zsuzsánál figyelhetjük ezt meg. A szociológus szakterülete a laikus "szaktudással" érintkezik: olyan dolgokról beszél, amikhez mindenki ért, sokszor olyan "mindenes" szerepében lép fel, aki a mások /történészek, közgazdák, demográfusok/ által elemzetlenül hagyott területek gazdája. Minthogy a szociológusok intézményesen sokkal kevésbé kötődnek a kormányzati bürokrácia egy ágához, sokkal természetesebb a hivatali kötöttségeket nem vállaló, személyes külsőségekben is megmutatkozó "kritikai" szerep. Ilyen körülmények között többféle stratégia lehetséges. Az egyik ezek közül a szaktudás korlátozottságának a vállalása: a szociológus ilyenkor csak a "bölcs" szerepében léphet fel, aki értékek mellett érvel, s azt, hogy hivatásszerüen foglalkozik társadalmi jelenségekkel, arra használja fel, hogy pontosabbá tegye az érveléseket, megvilágítsa a rejtett feltevéseket, áttörje a "magától értetődőségeket" és új érvek vagy értékek lehetőségére figyelmeztessen.

Ezzel nem érvelünk-e az irracionalizálódás mellett, hiszen a tudományban az értékkérdéseket hagyományosan úgy tekintik, mint racionálisan eldönthetetlen, érzelmi, akarati tényezőket reprezentáló elemeket? Természetesen nem állítjuk azt, hogy az értékkérdések, a jó vagy a helyes kérdései tudományosan eldönthetők lennének, de ez még nem jelenti azt, hogy a jó érveknek semmi szerepük nincs. A mindennapi tudás és a hozzá kapcsolódó érvelés hajlik arra, hogy megfontolás nélkül, előítéletesen járjon el. A specialista, épp ezért, nem mindig leszükítetten gondolkodik, érzékenyebb a zárójelbe tett feltevésekre, kevésbé engedi meg az implicit mozzanatokat a gondolatmenetben. Mindez a tudomány úgynevezett kritikai elemére utal, csakhogy hagyományosan úgy tekintik, hogy a tudomány kritikai jellege a belső érvelésre vonatkozik, a tudományos teljesítmények elfogadására és elvetésére. Mi azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy éppenséggel a tudomány és a laikusok kapcsolatában kellene ennek a kritikai elemnek nagyobb jelentőséget tulajdonítani. A tudomány inkább elősegítheti a laikus nyilvánosság racionalizálódását, ha nem a tények, hanem a megitélésmódok, a lehetőségek specialistájaként lép fel.

Világos persze - és ennek belátásához nem kellett a népesedési vitákat végigelemezni -, hogy a tudomány jelenlegi tulnyomó

"tanácsadói" szereplése mögött egy egész, régen kialakult struktúra rejlik. Számos tudomány csak azért intézményesülhetett, mert a sikeres udvari tanácsadó jelmezét öltötte fel. Ez a szereplés ma egyre inkább kétségessé válik. Egyre világosabb, hogy a tudománynak semmi esélye nincs, ha racionális belátásait egy irracionalizálódott, a düh, a csodavárás és a végletes illúziók között csapongó közvéleménynyel szemben akarja érvényesíteni, a "felvilágosult uralkodóra" pedig hiába vár. A közönség felvilágosítása máshogy nem történhet meg, csak ha a tudomány belemegy egy olyan társalgásba, amely tekintetbe veszi a közönség érintettségét, és amely a közönséget nemcsak a tények, hanem a beállítottságok mögött rejtőző értékek felől is fel kívánja világosítani.

Összegezésünk a népesedési vitákról pesszimistára is, normatívra is sikeredett. Pesszimizmusunk oka abban rejlik, hogy jól látjuk annak a szituációnak a logikáját, amely a vitázó feleket a nyolcvanas évek első felét jellemző helyzet felé lökte. A tudományok intézményes pozicióit és a belőlük következő cselekvési logikát nagyon nehéz megváltoztatni, különösen egy olyan helyzetben, amikor nem egy bőségben élő, expandáló tudomány néz szembe a saját társadalmi helyzetével, hanem egy elvonásoktól rettegő, egzisztenciájában fenyegetett, demoralizált tudomány küzd a fennmaradásáért, s rövid távon csak attól a hatalomtól, újraelosztó mechanizmustól remélhet újraélesztő injekciót, amely őt ebbe a morális és anyagi helyzetbe hozta. A népiességet a szelíd szembenállástól a tiltakozásig épp az vitte el, hogy a vázolt és bizonyos szempontból irracionális taktikát követte. Azt hinni, hogy rá lehet bírni a népesedési kérdések másfajta megközelítésére, naív felvilágosítói illúzió lenne, hiszen így azt kívánnánk, hogy adja fel kivívott pozícióit a nyilvánosságban egy jóakaratú hatalom javára. A dolgoknak volt és van egy bizonyos szükségszerüsége, amelyet be kell látnunk. Emellett persze az, hogy a népiesség - akármilyen módon is - artikulálódni tudott az elmúlt időszakban, nyereség és le nem becsülhető eredmény.

Normativizmusunk ugyanakkor abból fakad, hogy hosszabb távon mégis lehetségesnek tartunk egy másfajta felállást. Ennek strukturális feltételeivel tisztában vagyunk. A nyilvánosság korlátozottsága nagymértékben hozzájárult a jelzett irracionális vitázó stílushoz, s hosszú távon remélni lehet, hogy a korlátozottság csökkenése önmagában is elősegíti a racionálisabb közvélemény kialakulását. Illúzióink persze nincsenek e tekintetben. De szükségesnek tartottuk kifejteni, hogy szerintünk melyek egy racionalizálódást eredményező stratégia bizonyos feltételei.

JEGYZETEK

/1/ Andorka Rudolf: A dél-dunántúli egykekutatások története, Statisztikai Szemle, 1969, 1245-1257.; B. Bernát István: "Fajmentéstől" a "Pusztulásig". Az "egyke" kérdése a huszas években, Világosság, XXIV. /1983/, 270-283.; Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között, Budapest, 1970.; Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei és Az Új Szellemi Front történetéhez, in:uő.: Válságok - választások, Budapest, 1975. 13-170., különösen 36 sk. és 77 sk.; Némedi Dénes: A népi szociográfia, Budapest, 1985. különösen 149 sk., 182 sk., 196 sk.

/2/ Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, Valóság, 1975/6, 45-61.o.

/3/ Szabó A.Ferenc: Népesedési nézetek a munkásmozgalomban a Horthy-korszak idején, Tájékoztató, 1980/1, 116-148.o.

/4/ Az összes vitacikk részletes elemzését ld. Heller Mária - Némedi Dénes - Rényi Ágnes: A népesedési viták I.-II.-III. Kézirat. Készült a KSH Népességtudományi Kutató Intézet megbízásából. Budapest, 1987.

/5/ Pl. Vámos Imre: Túl sok ember él a Földön? Magyar Nemzet, 1963. január 23.; Kovács Judit: Hogy ne legyen többé tiltott műtét, Magyar Nemzet, 1963. május 14. 5 o.

/6/ Bor Ambrus: Tizenhárom ezrelék, Kortárs, 1963/5, 721-731.o.

/7/ Hozzászólás, helyenként vita is. Kortárs, 1963/5, 721-731.o.

/8/ Még egy kis szöveg a statisztikához. Kortárs, 1963/7, 116-117.o.

/9/ Hozzászólás Bor Ambrus cikkéhez. Kortárs, 1963/7, 119-120.o.

/10/ Kodolányi János hozzászólása /Barátaim, az állatok. Élet és Irodalom, 1963. augusztus 10. 3 o./, noha még az explicit módon deklarált vita kezdete előtt jelent meg, szintén ebbe a kontextusba tartozik. A szeretet, gondoskodás, családi összetartás, humanitás értékeit emeli ki, s mintegy antitézisként az abortuszról gondolkodó nőket ítéli el. A megoldást a természet törvényeire hivatkozva, a tradicionális családeszmény boldogságában találja meg. A "gonosz, bűnös, becstelen", a "szórakozási lehetőségeket", "örömöket és javakat" élvező felelőtlen, egoista, presszóba járó /városi/ emberrel szemben "...kövesd a szíved s a természet törvényeit. Ne hallgass ezekre a romlott, hazug, semmirevaló nőszemélyekre..., a fiatalasszony is, a fiatal férj is, boldogan fogja nézni az újszülöttet kocsijában s boldogan csókolják meg egymást fölötte."

/11/ Az emberiség kenyeret kér. Élet és Irodalom, 1963/47, 1-2.o.

/12/ Több kenyér - kevesebb gyerek? Élet és Irodalom, 1963/50, 5 o.

/13/ Élet és Irodalom, 1964/5, 7-8.o.

/14/ Veres Péter: A születésszabályozás és ami belőle következik. Élet és Irodalom, 1964/11, 5-6.o.

/15/ Árnyékbokszolás - 12 menetben. Élet és Irodalom, 1964/13, 5-6.o.

/16/ Ezer év. Élet és Irodalom, 1964/6, 5 o.

/17/ A családi pótlék emelésének lehetőségei. Élet és Irodalom, 1964/10, 5-6.o.

/18/ A köz gondja. Élet és Irodalom, 1964/7, 5 o.

/19/ Egyke vagy egyse, Napjaink 1964/2, 11 o.

/20/ N.Sándor László: Ifjú vadak? Élet és Irodalom, 1964/8.

/21/ Élet és Irodalom, 1964/5, 5-6.o.

/22/ Az "utolsóelőtti helyen". Élet és Irodalom, 1964/9, 5-6.o.

/23/ Ok vagy okozat? Élet és Irodalom, 1964/12, 5-6.o.

/24/ Tízmillió körül. Valóság, 1964/4.

/25/ Népesedésünk helyzete. Népszabadság, 1964/91, 6.o.

/26/ Zárszó a népesedési vitához. Élet és Irodalom, 1964/25, 1-2.o.

/27/ Veres Péter: Tervgazdaság és népesedéspolitika. Kortárs, 1964/11, 1608-1618.o.

/28/ pl. E.E.: Népesedési vita a TIT-ben, Élet és Irodalom, 1964/25, 1.o., ahol újra szó esik az írók és szakemberek szembenállásáról; Jánosy István: Egyke-kettőcske. Élet és Irodalom, 1964/45, 7.o., aki rámutat a bünbakokra: az egocentrikus, beképzelt gyerekeket nevelő egy- és kétgyerekesekre; őt bírálja S.Tarkovács Ágnes pszichológus olvasói levélben, de szakemberként: Egyke-kettőcske vagy sokacska? Élet és Irodalom, 1964/46, 11 o.; állításait "naív-romantikus koncepciónak" nevezi; Bozóky Éva: Fiatalok a családról. Élet és Irodalom, 1964/42, egy felmérést ismertet László Anna /Portyázás a női egyenjogúság körül. Élet és Irodalom, 1965/2./ a női egyenjogúság hiányosságairól írva úgy találja, hogy a vitában annak idején "az érem másik oldaláról a kelleténél kevesebb szó esett", és azokat a társadalmi hátrányokat elemzi, amelyek a nőket, elsősorban a diplomás, magasan kvalifikált nőket sújtják. Bozóky Éva szociografikus írása az abortuszról /Asszonyok a rendelőben. Élet és Irodalom, 1965/29, 12 o./ igyekszik bemutatni az abortuszra jelentkező nők hol súlyos, hol fel-

színes okait és indokait; elsősorban a nők nehéz helyzetét, a magányt, elhagyatottságot, az egyenjogúság hiányát, az egészségügyi felvilágosítás hiányosságait emeli ki. Szilágyi Gábor /Fiatalok, házasság, család. Élet és Irodalom, 1965/32, 5 o./ a morális megítélés helyett a reális helyzetmegítélést követeli, a minimális emberi körülmények iránti igények legitimitását hangsúlyozza.

/29/ A társadalmi lelkiismeret ébresztése. Élet és Irodalom, 1965/2.

/30/ A mának vagy a holnapnak is? Élet és Irodalom, 1965/13.; ehhez csatlakozik Halmos Béla: A holnapnak is! Élet és Irodalom, 1965/17.

/31/ Fekete Gyula: Hullám a lavórban. Élet és Irodalom, 1965/43, Tábori András: Lecke? Élet és Irodalom, 45. sz.

/32/ A népességtudomány helyzete Magyarországon. Magyar Tudomány, 1965/3. 171-177.o.

/33/ Hogyan alakul Magyarország népessége a jövőben? Valóság, 1965/6. 23-29.o.

/34/ Népesedés és család. Társadalmi Szemle, 1966/10. 73-83.o.

/35/ Kovács Judit a Magyar Nemzetben megszólaltatja dr. Szabady Egont és Pallós Emilt a népességelőrejelzésről /Magyarország népessége a 2000. évben. Magyar Nemzet, 1968. május 17. 7 o./. A fogyást az újságírónő "természetellenes lázálomnak" minősíti, amivel a meginterjúvolt demográfusok is egyetértenek. Andorka Rudolf az Élet és Tudományban írt cikkében /Demográfiai robbanás. Élet és Tudomány, 1968/38. 1779-1783.o./ egy rövidke bekezdés erejéig érintve a magyar helyzetet megnyugtató hangnemü: "közeledünk a gazdaságilag optimálisnak tekintett születési arányszámhoz. "Lukács Mária /Felfelé ívelő grafikon. Népszava, 1968. dec.24. 6 o./ a Népszavában az MSZMP IX. kongresz-

szusán elhatározott gyerekgondozási segélyt ünnepelve elhatárolja magát az aggódóktól, akik "félreverték a harangot a magyar nemzet kihalásáért érzett aggodalmukban". L. ui. Harsányi István: Válságba jutott-e a család? Magyar Nemzet, 1968. december 24. 13 o.

/36/ A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969/3. 26-39.o.

/37/ Fekete Gyula: Gyümölcs a korfán, Kortárs, 1970. jan. 102-124; Kováts Zoltán: Sorskérdésünk a népesedés. Tiszatáj, 1970. 5. és 6.sz.; Varga Domokos: A fejlődés dilemmái. Valóság, 1970/ 3.; Lázár István: Népesedés, lakás, életszínvonal. Valóság, 1970/3.

/38/ Kortárs, 1970. 2. és 9. sz.

/39/ Népesedési gondjainkról. Tiszatáj, 1972/10. 67-72.o.; l. Szabady Egon válaszát: Népesedési gondjaink. Helyreigazítás Kováts Zoltán cikkéhez. Tiszatáj, 1973/1. 79-80.o.

/40/ Értekezés a módszerről. Népszabadság, 1972. július 2. 5 o.

/41/ Értekezés a módszerről? Megjegyzések egy szemlélethez. Népszabadság, 1972. julius 26. 7 o.

/42/ Hasonló módon újra Fekete ellen foglal állást a Népszabadságban Terényi Éva /1972. augusztus 27./, kevésbé élesen Köves Rózsa a Magyar Nemzetben /1972. augusztus 6./

/43/ Szemközt a jövővel. Élet és Irodalom, 1972. július 29. 3-4.o.

/44/ Tíz év után, 1972. augusztus 26.

/45/ Ahogy a fiatalok látják. Élet és Irodalom, 1972. október 14.

/46/ Éljünk embermódra. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 12., ill. A nő oldaláról. Élet és Irodalom 1972. szeptember 9.

/47/ Ahogyan szomszédaink látják. Élet és Irodalom, 1972. szeptember 23.

/48/ A két-három gyerekes családért. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 19.

/49/ Eugenika? Világosság, 1976/2. 108-116.o.

/50/ Mit tehetne az egészségügy? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.

/51/ Kritika, 1972/7..

/52/ Kritika, 1973/1.

/53/ Uo.

/54/ Merre van előre? Megjegyzések egy dokumentumkötethez. Világosság, 1972/10. 612-615.o.

/55/ Főhivatású anyaság vagy teljes emberi élet? Népszabadság 1973. augusztus 5., 7., 8., 9.

/56/ Válasz Fekete Gyulának. Kritika, 1974. január.

/57/ Előre - a zsákutcába? Válasz Koroknai Zsuzsának. Világosság, 1973/4. 243-248.o.

/58/ Válasz Turgonyi Júliának. Mitől teljes az élet? Kritika, 1974. január.

/59/ Az egyke életforma, ill. Vitatkozva, a népesedésről. Valóság június.

/60/ pl. Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerü kérdései. Társadalmi Szemle, 1973. 8-9.o.; Születésszabályozás a mai világban címmel egy abortuszellenes összeállítás a Világosságban 1973/8-9. ; Tamás Pál: Népesedés - népesedéspolitika. Palócföld, 1973/4.

/61/ Női előjogok vagy csökkenő terhek. Magyar Hírlap, 1973. december 24. 9 o. - Egy a háromgyerekes családideált propagáló összeállítás után.

/62/ Hibásan működő ösztönök. Új Írás, 1974. január.

/63/ Méltányosság vagy kivételezettség. Forrás, 1974. január.

/64/ A jövő megmentéséért. Forrás, 1974. január, illetve még a vitahullám előtti vastagon fog a ceruza. Élet és Irodalom, 1972. január 22. 9 o.

/65/ Fekete Gyula: A vita bizakodó folytatása. Napjaink, 1976. 5.sz. 2 o. ui. Éljünk magunknak? Utóhangok a Magyarország felfedezése sorozathoz. Új tükör, 1978. május 21.

/66/ Fekete Gyula: Elég a fél szemünk? Élet és Irodalom, 1978. december 23. 3-4 o.; Rádi Péter: Megáll a /fél/ eszem.... Élet és Irodalom, 1979. január 20. 4 o.; Fekete Gyula: Illusztráció. Élet és Irodalom, 1979. január 20. 4-5.o.

/67/ Pl. azzal, hogy a hangsúlyt az egészségkárosodás megakadályozására helyezték - l. Schultheisz Emil: Egészségügy, népesedés. Népszabadság, 1974. márc. 10. mell. 1 o.; ui. Szabady Egon: Rövid távú népesedési prognózisunk és távlati céljaink. Magyar Nemzet, 1974. május 12. 9 o., megtoldva azzal a felemás érveléssel, hogy az abortuszok számának csökkenése nagyrészt az abortusz-kérelmek csökkenésének a következménye.

/68/ Rédi Péter: Sok és kevés. Népszabadság, 1974. június 16. mell. 6 o.; Kovács Judit: Népességünk alakulása napjainktól 2001-ig. Magyar Nemzet, 1974. március 3. 7 o.; Tudósok a népesedésről. Népszabadság, 1974. május 12. mell. 1 o.

/69/ Klinger András: Magyarország népesedési helyzete 1971-1975. Statisztikai Szemle, 1977, 5-24, 117-135. o.

/70/ Kékesi Katalin: Demográfusok és népesedéspolitika. Látogatás a KSH Népességtudományi Intézetében. Népszabadság, 1976. szeptember 10. 6 o.; Szabady Egon: Népesség és népesedéspolitika. Magyar Hírlap, 1977. május 14. 6 o.

/71/ Szabady Egon: Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről. Magyar Nemzet, 1975. május 1.

/72/ L. pl. Szabady Egon szereplését a Népszabadság népesedéspolitikai kerekasztalán, 1977. november 27. 5 o., ill. uő: Az európai szocialista országok népesedéspolitikája. Statisztikai Szemle, 1977, 1089-1100.o.

/73/ L. Hogyan alakul és befolyásolható-e a népesedés? Beszélgetés Szabady Egon demográfussal. Élet és Tudomány, 1978. június 30. 803-805.o.; Szabady Egon: Időszerű népesedési kérdések. Új Tükör, 1978. július 9. 18-19.o.; még ezek kritikusabb előrejelzések is optimisták voltak /az Élet és Tudományban a népesség kismértékü gyarapodását, az Új Tükörben stagnálását vagy kismértékü fogyását jósolta az elkövetkező évtizedekre.

/74/ Erre a beszélgetésre demográfust nem hívtak meg; l. Népszabadság 1980. május 18. 5 o.

/75/ Szabó László: A népesedés alakulásáról. Népszabadság, 1980. november 23. 3 o.

/76/ Kovács Judit: Barta Barnabás, a KSH elnökhelyettese a népszámlálás "meglepetései"-ről. Magyar Nemzet, 1980. október 26. 9 o.

/77/ Klinger András: Népesedés - a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle, 1981/3. 20-32.o.

/78/ Szerdahelyi Csongor: Háromévente egy Don-kanyar. Új ember, 1980. július 27., 2 o.

/79/ A saját árnyékát a társadalom sem lépheti át. Fekete Gyula íróval beszélget Köteles Pál. Alföld, 1980/7. 63-73.o.

/80/ Fekete Gyula: Lakótelep, család, jövő. Napjaink, 1980/10, 3-16.o.

/81/ L. Népesedés és népesedéspolitika. Tudományos konferencia 1981. június 1., Budapest; Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981., ill. a szélesebb közönségnek szánt kiadványban új cikkekkel bővítve, egyes hozzászólásokat elhagyva: A népesedés és a népesedéspolitika. Budapest. Kossuth, 1983.

/82/ Népesedés és népesedéspolitika. Tudományos tanácskozás az Akadémián. Népszabadság, 1981. június 2. 5 o.; sz.a.: Hányan vagyunk, hányan legyünk? Népesedéspolitikai tanácskozás az Akadémián. Népszava, 1981. június 2. 5 o.; V.Bálint Éva: Népesedéspolitikánk kérdőjelei. Magyar Hírlap, 1981. június 3. 5 o.; Kovács Judit: Népesedéspolitikáról, viszonylag higgadtan. Magyar Nemzet, 1981. június 7. 9 o.

/83/ Kovács Dénes: Népesedés és tervezés. Beszélgetés Monigl Istvánnal, a KSH Népességtudományi Intézetének igazgatójával. Népszabadság, 1981. július 14. 4 o.

/84/ Az elemzéshez rendelkezésre állnak a szerkesztő Zöldi László feljegyzései is. Többen vagy jobban? Az Élet és Irodalom vitája ürügyén. Jel-Kép, 1983/1, 54-59 o., ill. uő.: Az ÉS vitái. Budapest. Múzsák, 1987. 127 sk.l.

/85/ Élet és Irodalom, 1981. november 14. 5 o.

/86/ Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5 o.

/87/ Zöldi László: Jel-Kép. 57.l.; ez a megfogalmazás valóságos gyöngyszem - rejtett tartalmainak kibontása maga megérne pár oldalt.

/88/ Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5 o.

/89/ Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései", I. Élet és Irodalom, 1982. jan. 1. 5 o.

/90/ Hatvani Dániel: Fogyasztói gondok, Élet és Irodalom, 1982. január 29. 5 o.

/91/ Molnár Zoltán: Tizenhét esztendő, Élet és Irodalom, 1982. február 12. 5 o.

/92/ Buda Ferenc: Csak szükséges gyerek van, 1981. december 12. 5 o.

/93/ Varga Domokos: Népesedési gondok, II. Élet és Irodalom, 1981. november 21. 5 o.

/94/ Fekete Gyula: Leltár 12 tételben, Élet és Irodalom, 1982. február 5. 6-7. o.

/95/ Varga Domokos: Mire jutottunk? A vita végén, Élet és Irodalom, 1982. márc.5. 5-6 o.

/96/ Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései" II. 1982. január 8. 5 o.

/97/ Varga Domokos: Népesedési gondok, I. 6 o.

/98/ I.h. 6 o.

/99/ Varga Domokos: Népesedési gondok I., 5 o.

/100/ Varga Domokos: Népesedési gondok II. 5-6. o.

/101/ Fekete Gyula: 7 o.

/102/ Buda Ferenc: "Akiknek a kezében ott a hatalom és a döntés joga, azok vajon a sok gond közül melyiket tartják előbbrevalónak?" 5 o.; Ordas Iván: Keserü szájízzel. 1981. december 5. 6 o.; Hegyes Zoltán: Ugyanazt - másként. 1982. január 1. 6 o.

/103/ Páskándi Géza: i.m. I. 6 o.; Hatvani Dániel: i.m. 5 o.

/104/ Szabó A.Ferenc: Beszéljünk konkrétabban. ÉS, 1982. január 22. 5 o., illetve lényegében ugyanezek a gondolatok: Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitika. Valóság, 1981. 11.sz., 39-48.o.

/105/ Uő. Valóság, 39, 42 o.

/106/ Élet és Irodalom, i.h.

/107/ Kováts Zoltán: Ahogy a történeti demográfus látja. ÉS, 1982. január 15. 5 o.

/108/ Rétvári László: Népességvonzó településpolitikát. ÉS, 1982. február 26. 6 o.

/109/ Zöldi László: Jel-Kép.

/110/ Klinger András: Ahogy a demográfus látja. ÉS 1981. november 28. 6 o.

/111/ Kulcsár Kálmán: Miért és hogyan kell megmaradnunk? ÉS, 1981. december 5. 5 o.

/112/ I.m. 6 o.

/113/ Wisinger István: Kényszer vagy felismerés? Beszélgetés a nők helyzetéről /Ferge Zsuzsával/, ÉS, 1982. február 5. 7 o.

/114/ Tamás Pál: Demográfiai hadiállapot? ÉS, 1982. február 19. 5 o.

/115/ Szél ellen. ÉS 1981. november 28. 4 o.

/116/ Demográfiai magatartásunk. ÉS, 1982. március 12. 7 o.

/117/ Így pl. Klinger András - Monigl István: Gondolatok népesedéspolitikánk távlati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985/11, 29 o.

/118/ Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerü kérdései. Beszélgetés dr. Andorka Rudolf egyetemi tanszékvezetővel. Népszabadság, 1984. március 28. 3 o.

/119/ Így skp.erről van szó in: Kovács Dénes: Demográfiai kutatások - társadalmi igények. Beszélgetés Barta Barnabással, a KSH elnökhelyettesével. Népszabadság, 1982. május 24. 4 o.; Kovács Judit: Beszélgetés Monigl Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. julius 11. 5 o.; Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerü kérdései. Beszélgetés dr. Andorka Rudolf egyetemi tanszékvezetővel. Népszabadság, 1984. március 28. 3.; Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok. Beszélgetés Monigl István demográfussal. Népszabadság, 1984.augusztus 28. 4 o.

/120/ "De a nemzeti tudatot, a társadalmi lelkiismeretet hazug vagy naív zengzetekkel zsongító 'dajkáknak' nem hiszek". Varga Domokos: Egy társadalmi csapdáról. Napjaink, 1983/12. 13 o.

/121/ A valódi és a hamis minőség. Napjaink, 1984/1. 19 o. ui.: "Én azt vallom, hogy akié a hatalom, azé a felelősség a társadalmi folyamatokért. Ha pedig a hatalomra vonatkozóan megvannak az elméleteink és gyakorlataink arra, hogy miért szükséges egyértelmüen a hatalom egy kézben tartása, akkor ebből szigorúan következik, hogy minden társadalmi folyamat, ennek a nemzetnek, ennek a szocializmusnak, ennek a népnek sorsát meghatározó folyamat a hatalomnak elsőrendü felelőssége is" uo. 20 o.; vö. Szabó A.Ferenc három évvel későbbi megjegyzésével: "Az 1973. évi intézkedéseknek nem volt módjuk teljesíteni feladatukat, mert az 1979-es gazdaság- és társadalompolitikai koncepcióváltás következtében a korábban elhatározott szociálpolitikai törekvések is módosultak." Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. június 7.

/122/ L. pl. a Monigl Istvánnal készült interjúkat: Kovács Judit: Beszélgetés Monigl Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. július

11. 5 o.; Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok. Népszabadság, 1984. augusztus 28. 4 o.; valamint Munkácsy Ferenc: Népesedés - gazdasági fejlődés. Népszabadság, 1985. június 25. 4 o. Klinger András - Monigl István: Gondolatok népesedéspolitikánk távlati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985/11, 25-33.o.

/123/ Javorniczky István: Meddig fogy a nemzet? /Interjú Józan Péterrel/. Magyar Nemzet, április 29., Fekete Gyula: Kongatom a vészharangot? Magyar Nemzet, 1986. május 26., Józan Péter: "Hűs tárgyilagossággal", uo.; folytatása: Szabó A. Ferenc: Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. június 9., Miksa Lajos: Elég-e "másfél gyermek"?. Magyar Nemzet, 1986. június 14., Olvasólevelek Magyar Nemzet, 1986. június 21.

/124/ L. még egy "népies szakértő" álláspontját: Szabó A.Ferenc: Népesedés és jövőkutatás, Valóság, 1985/2, 46-55.o.

/125/ Erre l. Christopn Lau: A szociológia a nyilvános vitában. Szociológiai Figyelő, 1987/3, 5-26.o. /eredetileg: Soziale welt, 1984, 407-428. o./; e tanulmány szellemes és alapos elemzéseit más vonatkozásokban is hasznosítani tudtuk.

/126/ Andorka Rudolf: Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, 1987, 33-69. o.

/127/ Pl.: "Valószínünek látszik, hogy az anyagi támogatás jellegü népesedéspolitika hosszú távon nagyobb és egyenletesebb termékenységet, emelkedést érhet el, mint a kényszerintézkedéseken alapuló politika, mert a lakosság előbb-utóbb megtalálja annak a módját, hogy a gyermekszáma ne haladja túl a kívántat. Az anyagi támogatások viszont általában hozzájárulnak a kívánt és tervezett gyermekszám szerény növekedéséhez." Andorka i.m. 198 o.

/128/ L. Andorka i.m. 53 sk. o.; ami nem jelenti azt, hogy más megfontolásokból ne kellene a terhekből minél többet átvállalni, s hogy ne lenne valamely összefüggés a népesedési szociálpolitika és a népesedés alakulása közt - l. a fentebb idézett helyet.

FÜGGELÉK

Lista a feldolgozott cikkekről
/A lista nem tartalmazza a kifejezetten a szakjellegü cikkeket és könyveket/

Vámos Imre: Túl sok ember él a Földön? Magyar Nemzet, 1963. január 23. 2 o.

Kovács Judit: Hogy ne legyen többé tiltott műtét. Magyar Nemzet, 1963. május 14. 5 o.

Bor Ambrus: Tizenhárom ezrelék. Kortárs, 1963. 5.sz. 721-731. o.

Hirschler Imre: Hozzászólás, helyenként vita is. Kortárs, 1963. 5.sz. 731-736. o.

Ferenczy Károly: Életforma - lakáskérdés. Valóság, 1963. 4.sz. 69-84. o.

Kovács Judit: Mi a családtervezés? Magyar Nemzet, 1963. június 5.

Kovács Judit: Mitől várható fordulat a NÉPSZAPORODÁSBAN? Magyar Nemzet, 1963. június 7.

Fenákel Judit: Még egy kis szöveg a statisztikához. Kortárs, 1963. 7.sz. 116-117.o.

Bozóky Éva: Hozzászólás Bor Ambrus cikkéhez. /A szerkesztőség postájából c. rovatban/. Kortárs, 1963. 7. sz. 119-120.o.

Kodolányi János: Barátaim, az állatok. Élet és Irodalom, 1963. október 10. 3 o.

Pálfy József: Az emberiség kenyeret kér. Élet és Irodalom, 1963. november 23. 1-2.o.

Bor Ambrus: Több kenyér - kevesebb gyerek? Élet és Irodalom, 1963. december 14. 5 o.

Bozóky Éva: Magánügy vagy a köz gondja? Élet és Irodalom, 1964. január 11. 7-8.o.

László Anna: Koraszülés. Élet és Irodalom, 1964. február 1. 5-6.o.

Jobbágy Károly: "Ezer év". Élet és Irodalom, 1964. február 8. 5 o.

Nagy Tibor: A köz gondja. Élet és Irodalom, 1964. február 15. 5 o.

N. Sándor László: Ifjú vadak? Élet és Irodalom, 1964. február 22.
Kinek mi fáj. Élet és Irodalom, 1964. február 22.

Szekrényesi Lajos: Egyke vagy "egyse". Napjaink, 1964. 2.sz. 11 o.

Sándor András: Az "utolsóelőtti helyen". Élet és Irodalom, 1964. február 29. 5-6.o.

Győrffy Sándor: A családi pótlék emelésének lehetőségei. Élet és Irodalom, 1964. március 7. 5-6.o.

Veres Péter: A születésszabályozás és ami belőle következik. Élet és Irodalom, 1964. március 14. 5-6.o.

/Bé/: Pesszimizmus. Élet és Irodalom, 1964. március 14.

Erki Edit: Ok vagy okozat? Élet és Irodalom, 1964. március 21. 5-6.o.
Túl a mélyponton. Élet és Irodalom, 1964. március 21. 5 o.
A születések az USA-ban. Élet és Irodalom, 1964. márc. 21. 5 o.

Velkey László: A jövő miatt - a jövőért /Hozzászólás a népesedési vitához/. Borsodi Szemle, 1964. 3.sz. 11-18.o.

Péter György: Népesedésünk helyzete. Népszabadság, 1964. április 19. 6 o.

Fekete Gyula: Árnyékbokszolás - tizenkét menetben. Élet és Irodalom, 1964. március 28. 5-6.o.

Lázár István: Tizmillió körül. Valóság, 1964. 4.sz. 68-72.o.

Varga Domokos: A hatodik. Élet és Irodalom, 1964. április 4. 5-6.o. /Novella/ 6 hozzászólás. Élet és Irodalom, 1964. április 4. 5-6.o.
Dr. Lőcsei Ernő
Igaz Sándor MTI pécsi vez.
Pék Károly munkás
Szepesy Géza muz.vez.
Técsi János közgazd.
Dr. Török Bálint tanár

Olvasói levelek. Élet és Irodalom, 1964. április 11. 5.o.

Diósi Ágnes
Imre Lajosné
Antal István közgazd.
18 tanár
Kávássy Sándor
Kőműves Géza

A Kommunyiszt a népesedésről. Élet és Irodalom, 1964. április 11. 5 o.
Olvasói levelek. Élet és Irodalom, 1964. április 18. 5-6. o.
Németh Tibor György
Bobkó Gyula
Gilyen Józsefné
Dr. Tapfer Dezső
Ádám Eta
Dr. Zoltán Zoltán közgazd.
Antal K.József agrármérn.
Érdi Sándor
Dr. Balogh Béla egy. adj.

Bruno Heilig író-szerk. NDK
Benedek Zsuzsa

Zárszó a népesedési vitához. Élet és Irodalom, 1964. április 25. 1-2.o.

E.E.: Népesedési vita a TIT-ben. Élet és Irodalom, 1964. június 20. 1 o.

Lovászi Ferenc: Újszülöttek a mérlegen. Népszabadság, 1964. május 19. 7 o.

Veres Péter: Tervgazdaság és népesedéspolitika. /Fórum rovatban/ Kortárs, 1964. 11.sz. 1608-1618. o.

Bozóky Éva: Fiatalok - a családról. Négy kérdés, ötven válasz. Élet és Irodalom, 1964. október 17.

Jánosy István: Egyke-kettőcske. Élet és Irodalom, 1964. november 7. 7 o.

S.Tarkovács Ágnes pszichológus: Egyke, kettőcske vagy sokacska? Élet és Irodalom, 1964. november 14. 11 o.

László Anna: Portyázás a női egyenjogúság körül. Élet és Irodalom, 1965. január 9.

/fekete/: A társadalmi lelkiismeret ébresztése. Élet és Irodalom, 1965. január 9.

Kolta János: Baranya népesedése. Jelenkor, 1965. 2.sz. 138-144. o.

Szabady Egon: A népességtudomány helyzete Magyarországon. Magyar Tudomány, 1965. 3.sz. 171-177. o.

Fekete Gyula: A mának vagy a holnapnak is? Élet és Irodalom, 1965. március 27.

Halmos Béla építészmérnök: A holnapnak is! Garzon vagy többférőhelyes lakások? Élet és Irodalom, 1965. április 24.

Pallós Emil - Tekse Kálmán: Hogyan alakul Magyarország népessége a jövőben? Valóság, 1965. 6.sz. 23-29. o.

Bozóky Éva: Asszonyok a rendelőben. Élet és Irodalom, 1965. július 17. 12.o.

Szilágyi Gábor: Fiatalok, házasság, család. Élet és Irodalom, 1965. augusztus 7. 5 o.

Fekete Gyula: Hullám a lavórban. Élet és Irodalom, 1965. október 23. 1 o.

Tábori András: Lecke? Élet és Irodalom, 1965. november 6.

Fekete Gyula: Guggerhegyi perspektíva. Élet és Irodalom, 1965. november 6. 12 o.

Fekete Gyula: Ki tartja el az öregeket? Élet és Irodalom, 1965. november 13. 1 o.

Fogalmazás /szerkesztőségi válasz egy olvasói levélre/. Élet és Irodalom, 1965. december 11. 11 o.

Ortutay Zsuzsa: Népesedés és család. Társadalmi Szemle, 1966. 10.sz. 73-83. o.

Jócsik Lajos: Növekvő népesség - csökkenő agrárnépesség. Kortárs, 1967. 10. sz. 1616-1621.o.

Jócsik Lajos: Népsürüség és agrárnépsürüség. Kortárs, 1968. 3. sz. 456-463.o.

Kovács Judit: Magyarország népessége a 2000. évben. Magyar Nemzet, 1968. május 17. 7 o.

Andorka Rudolf: Demográfiai robbanás. Élet és Tudomány, 1968. 38.sz. 1779-1783.o.

Lukács Mária: Felfelé ívelő grafikon. Népszava, 1968. december 24. 6 o.

Harsányi István: Válságba jutott-e a család? Magyar Nemzet, 1968. december 24. 13 o.

Andorka Rudolf: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969. 3. sz. 26-39. o.

Fekete Gyula: Gyümölcs a korfán. Kortárs, 1970. 1. sz. 102-124.o.

Varga Domokos: A fejlődés dilemmái. Valóság, 1970. 3. sz. 81-83.o.

Lázár István: Népesedés, lakás, életszínvonal. Valóság, 1970. 3.sz. 83-86.o.

Szabady Egon: A család ma. Népszabadság, 1970. július 26. vas. mell. 3 o.

Szabady Egon: Szülés, védekezés, abortusz. Egy epidémia társadalmi lélektana /Kovács Judit riportja/. Magyar Nemzet, 1970. szeptember 29. 7 o.

Kováts Zoltán: Sorskérdésünk - a népesedés. Tiszatáj, 1970. 5.sz. 439-446.o., 6.sz. 541-546.o.

Kulcsár Kálmán: A család - ma. Új írás, 1970. 6.sz. 61-72.o.

Andorka Rudolf: A család és házasság kérdései a demográfiai és szociológiai szakirodalomban. Új írás, 1970. 6.sz. 90-97.o.

Heller Ágnes: A nemek közötti kapcsolat jövőjéről. Kortárs, 1970. 2.sz. 301-308.o.

Heller Ágnes - Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. Kortárs, 1970. 10. sz. 1655-1660.o.

Szabady Egon: A demográfiai robbanás. Népszabadság, 1971. január 17. vas. mell. 1 o.

Szontágh Ferenc: Családtervezés. Népszabadság, 1972. január 30., vas. mell. 9 o.

Fekete Gyula: Vastagon fog a ceruza. Élet és Irodalom, 1972. január 22. 9 o.

Szakony Ferenc: A magyar családeszmény alakulása. Vigilia, 1972. 3. sz.

Vígh Szabolcs: A családtervezés lelkiismereti válsága. Vigilia, 1972. 3. sz.

Fekete Gyula /szerk./: Éljünk magunknak? Szépirodalmi, 1972.

Molnár Zoltán: Az ismeretlen társadalom. Élet és Irodalom, 1972. június 17. 3 o.

N.Sándor László: Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Magyar Hírlap, 1972. június 3.

Pozsgay Imre: Értekezés a módszerről. Megjegyzések egy levélgyüjteményhez és egy tanulmányhoz. Népszabadság, 1972. július 2. 5 o.

Sipos Gyula: Értekezés a módszerről? Megjegyzések egy szemlélethez. Népszabadság, 1972. július 26. 7 o.

Varga Domokos: Szemközt a jövővel. Élet és Irodalom, 1972. július 29. 3-4 o.

Kósa Erzsébet: Születésszabályozás, szexualitás, család. Világosság, 1972. 7. sz.

Köves Rózsa: "Éljünk magunknak?" Magyar Nemzet, 1972. augusztus 6.

Máriássy Judit: Éljünk - embermódra. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 12. 3 o.

dr. Czeizel Endre: A két-három gyermekes családért. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 19. 3 o.

Mohás Lívia: A mindenütt jelenlevő sereg. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 19. 3-4.o.

Terényi Éva: Milyen közvélemény? Adalékok a népesedési vitához. Népszabadság, 1972. augusztus 27. 9 o.

Bor Ambrus: Tíz év után. Élet és Irodalom, 1972. augusztus 26. 3 o.

Maróti Lajos: Két tanulmányról. Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Kortárs 1972. 8. sz. 1320-1323. o.

Andorka Rudolf: Írók és tudomány. Valóság, 1972. 8. sz. 93-97.o.

Vági Gábor: Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Kritika, 1972. 8.sz. 22-23.o.

Szemes Piroska: A nő oldaláról. Élet és Irodalom, 1972. szeptember 9. 5 o.

Csalogh Judit: A születés díszletei. Élet és Irodalom, 1972. szeptember 16. 5 o.

Szabady Egon: Ahogyan szomszédaink látják. Élet és Irodalom 1972. szeptember 23. 3 o.

Kovács Dénes: Népesedéspolitika. Kitekintés Európa szocialista felére. Népszabadság, 1972. szeptember 24. vas. mell. 1 o.

Gulyás Mihály: Mit rejt a jövő? Élet és Irodalom, 1972. október 14. 3 o.

Varga Vera: Ahogy a fiatalok látják. Élet és Irodalom, 1972. október 14. 4 o.

Kováts Zoltán: Népesedési gondjainkról /Fekete Gyula könyvének olvasása közben/. Tiszatáj 1972. 10.sz. 66-72.o.

Koroknai Zsuzsa: Merre van előre? Megjegyzések egy dokumentumkötethez. Világosság, 1972. 10.sz. 612-615.o.

Takács Péter: Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Alföld, 1972. 12.sz. 73-74.o.

Kovács Judit: Népesedéspolitikáról - egy nyelven. Magyar Nemzet, 1973. január 14. 7 o.

Szabady Egon: Népesedési gondjainkról. Tiszatáj, 1973. 1. sz. 79-88.o.

Fekete Gyula: Válasz /Vági Gábornak/. Kritika 1973. 1.sz. 28-29.o.

Vági Gábor: Viszontválasz Fekete Gyulának, Kritika, 1973. 1. sz. 29-30.o.

Bronner Magda: A népesedés nemcsak nő-ügy. Élet és Irodalom, 1973. január 27. 3 o.

Tüskés Tibor: Kevés a gyerek, sok a gond. Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Végh Antal: Erdőháton, Nyíren. Új Írás, 1973. 4. sz. 243-248.o.

Fekete Gyula: Előre - a zsákutcába? Válasz Koroknai Zsuzsának. Világosság, 1973. 4. sz. 243-248.o.

Koroknai Zsuzsa: Hol az igazi zsákutca? Viszontválasz Fekete Gyulának. Világosság, 1973. 4. sz. 249-252.o.

Kovács Judit: Férfiak feminista fegyverzetben. Magyar Nemzet, 1973. május 20. 7 o.

Dessewffy László: Az egyke életforma. Valóság, 1973. 6. sz. 43-50.o.

Lázár István: Vitakozva a népesedésről. Valóság, 1973. 6. sz. 51-60.o.

Turgonyi Júlia: Főhivatású anyaság vagy teljes emberi élet? A nők társadalmi helyzetéről és hivatásáról. Népszabadság, 1973. augusztus 5., 7., 8., 9.

Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerü kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1973. 8-9. sz. 3-15.o.

K.E.: Születésszabályozás a mai világban. Világosság, 1973. 8-9.sz. 550-557.o.

Népesedéspolitikánk célja: három gyermek egy családban. Dr.Szabó Zoltán egészségügyi miniszter tájékoztatója a kormányintézkedésekről. Népszabadság, 1973. október 13. 3 o.

Tamás Pál: Népesedés, népesedéspolitika. Palócföld, 1973. 4.sz. 3-5.o.

Három gyermek - családideál. A Magyar Hírlap kerekasztal-beszélgetése Vácott, Magyar Hírlap, 1973. december 24. 8 o.

Női előjogok vagy csökkenő terhek? Kis Tamás beszélgetése Turgonyi Júliával, Magyar Hírlap, 1973. december 24. 9 o.

Jeney György: Népesedéspolitikai feladataink. Pártélet, 1973. 12.sz. 3-7.o.

Bertha Bulcsu: Hibásan müködő ösztönök. Új Írás, 1974. 1. sz. 117-118.o.

Fekete Gyula: Mitől teljes az élet? Kritika, 1974. 1.sz.

Turgonyi Júlia: Válasz Fekete Gyulának. Kritika, 1974. 1.sz.

Népesedési jegyzetek. Nagy Béla: Méltányosság vagy kivételezettség? Fekete Gyula: A jövő megmentéséért. Forrás, 1974. 1.sz. 65-73.o.

Szabó László: Házasság, gyermek, jog. Népszabadság, 1974. február 10. vas. mell. 1 o.

Kósa Erzsébet: A szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1974. 3. sz. 30-40.o.

Jahn Anna: Népesedéspolitika - negyven évvel ezelőtt. Magyar Hírlap, 1974. március 2.

Kovács Judit: Népességünk alakulása napjainktól 2001-ig. Magyar Nemzet, 1974. március 3. 7 o.

Schultheisz Emil: Egészségügy, népesedés. Népszabadság, 1974. március 10. vas. mell. 1 o.

K.K.: Tudósok a népesedésről. Népszabadság, 1974. május 12. vas. mell. 1 o.

Szabady Egon: Rövid távú népesedési prognózisunk és távlati céljaink. Magyar Nemzet, 1974. május 12. 9 o.

Rédi Péter: Sok és kevés. Népszabadság, 1974. június 16. vas. mell. 1 o.

Szabady Egon: Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről. Magyar Nemzet, 1975. május 1.

Katona Tamás: Harminc év a demográfiában. Valóság, 1975. 5. sz. 38-45.o.

Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság, 1975. 6. sz. 45-61.o.

Czeizel Endre: Eugénika? Világosság, 1976. 2. sz. 108-116.o.

Arab-Ogli: Demográfiai délibáb és demográfiai jéghegy. A nullanövekedés népesedési változata és a várható jövő. Valóság 1976. 3. sz. 37-48.o.

Fekete Gyula: A vita bizakodó folytatása. Napjaink, 1976. 5. sz. 2 o.

Kékesi Katalin: Miként alakul a család? /Interjú Kósa Erzsébettel/. Népszabadság, 1976. augusztus 7. 4-5.o.

Kékesi Katalin: Demográfusok és népesedéspolitika. Népszabadság, 1976. szeptember 10. 6 o.

Szabady Egon: Népesség és népesedéspolitika. Magyar Hírlap, 1977. május 14. 6 o.

Vértes Csaba: Nem elég vitatkozni, cselekedni kell. Munka, 1977. 3. sz. 16-17.o.

A népesedéspolitikai határozatról /kerekasztal/. Népszabadság, 1977. november 27. 5 o.

Barta Ágnes: Kérdőjelek a gyes körül. Magyar Ifjúság, 1978. március 10. 50-51.o.

Fekete Gyula: Éljünk magunknak? Új Tükör, 1978. május 21.

Bíró Teréz: GYES dosszié. Népszava, 1978. június 15. 7 o.

Hogyan alakul és befolyásolható-e a népesedés? /Interjú Szabady Egonnal/. Élet és Tudomány, 1978. június 30. 803-805.o.

Szabady Egon: Időszerű népesedési kérdéseink. Új Tükör, 1978. július 9. 18-19.o.

Fekete Gyula: Elég a fél szemünk. Élet és Irodalom, 1978. december 23. 3-4.o.

György Gábor: A magyar család - ma. Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval. Magyar Hírlap, 1979. április 29. 8 o.

Kékesi Katalin: Nők változó szerepben. Népszabadság, 1979. szeptember 16. 3 o.

Szöghy Katalin: A családjogi törvény a gyakorlatban. Népszabadság, 1979. november 24. 3 o.

Bedecs Éva: Egyet, kettőt, hármat? Magyarország, 1980. január 20. 29 o.

Seszták Ágnes: A gyes vitája és ami mögötte van. Magyar Ifjúság, 1980. február 1. 9 o.

Fekete Gábor: A család védelme. Népszabadság, 1980. február 7. 3 o.

Kerekasztal a családról, családpolitikáról. Népszabadság, 1980. május. 18. 5 o.

Szerdahelyi Csongor: Háromévente egy Don-kanyar. Új Ember, 1980. július 27. 2 o.

A saját árnyékát a társadalom sem lépheti át /Interjú Fekete Gyulával/ Alföld, 1980. 7.sz. 63-73.o.

Rab Nóra: A családszerkezet alakulása napjainkban /Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval/. Népszava, 1980. augusztus 9. 3 o.

Cseh-Szombathy László: Család, gyermek, hivatás. Népszabadság, 1980. augusztus 19. 4-5.o.

Varga Domokos: Számok és lelkek. Élet és Irodalom, 1980. október 4. 10 o.

Kovács Judit: Barta Barnabás, a KSH elnökhelyettese a népszámlálás "meglepetéseiről". Magyar Nemzet, 1980. október 26. 9 o.

Fekete Gyula: Lakótelep, család, jövő. Napjaink, 1980. 10.sz. 3-16.o.

Szabó László: A népesedés alakulásáról. Népszabadság, 1980. november 23. 3 o.

Turgonyi Júlia: Egyenlőek-e az esélyek? Népszava, 1981. március 1. 3 o.

Kovács Judit: Születhet-e több gyerek? Magyar Nemzet, 1981. március 17. 9 o.

Klinger András: Népesedés - a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle, 1981. 3.sz. 20-32.o.

Népesedés és népesedéspolitika. Tudományos tanácskozás az Akadémián. Népszabadság, 1981. június 2. 5 o.

sz.a.: Hányan vagyunk, hányan legyünk? Népszava, 1981. június 2. 5 o.

V.Bálint Éva: Népesedéspolitikánk kérdőjelei. Magyar Hírlap, 1981. június 3. 5 o.

Szalay Antal: Jövedelem és népesség. Népszava, 1981. június 7. 3 o.

Kovács Judit: Népesedéspolitikáról, viszonylag higgadtan. Magyar Nemzet, 1981. június 7. 9 o.

Lukács Mária: A modern élet nem biztos kikötő. Népszava, 1981. június 6. 7 o.

Kovács Dénes: Népesedés és tervezés /Interjú Monigl Istvánnal/. Népszabadság, 1981. július 14. 4 o.

Kovács Judit: Négy nemzedék. Magyar Nemzet, 1981. augusztus 2. 5 o.

Népesedéspolitikánk dilemmái. A Tudósklub adásából. Magyar Hírlap, 1981. augusztus 9. 9 o.

Vértes Csaba: GYES-viták. Figyelő, 1981. szeptember 30.

Szabady Balázs: Népesedési problémák. Alföld, 1981. 10.sz. 34-41.o.

Varga Domokos: Népesedési gondok. Élet és Irodalom, 1981. november 14. 5-6., november 21. 5-6.o.

Kovács Judit: Életet nyerni. Magyar Nemzet, 1981. november 22. 5 o.

Miskolczi Miklós: Szél ellen. Élet és Irodalom, 1981. november 28. 4. o.

Klinger András: Ahogy a demográfus látja. Élet és Irodalom, 1981. november 28. 5-6.o.

Szabó A.Ferenc: Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitika. Valóság, 1981. 11.sz. 39-48.o.

Kulcsár Kálmán: Miért és hogyan kell megmaradnunk? Élet és Irodalom, 1981. december 5. 5 o.

Ordas Iván: Keserü szájízzel. Élet és Irodalom, 1981. december 5. 6 o.

Koncz Edit: Egy anya véleménye. Élet és Irodalom, 1981. december 5. 6 o.

Népesedéspolitikánk. Barabás János nyilatkozata. Magyar Hírlap, 1981. december 6. 5 o.

Kovács Judit: Népesedési leltár. Magyar Nemzet, 1981. december 8. 5 o.

Buda Ferenc: Csak szükséges gyerek van. Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.

Czeizel Endre: Mit tehetne az egészségügy? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 5 o.

Petrőczi Éva: Színlelni boldog szülőt? Élet és Irodalom, 1981. december 12. 6 o.

Papp Sándor: Ellenpéldák. Élet és Irodalom, 1981. december 12. 6 o.

Kovács Judit: Együtt viselt terhesség. Magyar Nemzet, 1981. december 20. 9 o.

Halász Ferenc: Termékeny települések /Interjú Romány Pállal/. Élet és Irodalom, 1981. december 23. 11 o.

Odze György: Partus gemini. Élet és Irodalom, 1981. december 23. 11 o.

Páskándi Géza: A tudat "lakáskérdései". Élet és Irodalom, 1982. január 1. 5-6.o. és január 8. 5 o.

Hegyes Zoltán: Ugyanazt - másként. Élet és Irodalom, 1982. január 1. 6 o.

Olvasóink írják. Élet és Irodalom, 1982. január 8. és február 19.

Kováts Zoltán: Ahogy a történeti demográfus látja. Élet és Irodalom, 1982. január 15. 5 o.

Eszéki Erzsébet: A svédek is vitatkoznak. Élet és Irodalom, 1982. január 15. 5 o.

Beke Kata: A kedv vagy a lehetőség? Élet és Irodalom, 1982. január 15. 6 o.

Szabó A.Ferenc: Beszéljünk konkrétabban. Élet és Irodalom, 1982. január 22. 5 o.

Hatvani Dániel: Fogyasztói gondok. Élet és Irodalom, 1982. január 29. 5 o.

N.Sándor László: Szovjet helyzetkép. Élet és Irodalom, 1982. január 29.

Fekete Gyula: Leltár 12 tételben. Élet és Irodalom, 1982. február 5. 6-7.o.

Wisinger István: Kényszer vagy felismerés? Beszélgetés a nők helyzetéről. /Ferge Zsuzsával/. Élet és Irodalom, 1982. február 5. 7 o.

Molnár Zoltán: Tizenhét esztendő. Élet és Irodalom, 1982. február 12. 5 o.

Talpalló Piroska: Egy javaslat. Élet és Irodalom, 1982. február 12. 5 o.

Tamás Pál: Demográfiai hadiállapot? Élet és Irodalom, 1982. február 19. 5 o.

Rétvári László: Népességvonzó településpolitikát! Élet és Irodalom, 1982. február 26. 6 o.

Szényi Katalin: A fáraóizmus, az ipari robotok meg a nemzeti identitástudat. Élet és Irodalom, 1982. február 26. 6 o.

Népesedési gondok Magyarországon. Diakónia, 1982. 2.sz. 57-61.o.

Veöreös Imre: Teológiai hozzáfüzés. Diakónia, 1982. 2.sz. 61-63.o.

Varga Domokos: Mire jutottunk? Élet és Irodalom, 1982. március 5. 5-6.o.

Száraz György: Demográfiai magatartásunk. Élet és Irodalom, 1982. március 12. 5-7.o.

Kovács Dénes: Demográfiai kutatások - társadalmi igények /Interjú Barta Barnabással/. Népszabadság, 1982. május 4. 4 o.

Szabó A.Ferenc: Népesedés és népesedéspolitika. Tájékoztató, 1982. 5.sz. 177-184.o.

Kovács Judit: Beszélgetés Monigl Istvánnal. Magyar Nemzet, 1982. július 11. 5 o.

Cseh-Szombathy László: Családpolitika. Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz. 26-34.o.

Koncz István: Család és politika. Népszabadság, 1982. szeptember 17. 3 o.

A nők társadalmi helyzetéről /Kerekasztal/. Népszabadság, 1982. szeptember 25. 5 o.

Dr. Fekete Gyula: Maradandó-e a család? Mozgó Világ, 1982. 9. sz.

Bognár Szabolcs: A család. Mozgó Világ, 1982. 10.sz. 65-73.o.

Horváth Ágota: Szegény segély. Mozgó Világ, 1982. 10.sz. 74-83.o.

Gubi Magda: Szerepcsere. Mozgó Világ, 1982. 11.sz. 86-92.o.

Cseh-Szombathy László: A gyermek nagy lehetőség. Magyar Nemzet, 1982. december 24. 16 o.

Berki Sándor: Családban élni: szövetség vagy verseny? Mozgó Világ, 1983. 1. sz. 96-101.o.

Galvács Adél: A család csapdája. Mozgó Világ, 1983. 2.sz. 82-84.o.

Lőcsei Pál: A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. Mozgó Világ, 1983. 3.sz. 105-113.o.

Egymásra uszulva. /Interjú B.Gáspár Judittal/, Mozgó Világ, 1983. 4.sz. 86-89.o.

Börcsök Mária: Családról, boldogságról és gyerekről. Mozgó Világ, 1983. 5.sz. 58-60.o.

Bakos Márta: Önkritikusan. Mozgó Világ, 1983. 5.sz. 61-65.o.

Zöldi László: Többen vagy jobban? Jel-Kép, 1983. 1. sz. 54-59.o.

Jóriné Kiss Magdolna: Széljegyzetek a férfi-nő vitához. Mozgó Világ, 1983. 7.sz. 91-96.o.

Kovács Géza: A globális kérdések. Demográfia és rosszultápláltság... Magyar Hírlap, 1983. augusztus 13. 9 o.

Tóth Ágnes: Törekedjünk harmóniára. Valóság, 1983. 8.sz. 69-77.o.

Korzenszky Richárd: Kettős nevelés? Mozgó Világ, 1983. 9. sz. 71-78.o.

Dr.Fekete Gyula: Ingatag családok, maradandó családi életforma. Mozgó Világ, 1983. 10. sz.

Kovács Judit: Gyes-kutatás. Magyar Nemzet, 1983. november 25. 7 o.

A család a szocialista társadalomban. A tokaji írótábor, 1983. szeptember 11-15. Napjaink, 1983. 12.sz. 5-8.o.

Varga Domokos: Egy társadalmi csapdáról. Napjaink, 1983. 12.sz. 12-13.o.

Fekete Gyula: A valódi és hamis minőség. Napjaink, 1984. 1. sz. 18-20.o.

Cseh-Szombathy László: Konfliktus és türelem. Napjaink, 1984. 1. sz. 21-23.o.

Terényi Éva: Népesedéspolitikánk időszerü kérdései /Interjú Andorka Rudolffal/. Népszabadság, 1984. március 28. 3 o.

Kovács Judit: Új szakasz a népesedésben. Magyar Nemzet, 1984. április 15. 4 o.

Népesedési helyzetünkről /A Tudósklub műsorából/. Magyar Hírlap, 1984. május 26. 9 o.

Kovács Judit: Családban, nemzetben gondolkodva /Interjú Pozsgay Imrével/. Magyar Nemzet, 1984. június 2. 7 o.

Minden gyerek szívesen szülessen meg. Magyar Ifjúság, 1984. június 15. 10-11.o.

Kovács Dénes: Hosszú távú népesedési prognózisok /Interjú Monigl Istvánnal/. Népszabadság, 1984. augusztus 28. 4 o.

Palkó Sándor: Népesség ma és holnap. Népszabadság, 1984. október 4. 3 o.

Kovács Judit: Az anyaság rangja. Magyar Nemzet, 1984. október 6. 7 o.

Kerekasztal a családvédelemről. Népszabadság, 1985. január 12. 5 o.

Szabó A.Ferenc: Népesedés és jövőkutatás. Valóság, 1985. 2. sz. 46-55.o.

Munkácsy Ferenc: Népesedés - gazdasági fejlődés. Népszabadság, 1985. június 25. 4 o.

Klinger András: Népesedésünk négy évtizede. Népszabadság, 1985. szeptember 3. 4 o.

Farkas Márton: Miért leszünk kevesebben? Valóság, 1985. 11. sz. 46-53.o.

Klinger András - Monigl István: Gondolatok népesedéspolitikánk távlati koncepciójáról. Társadalmi Szemle, 1985. 11. sz. 25-33.o.

Javorniczky István: Meddig fogy a nemzet? /Interjú Józan Péterrel/. Magyar Nemzet, 1986. április 29.

Fekete Gyula: Kongatom a vészharangot. Magyar Nemzet, 1986. május 26. 8 o.

Józan Péter: "Hűs tárgyilagossággal". Magyar Nemzet, 1986. május 26. 8 o.

Szabó A.Ferenc: Népesedési helyzetünkről. Magyar Nemzet, 1986. június 9.

Miksa Lajos: Elég-e "másfél gyermek"? Magyar Nemzet, 1986. június 14.

K.R. A népesedésről /összeállítás/. Magyar Nemzet, 1986. június 21. 14 o.

III. LEKTORI VÉLEMÉNYEK A "NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON 1960-1986" C. TANULMÁNYRÓL, A TUDOMÁNYOS VITAÜLÉS SZÁMÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

Az elmúlt három évtizedben egyedülálló volt az a folyamatos és nagyméretü érdeklődés, amely a napi sajtóban, a folyóiratokban jelentkezett a magyar népesség számának alakulása iránt. Egyetlen társadalmi problémánk sem kapott ilyen publicitást és ezért jó gondolat volt a széles körü irodalom rendezésére, összegezésére Heller Máriát - Némedi Dénest - Rényi Ágnest felkérni, valamint tanulmányukról és ezzel kapcsolatban az egész jelenségről vitát szervezni.

Az elkészült tanulmány alapos áttekintését adja az elmúlt három évtized vitáinak, de ezen túlmenően önálló értékelést is nyújt a vitában megnyilvánuló nézetekről és ezáltal úgy rendezi az anyagot, hogy megkönnyíti a vita koncentrálását néhány alapvető kérdésre.

Kiélezve úgy fogalmazhatom meg a szerzők alapvető konklúzióját a vitáról, hogy szerintük ennek legfontosabb funkciója az ún. népi irodalmi és társadalomfilozófiai irányzat újraszerveződésének előmozdítása volt. Ezen irányzat már a második világháború előtt is nagy fontosságot tulajdonított a népesség számának alakulásában jelentkező csökkenő tendenciáknak, ezt értékelte. Így amikor 1956 után látványos csökkenés következett be a születések számában, adva volt az a terület, amelyen a népi irányzat képviselői jelentkezhettek, felvonulhattak, mintegy demonstrálva, hogy megvannak és a kritikus helyzetben számítani lehet rájuk, mint a nemzet lelkiismeretét felrázó prófétákra.

A tanulmány lépésről lépésre követve a megjelent írásokat mutatja be a népi irányzat problémafelvetésének jellegzetességeit a népesedési kérdés tárgyalásában, valamint a jellegzetességek változását. A változásokat nem a születések számának alakulásában bekövetkező módosulások okozzák, hanem inkább az általános politikai folyamatokkal függenek össze. Elemzik a szerzők a népi irányzat társadalmi bázisát, rámutatnak arra, hogy ez elsősorban a középrétegekből kerül ki. Foglalkoznak a népi írók, szerzők vitapartnereivel, jellemzik ezeket, de ezek mindvégig abból a szempontból érdeklik a szerzőket, hogy írásaik milyen reakciókat váltanak ki a népi irányzat képviselőinél.

A népesedési vitának ilyen szempontból való tárgyalása indokolt és a tanulmány elolvasása után az ember megállapíthatja, hogy az sok új gondolattal gazdagította. Egy dolog azonban hiányzott mindvégig és ez a népi írók tanulmányai funkciójának értékelése a népesedési téma tudományos elemzésének kifejlődése szempontjából, valamint hatása a problémának társadalompolitikai kezelését illetőleg.

E funkció, hatás értelmezéséhez a politikai hatalom és a társadalomtudományok azon viszonyából kívánok kiindulni, amely a vizsgált korszaknak elsősorban első két évtizedét jellemezte, de amelyik még ma is megtalálható, ha kisebb méretekben is.

Ez a viszony egyik témája volt a Magyar Szociológiai Társaság 1988. évi konferenciájának és voltak, akik a politikai hatalom és a társadalomtudomány szoros kapcsolatának a tudományra nézve hasznos következményeit emelték ki, de voltak, akik arra hivatkoztak, hogy a kapcsolat sokszor korlátozólag hatott a tudományos munkára és az eredmények ismertté tételére. Elismerve, hogy az elmúlt évtizedekben mind a kétféle hatásra találhatunk példát, a jelen témánál inkább az utóbbit látom. A népesedési vita alakulása szempontjából alapvető volt, hogy a hatvanas években, különösen ezek első felében a "nálunk minden rendben van" kép megőrzése céljából a politika korlátozta a nyugtalanító jellegü társadalmi jelenségekről szóló tudományos elemzések publikálását. Kiterjedhetett ez maguknak az alapadatoknak a nyilvánosságra hozatalára is, mint például az öngyilkossági adatok esetében; a születések számára nézve ilyen korlátozás nem volt, de azok értékelésére, magyarázatára már igen, különösen pedig a szélesebb közvéleménynek szóló szakmai tájékoztatók publikálására.

Az öncenzurázást a politikai hatalom valamennyi társadalomtudomány művelőjétől elvárta, de ennek keresztülvitelére különösen adva volt a lehetőség a demográfia, azon tudomány területén, amelynek írástudó képviselői szinte kivétel nélkül állami főhivatalban dolgoztak, a Központi Statisztikai Hivatalban. A főhivatal valamennyi munkatársára vonatkozott a szilencium éveken át, még annak vezetőire is. Hiába érvényesült a Hivatal munkájának irányításában igazi tudományos érdeklődés, probléma érzékenység, hiába segítette elő a kutatásokat bátor káderpolitika és a viszonylag kedvező anyagi le-

hetőség, az elkészült nemzetközileg is színvonalasnak minősíthető következtetéseket már nem fordíthatták le a közvélemény számára. A helyzetelemzések eljutottak a politikai hatalom középkáderéig, akik viszont az általánosan ismert mechanizmusnak megfelelően letompítva adták azokat tovább. Ilyen körülmények között a népesedési probléma szakértőit inkább a frusztráltság jellemezte, mint a politikai hatalom súgójának szerepében való tetszelgés.

A rossz közérzethez hozzájárult, hogy a "helyzet" szakmai értékelése azt kívánta, hogy valami történjék annak módosítása érdekében. Az értékelésben természetesen a szakmabeliek sem voltak mentesek saját értékrendjüktől, bár igyekeztek a népesség alakulásánál olyan kritériumokat találni, amelyek alapján a szubjektivitás lecsökkenthető. Így született meg 1968-ban az MTA Demográfiai Bizottságának állásfoglalása, amely később részévé vált a Munkaerő és Életszínvonal Bizottság ajánlásainak is, amely az egymást követő évjáratok nagyságának hasonlóságát, a népesség korstruktúrájának kiegyensúlyozottságát jelölte meg a népesedéspolitikával elérendő célnak. E mellett azonban általánosan elfogadott volt az a nézet is, mely szerint a népesség számának csökkenése nem kívánatos. Az adott tendenciák mellett e csökkenésének a nyolcvanas években való bekövetkezése a szakértők számára már a hatvanas években világos volt, ha erről nem is írtak a nagyobb nyilvánosság számára. Az így keletkezett űrt töltötték be a népi írók, társadalomfilozófusok, vitatható érvelésekkel, de elhivatottságukba vetett hittel és magabiztos javaslatokkal.

Amit a hivatásos demográfusoknak nem sikerült bizalmas jelentéseikkel elérni, azt kiharcolták a népi írók: tudatosították a népesség alakulásával kapcsolatos problémát. Ez a nagy érdemük és e funkciójukról nem lehet megfeledkezni. Fekete Gyula írásai egyedül nagyobb hatást fejtettek ki a politikai hatalom birtokosai körében, mint a demográfusok összes kutatása, elemzése. Sajnálatosan az új helyzetben, a hatvanas évek végén, nem jött létre a népi írók és a demográfusok között konszenzus, amelynek alapján az írók felhasználták volna a tudományos számítások eredményeit javaslataikhoz és a demográfusok így rajtuk keresztül értek volna el igazi társadalmi hatást. Ebben kétségtelenül közrejátszott, hogy mind a két tábor a maga hitbizományának fogta fel a népesedési probléma tárgyalásának

jogát, a javaslat tételt, de szerepe volt ebben politikai manipulációnak is.

A hatvanas évek végétől megjelentek a szaktudomány képviselői is a szélesebb olvasóközönség előtt. Nem keltenek különösebb hatást. Ebben szerepel a szerzők visszafogottsága, az a szakmai óvatosság és fenntartás, amelyet Heller - Némedi - Rényi tanulmánya jól érzékeltet. Szakmai tanulmány nem okoz izgalmat, bármilyen orákulum is nyilatkozik, ha tartalma nem sokkoló. Ezt pedig változatlanul igyekeztek a demográfusok elkerülni a beidegződött viselkedési szabályok miatt. Nem került sor a némileg eltérő nézeteket valló demográfusok közötti vitára sem, amely új elemet vihetett volna be a népesedési vitába, ami a Központi Statisztikai Hivatal hierarchikus rendjének volt sajnálatos következménye. Az érdektelenség miatt nem volt visszhangja olyan alapvető figyelmeztetésüknek sem, mint amit a magyar adatok nemzetközi összehasonlításának kellett volna hozni, mely összehasonlítás által nyilvánvalóvá válhatott volna a csökkenő tendencia univerzalisztikus jellege az ipari jellegü országokban és kérdésessé a népi irányzat ethnocentrizmusa.

A népi próféták szerzett pozícióját semmi sem ingatta meg és a hetvenes évek elején bekövetkező újabb csökkenés a születések számában látványos kapkodást váltott ki a politikai vezetésnél. Az 1973-as népesedési határozat elgondolása, tartalma vitatható, időpontja azonban vitathatatlan semmibevétele annak, amit a szaktudomány előzőleg kifejtett és amit senki nem cáfolt meg. A kiegyensúlyozott korösszetétel pozitívumai, illetve a kiegyensúlyozatlanság negatívumai ekkor már nemcsak a tudomány közhellyé vált tételei között szerepeltek, de az egészségügy, az oktatás, a munkaerőgazdálkodás szakemberei előtt is nyilvánvalók voltak. Az 1974-es népesedéspolitikai beavatkozás a népi tábornál tapsot, a szakmában bénultságot, kényszeredett egyetértést vagy maximálisan a beavatatlanok számára észrevétlenül maradt, részletkérdésekben az új kurzusnak ellentmondó tanulmányt hozott. Az előbbire példa Huszár Istvánnak a Társadalmi Szemlében megjelent tanulmánya, melyben a fenntartások annyira tompítottak, hogy Heller - Némedi - Rényi nem véletlenül tekinti azt az új kurzus beharangozójának; az utóbbi egy a Demográfiában folytatott vitára vonatkozik, amely egy abortusz ellenes, szakszerütlen, de az akkori miniszterelnöktől megjelentetésre "melegen ajánlott" tanulmány körül zajlott le.

Hellernek - Némedinek - Rényinek igaza van, hogy az új népesedéspolitikai intézkedés ellen az általuk liberális-urbánus tábornak nevezett csoportosulás ismert, de nyilvánosságot nem kapott aláírás akciója volt az egyedüli nyílt fellépés. Vitatom azonban az elnevezésben a "liberális" megnevezést. Nemcsak a csoport prominens tagjainak korábbi, harcosan elkötelezett magatartására gondolva nem érzem e jelzőt indokoltnak, de a liberális szemlélethez hozzátartozó tolerancia változatlan hiánya miatt sem. Talán éppen ez az intolerancia az, ami elszigetelte őket és megakadályozta, hogy a népi tábor intoleranciájától visszahőkölők számára ő körülöttük heterogénebb csoportosulás jöjjön létre a népesedési vitában.

A hetvenes évek második felét a népi írók részéről a 74-es rendelkezések aktív folytatásának követelése jellemezte, a szakmát előbb a határozat sikerének bizonygatása, majd óvatos elismerése annak, hogy a rendelkezések nyomán inkább csak látszat eredményekről lehet beszélni. Az, hogy nemcsak elvi határozat született a Párt vezetésének legfelsőbb szintjén, hanem a népesedéspolitika konkrét akciójának programját is itt döntötték el, ez esetben is lehetetlenné tette egy időre az intézkedésnek és hatásának objektív, tudományos vizsgálatát, és a szakma belső meggyőződésének kifejtését a nagyobb nyilvánosság előtt.

Anélkül, hogy túlértékelném a 80-as években a vitában bekövetkezett változásokat le szeretném szögezni, hogy jelentős előrehaladást látok a vitában a tekintetben, hogy a szakszerü hozzászólások és azok publicitása jelentősen emelkedett. Heller - Némedi - Rényi is megállapítják, hogy a demográfia képviselői növekvő számban jelentkeznek a napilapokban, folyóiratokban. Ebben nyilvánvalóan döntő szerepe van annak, hogy a politikai hatalom elfogadja a társadalmi problémákkal való nyíltabb szembenézés szükségességét - gondoljunk arra, ahogy témává válik a szegénység, megindulnak a kutatások a társadalmi beilleszkedési zavarokról -, de elősegíti ezt a Központi Statisztikai Hivatal vezetésében bekövetkezett változás is. A vitában viszont nincs sok új elem ezután sem. Továbbra is a legfőbb kérdés mind a népi tábor, mind a szakmabeliek számára, hogy milyen anyagi támogatásra volna a családoknak szüksége ahhoz, hogy az nagyobb számú gyermek vállalására késztesse őket. Az ország romló gazdasági helyzete mellett mind inkább nyilvánvaló, hogy fokozott anyagi támogatásra

nincs általánosan lehetőség és ezért az erőforrásoknak leghatásosabb felhasználása lesz a feladat. Sajnálatosan e háttérrel jelenik meg a minőség problémája a vitában, melyről beszélve számos szerzőnél a nem megfelelő minőségüek gyermekszülésének adminisztratív eszközökkel való korlátozásának követelése is megtalálható. Nincs új a tudati szférára való hatás lehetőségeit tekintve; az írók éppen saját területükön nem gondolják végig a gyermekkel kapcsolatos értékek és élmények mozgósító hatását, hanem ehelyett közgazdasági számításokat, prognózisokat készítenek. De hiányzik a pszichológus-szociológus-demográfus összefogás is a tudati szférában zajló folyamatok jobb megismerésére a családtervezésnél.

Egyetértek Heller - Némedi - Rényi tanulmányával abban, hogy a legutolsó években kialakult politikai-gazdasági-társadalmi helyzetben jelentősen változott a népesedési vita szerepe: olyan általános problémák kerültek előtérbe; amelyek mellett a népesedési kérdés még azok számára is másodlagossá vált, akik változatlanul ezt mint nemzeti sorskérdést hirdetik. Mindenki előtt világos, hogy ha nem sikerül gazdasági életünket rendbehozni, ha az ország lecsúszása folytatódik a harmadrangú országok közé, ha a társadalmi életet továbbra is a negatív mutatók sorával lehet jellemezni, ha a politikai feszültség nem talál megoldást, akkor illúzió arról beszélni, hogy a gyermekvállalás előmozdítása érdekében lehet valamit tenni, bár a történelemben arra is volt példa, hogy a krízis közepette jött létre megmagyarázhatatlanul pozitív fordulat a népesedés terén. Ebben a helyzetben a politikai alternatívaként szerveződő népi tábor számára a népesedési kérdés fokozottabban politikai hatalom bírálatának válik eszközévé. A szaktudomány számára a döntő a külső befolyásoktól való függetlenülés, amely végső soron minden politikai hatalom érdeke is, amely komolyan figyelembe kívánja venni a tudomány jelzéseit és nem saját megnyugtatását várja attól.

Budapest, 1988. május 5.

Cseh-Szombathy László s.k.

Heller Mária - Némedi Dénes - Rényi Ágnes: "Népesedési viták Magyarországon 1960-1986" cimü tanulmánya nehéz, kockázatos, bátor, gondolatébresztő és sikeres vállalkozás. Örömmel üdvözlendő, hogy szociológiai és politológiai szemmel vállalkoztak egy népesedési vita értékelésére, a benne felmerült gondolatok, javaslatok és magatartások megvilágítására. A népesedés folyamata, elmélete, módszertana önmagában is nehéz stúdium, és várható, hogy a népesedési kérdésekkel foglalkozó társadalmi vita a szociológus és politológus szemével még összetettebb, még bonyolultabb stúdiummá válik. A bonyolultságot több tényező idézi elő, mindenekelőtt természetesen a népesedés elméletében és folyamatában rejlő komplexitás. A demográfiai folyamatok és jelenségek ugyanakkor mikrovilágunk állandó tényezői, tehát mindenki kompetens. Másrészt mivel a demográfiai jelenségek a mikrofolyamatok integrálódásával a mezo- és a makroszférák tartozékai vagy faktorai is, ismét mindenki kompetenssé válik, aki az ország, a nemzet, a nép, az emberiség, a közgazdaság, a társadalom kérdéseinek, a politika vagy a politikák stb. értőjének, müvelőjének vagy csak egyszerüen regisztrátorának minősíti magát. Ebből következik, hogy minden népesedési vitában mindenhol, azaz nemcsak Magyarországon, egyszerre jelenik meg az objektív tudományos elem a szubjektív, parciális, logikus és illogikus, racionális és irracionális elemekkel.

Végtelenül izgalmas tehát valamely társadalomban kialakuló népesedési vitával foglalkozni, a megszervezett közvélemény textúráját felbontani, kibogozni a szálakat, megmutatni a verbálisan megjelenő szövegekben elrejtett vagy elbujtatott igazi tartalmat, regisztrálni a vita, a viták gondolati vezérfonalát, ennek metamorfozisait, felfedni a tudatosan vagy informálisan kialakuló vitafrontokat, lényegest és lényegtelent elkülöníteni, azaz tulajdonképpen nagyon finom, nagyon árnyalt és ugyanakkor bonyolult rajzot készíteni nemzedékünkről a népesedési kérdés polarizált fényében. Szerzők kivételes érzékét és intellektualitását dicséri, hogy a leírt várakozásoknak megfeleltek, sőt a keret sem hiányzik a képről: politikai, szellemi, gazdasági miliőnkbe ágyazták az elemzést.

A kockázat és a bátorság abban rejlik, hogy meg kell találni azt a módszert, szemléletmódot, alapállást, amellyel a vitázók véleménye és az egész vita merituma adekvátan megragadható. Ez nem könnyü és a tanulmányban sem sikerült mindig. Nem is képzelhető el azonban, hogy az ilyen vita minden megnyilvánulását valaki, vagy valakik sine ira et studió kezeljék. Feltételezhető emellett, hogy a tanulmánykészítőknek is voltak és vannak népesedési nézeteik, akarva akaratlanul tehát vitapartnerek is. Ha azonban következetes akarok maradni, akkor én sem vagyok kivétel.

Ezt az elég kényelmetlen állapotot vállalva és szem előtt tartva, teszem megjegyzéseimet, amelyek olykor a hangsúly vagy a szemléletmód tekintetében különböznek a szerzők megállapításaitól.

1. Mindenképpen hangsúlyozandónak tartom, hogy a népesedési vita, viták egy konkrét, manifeszt mennyiségi és minőségi demográfiai folyamat változása során, arra válaszképpen alakultak ki. Az már szemléletmód kérdése, esetleg egy tudományos diszciplina függvénye, hogy ezt a változást miképpen értékeljük, miképpen magyarázzuk, mit várunk tőle és hogyan kívánjuk és egyáltalán kívánjuk-e befolyásolni.

Azt nem állíthatjuk, hogy a hatalom, a tudomány eltitkolta vagy elferdítette volna ennek a demográfiai változásnak legfontosabb jellemzőit mérő információkat. Ettől a ténytől azonban meg kell különböztetni azt, hogy a tudomány mikor, milyen mélységig tárta fel a demográfiai folyamatok lényegi jellemzőit. Kiemelendő, hogy a magyar demográfiának ezen a téren vannak érdemei és regisztrálható a fejlődése. Ez azonban azt is jelenti, hogy korábban - az 1950-es, 1960-as években - nem rendelkeztünk bizonyos összetettebb és finomabb mérő-számokkal. /Utalok itt a longitudinális vizsgálatokra, a kohorsz elemzésekre, a területi halandósági táblákra stb./ Magától értetődő tehát, hogy akkor a népesedési vitát olykor - akarva-akaratlanul durva, nem hamis, csak tudományosan nem egészen korrekt - információkra alapozták, nemcsak a laikusok, hanem olykor még a szakemberek is. Mindjárt hozzáteszem, hogy a finomabb információk és mérőszámok technikáját és tartalmát ma már meghatározott szellemi szinten mindenki elsajátíthatja és megértheti. Nem szakrális tudomány tehát a demográfia, amelyben egy közíró csak tetszeleghet, de nagy valószínüséggel

nem értheti. Az intuíció és a matematika egyébként sem zárják ki egymást.

Az alapinformációktól azonban megkülönböztetendők azok az analízisek, amelyek a demográfiai jelenségek faktorait, okait, következményeit és összefüggéseit kívánták megragadni és ezek alapján népesedési helyzetünket magyarázni vagy módosítani. Köztudott - különböző szerzők is rámutatnak arra -, hogy a magyar demográfia, de általában a demográfia sem tudja a tudományos teljesség igényét kielégítő módon megmagyarázni a népesedési jelenségeket, sem a múltban, sem a jelenben; várhatóan a jövőben sem. Érthető tehát, hogy a népesedési elmélet is kevéssé kialakult.

Mivel sem mikroszinten lejátszódó generatív jellegü döntések mechanizmusát nem ismerjük pontosan, sem pedig a populáció, valamint a gazdaság-társadalom-kultúra kölcsönös egymásra hatását - minden népesedési vitában, és nemcsak Magyarországon! - az objektív tények és magyarázatok mellett hitek, meggyőződések, személyes élmények, kulturális-neveltetési hagyományok, egyéni vagy csoport érdekek jelennek meg, ütköznek össze. Másként fogalmazva a népesedési jelenségekről szóló kvantitatív információkat, valamilyen az előbb felsorolt indíttatásból mi látjuk el kvalitatív jelzőkkel. Példaképpen: a sok vagy a kevés, a kicsi vagy a nagy, a szoros vagy a tág önmagában még se nem jó se nem rossz, se nem káros, és se nem hasznos.

A népesedésről szóló vitát tehát szükségszerüen olyan vákuumnak minősíthetjük, amelyet a tudomány nem tudott feltölteni és így - helyette! - természetesen sokan különféle standardokról indulva kompetenciájukba akartak-akarják vonni. Ez az arisztokratikusnak hangzó megállapítás a vita társadalmi, politikai jelentőségéből, elemzésének intellektuális rangjából semmit sem von le, csupán a rideg tényeket rögzíti.

Ilyen körülmények között törvényszerü, hogy a szakemberek mellett, vagy rajtuk kívül éppen az írók játszák a népesedési viták főszerepeit. Társadalmi kompetenciájuk van erre, nem azért, mert a nemzet lelkiismeretei, hanem azért, mert igen alkalmasak a kultúrák, a hagyományok, a hitek, a világnézetek, zseniális intuíciók, ha kell célzott, demográfiai tartalmú verbális megjelentetésére. Azaz én nem

tartom különösnek, kárhoztatandónak pedig egyáltalán nem, hogy írók is foglalkoznak a népesedési kérdésekkel. A világirodalom is szolgáltat erre példát, Voltaire-t és Rousseau-t idézem. Nem magyar specialitás tehát ez a jelenség, közép-európai hagyomány.

2. Népesedési vitáink másik objektív jellemzőjének tartom, hogy egy demográfiai korszakváltás határán zajlottak és zajlanak le, abban az időszakban, amikor Magyarországon feltehetően befejeződött az első demográfiai átmenet korszaka és megindultunk a második demográfiai átmenet időszakába. Az utóbbinak még természetesen nem látjuk minden jegyét és jellemzőjét.

Ez a korszakváltás olyan demográfiai képleteket produkált, amelyeket korábban csak krízisek idején jegyeztek fel. Nem kívánom részletezni, csak körvonalazom, hogy ezt a váltást a mai demográfia és szociológia miként magyarázza, mert úgy érzem, hogy abból a partikularitásból ki kell lépnünk, amely jellemzi a magyar népesedési vitákat. Nem a néptanítói szerepben tetszelgem, de ezt a vetületet a vita lényegéhez tartozónak vélem:

a/ Mindenekelőtt megállapítható, hogy Magyarországon is kialakuló összeurópai demográfiai jelenséggel állunk szemben. Valószínü tehát, hogy a delegitimálási törekvések vagy szándékok alig tarthatók. A kialakult demográfiai folyamatok tehát nem a jó vagy a rossz úton járó szocializmus kísérő jelenségei.

b/ A mai tudományos irodalom több tényszerü vizsgálat alapján hajlik arra, hogy a demográfiai jelenségekben valószínüleg meghatározó szerepet játszanak a tudati-kulturális elemek, az értékrendek, ezeknek változása; olyan tényezők is mint a vallás, a társadalmi, családi szerepek funkciójának átalakulása; azaz csupa olyan tényező, amely nem a materiális szintet vagy viszonyokat jellemzi. Nem kétséges, hogy mindezek a tényezők valahol az anyagi-technikai fejlődésben gyökereztek és gyökereznek és ezeket a társadalom transzformálta szociokulturális faktorokká, természetesen nem tudatosan müködő, racionalitáson alapuló tényezőkké.

Ennek megfelelően jelentős kutatók és társadalomtudósok jutottak el arra az álláspontra, hogy ha a kedvezőnek alig tekinthető

demográfiai folyamatokat módosítani kívánjuk, akkor gondolnunk kell az előbb felsorolt faktorok transzformálására is. Ezek a kutatók, amint el is várható tőlük, nem szórtak bibliai átkokat az önző, a hedonikus, a rövidlátó, a jövőt szem előtt tévesztő családokra és rétegekre. Nagyon jól tudták ugyanis, hogy ez a prófétai magatartás semmire se jó. Magyarországon e viták során néha erről megfeledkeztünk.

Azt is hangsúlyoznom kell, hogy az előbb aposztrofált európai demográfusok és szociológusok nem sorolhatók a hazai értelmezés szerinti "népiesek" közé. Az lehet, hogy a népi írók hagyományai diktálják a demográfiai folyamatok "káros" tudati elemeinek kárhoztatását, de nem szükségszerü, hogy csak a "népiesek" jussanak el erre az álláspontra. Megjegyzem egyébként, hogy nem véletlen, hogy több társadalomtudomány képviselői, így például a "Budapesti Iskola" is a család, a nemek viszonyának, új formációinak funkcionális és tartalmi változását kezdte feszegetni.

Ezzel kongruál, hogy a második demográfiai átmenet kezdetén megváltoztak a népesedéspolitikáról vallott és gyakorlott korábbi állásfoglalások. Európában ma már nagyrészt nem népesedéspolitikáról beszélnek, hanem család és gyermekvédelemről, gyermek-párti társadalomról, politikáról stb. E mögött a szóhasználat-változás mögött az is ott rejtőzik, hogy a korábbi, az első demográfiai átmenet idején kiformálódott népesedéspolitikai célkitüzéseket és eszközrendszereket felülvizsgálják. Egyértelmüen aláhúzzák ugyanis, hogy ma már a mikroszinten biztonságosan müködő generatív gyermekvállalási hajlandóságot nem lehet marginális szociálpolitikai segélyrendszerrel és némi jövedelmi redisztribúcióval befolyásolni, esetleg rekonstruálni.

Kénytelenek elfogadni azt a tényt, hogy Európában az utóbbi 30-50 évben egy olyan társadalmi-gazdasági formációban élnek az egyes nemzetek, vagy haladnak efelé, amelyben a mikroszintü demográfiai magatartás tartós ellentmondásban van e társadalmak újratermelődéséhez vagy szintenmaradásához kívánatos makroszintü demográfiai szükségletekkel. Keresik tehát azokat a demográfiai, szociológiai, politológiai, társadalompszichológiai, közgazdasági elemeket, amelyek ennek a feszültségnek a feloldására vezethetnek. Egy új népesedéspolitika keresése folyik Európában és e körül összpontosulnak a határain-

kon kívüli népesedési viták. Ezek a viták a kívánatos jövő felé vezető utat keresik, ez fő irányultságuk.

c/ A második demográfiai átmenet népességcsökkentő hatását, kilátásait és instabil demográfiai képleteit senki sem üdvözli ma Európában. Nem úgy vetik fel a kérdést, hogy kevesen de jól, vagy sokan, de rosszul éljünk a jövőben, hanem úgy, hogy lehet-e kevesen jól élni. Még a legoptimistábbak is úgy nyilatkoznak: a népességcsökkenés a távlatban csak akkor nem vezet válsághoz, ha kitaláljuk az adaptáció eszközeit. Ennek megfelelően megváltozott a pronatalista jelző íze. Más célzata, tartalma van ma, mint abban a korszakban, amikor a demográfiai robbanás vagy az enyhe demográfiai szaporulat korszakában éltünk. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi magyar pronatalisták és a tegnapi pronatalisták nemzeti és nacionalista gondolatvilága közé nem tehető egyenlőség-jel. A cimke tehát megmaradt, de a tartalma, a pronatalizmus társadalmi funkciója, célja megváltozott.

3. A népesedési vita harmadik objektív tényének minősítem, hogy a hatalomnak, a második világháború után, a hivatalos ideológiának tulajdonképpen nem volt népesedési nézete csak időleges, általában sikeresnek nem mondható és pragmatista népesedéspolitikai programja. Nem is örökölhetett népesedési nézeteket a hivatalos ideológia, mert a baloldali pártok második világháború előtt messianisztikusan várták a demográfiai folyamatok változását, jobbra fordulását a gazdasági-társadalmi forradalomtól.

A liberális, szociáldemokrata rétegek pedig elsüllyedtek a neomalthusianizmusban, vagy a mindennapok kisszerü gondjaiban. A második világháború után a mennyiségi és szubjektív politikai törekvések a népesedéspolitikára is rányomták bélyegüket. Az 1953. évi kudarc azonban óvatosságot diktált és ugyanakkor az antinatalizmus sem volt beilleszthető a dinamikusan fejlődő szocialista társadalomról faragott képbe. A pronatalizmus mögött pedig ott leselkedtek az enyhe nacionalizmus fertőző gócait is hordozó "népiesek". Mindez a nemzeti tudat zavarának kellős közepén alig feloldható dilemmát idézett elő a hivatalos ideológiában.

A népesedési vita tartalmát, menetét, koreográfiáját tehát az is meghatározta, hogy a hivatalos ideológia zavarban volt, nem

volt saját népesedési ideológiája, vagy másképp: a népesedés vonulata nem volt eleme a hatalom ideológiájának. Nem véletlen és erre a szerzők is rámutatnak, hogy a hivatalos vagy a félhivatalos népesedési beszédmodor oly sokszor szintelen és szagtalan.

Úgy vélem, hogy némiképp átléptem a lektorok szokásos vélemény-nyilvánításának szabályait. Ezt pótlandó egyetértek:

- a szerzők tématagolásával;
- a viták belső korszakolásával;
- a viták legfontosabb mondanivalójának megjelenítésével;
- a viták környezetének leírásával;
- annak hangsúlyozásával, hogy a viták elsődlegesen politikai és delegitimizációs célzatúak voltak;
- annak kiemelésével, hogy nincsen mindig vita, időnként csak "nem beszélnek vissza", vagy nem egyforma súlyú, szervezettségű "frontok" alakulnak ki;
- annak megállapításával, hogy az idők folyamán a vitában összemosódnak és taktikai kérdésekké válnak a tradicionális értékrendek, a népi-nemzeti sors tematikának és a normatív szocialista értékrend kategóriáinak és érveinek felvonultatásai.

A további kutatásokban fontosnak, lényegesnek tartom ugyanakkor a tényleges demográfiai folyamatok és elemzések nagyobb hangsúllyal való kezelését, részletesebb kibontását. Ugyanakkor a szituatív szemléletmód általánosabb alkalmazása nyomán teljesebbé megérthetnénk, feltárhatnánk a viták alapjait, a demográfiai források, tények, elemzések, tézisek szerepét és szerephiányait, a viták gondolatmeneteit és végül jobban megérthetnénk talán a résztvevők érzelmeit is.

Mindent összevetve a szerzők munkáját igen eredményesnek, olyan interdiszciplináris szellemi erőfeszítésnek minősítem, amely lényegesen előrevihetik a népesedési viták megértését, szerepük tudományos feltárását, a jövőbeni kutatások megalapozását.

Budapest, 1988. május 12.

/Dányi Dezső sk./

IV. ÍRÁSOS HOZZÁSZÓLÁSOK

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

Az elmúlt évtizedek népesedési vitáinak tudományos igényü feldolgozása dicséretes vállalkozás, mert hozzájárulhat a népesedési helyzet és a népesedéspolitika közvéleményi hátterének jobb megismeréséhez és megértéséhez. Ennek a tanulmánynak alapját kétségtelenül nagy munka képezi, a szerzők a sajtóban megjelent igen nagyszámú cikket néztek át. Mégis nagyon lényeges hiányérzeteimet szeretném kifejezésre juttatni. Ezek a hiányérzetek - a célkitüzéssel való egyetértésem és nagy munka méltánylása dacára is - két gyökérből erednek. Ezek:

1. A szerzők szinte egyáltalán nem térnek ki a tényleges népesedési helyzetre, a termékenység szinvonalának 1960 óta történt kisebb hullámzásait meg sem említik. Pedig enélkül nem lehet a különböző időpontokban kinyilvánitott véleményeket teljesen megérteni, helyesen értelmezni.

2. Nem foglalkoznak az 1960 óta bevezetett népesedéspolitikai intézkedésekkel és azok hatásaival. Csupán azt emlitik, hogy volt egy népesedéspolitikai határozat 1973-ban és egy másik 1984-ben. Ezeken kivül is több lényeges népesedéspolitikai lépésre került sor az általuk vizsgált időszakban, továbbá az 1973. évi határozatban szereplő intézkedések sokrétüek voltak /családi pótlék emelés - a müvi abortusz teljes szabadságának kisebb korlátozása/. Ezeknek az intézkedéseknek teljes körü és differenciált kezelése nélkül nem lehet a népesedési vitát megérteni.

3. A demográfiai szakirodalommal alig foglalkoznak. Szinte teljesen kihagyják a szakfolyóiratokban megjelent munkákat és a könyvméretü szakkiadványokat, valamint a könyveket. Így a vita bemutatása féloldalas, sőt egyes esetekben kifejezetten torzitott. Hozzájárul ehhez az is, hogy a demográfusok legtöbb esetben egy kalap alatt szerepelnek, mint "a szakemberek", "a szakértők", az idézett álláspont szerzőjének megemlitése nélkül, holott a demográfusok nagyon eltérő helyzetben voltak és sok tekintetben eltérő álláspontra helyezkedtek egymástól.

Konkrétan a következő fő kérdésekben szeretném a tanulmány mondanivalóját kiegésziteni, módositani, annak ellentmondani:

1. Az 1950-es évek végétől kezdve a népesedési helyzet, először az igen alacsony, a reprodukciót nem biztositó termékenység, később a romló halandóság is, valóban nagyon aggodalmat keltő volt. Azoknak, akik a népesedési vitában erre a figyelmet felhívták, igazuk volt.

2. A Demográfia 1964. évi 3-4. számáig az előbb emlitett tényt a demográfusok egyike sem tette szóvá a közönség által olvasható publikációban. Ez az emlékezetes 1964. évi 3-4. szám a Némediek tanulmányában is emlitett Kossuth Klub-beli vita után, annak hatására született meg, pontosabban annak következtében, hogy az elnöklő Péter György a vita összefoglalójában tudomásom szerint /nem voltam jelen/ igazat adott az íróknak abban, hogy a népesedési helyzet aggasztó. Sem az 1964 végéig tartó hallgatásért, sem az azt követő évekbeni viszonylag kevés közsajtóbeli hozzászólásért nem tehető felelőssé egyetlen ma Magyarországon aktív demográfusként müködő személy sem. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az írók tették szóvá a sajtóban, hogy a népesedési helyzet aggasztó, tehát elláttak egy feladatot, amelyet valakinek el kellett látnia.

3. Úgy értelmeztem a tanulmányt, hogy azt sugallja /bár nem mondja ki/, hogy az 1973. évi müvi abortusz szigoritást az írók agitációjának hatására, az ő nézeteik befolyása alatt vezette be. Ezt bizonyítás nélkül sugallni nem lehet. Érdekes lenne dokumentumok alapján felderiteni, kinek a hatására, kinek a javaslatára született a müvi abortusz szigorítás. Hozzá kell persze tennem, hogy a megszületett rendelet sokkal kisebb fokú szigorítást valósitott meg, mint amit korábban Fock Jenő az országgyülésen bejelentett.

4. A tanulmány nem emliti meg, hogy a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság az 1967-1972 időszakban sok munkával kidolgozott egy távlati népesedéspolitikai koncepciót. Ebben megfogalmazta a véleményem szerint ma is teljesen helyesnek mondható, követendő és alkalmazása esetén eredményes népesedéspolitika alapelveit. Kifejezetten megfogalmaztuk azt az elvet, hogy a müvi abortusz /lásd: Huszár és szerzőtársak, Gazdaság 1969/3 és Huszár-Timár cikke,

1973/ teljes szabadságán nem szabad változtatni. Ennek fényében még inkább érthetetlennek tünik, hogy milyen befolyások hatása alatt született az 1973. évi korlátozás.

5. A tanulmány nem tesz emlitést arról, hogy a Demográfia 1973. évi 1. számában megjelent Mikolás Miklós tanulmánya az abortusz-legalizáció hatásairól. Ennek befejező részében azt a következtetést vonta le, hogy "jelenlegi szélsőséges abortuszgyakorlatunk hosszabb távon alkalmatlannak bizonyult a családi és a tágabb közösségi harmónia elősegitésére, a családtervezéssel kapcsolatos gyakori konfliktushelyzeteknek a társadalmi fejlődéssel összhangban lévő feloldására". Mikolás Miklós nem volt demográfus. A népesedési vita történetéhez az is hozzátartozik, hogy amikor Cseh-Szombathy Lászlóval és Vukovich Györggyel vitacikket kívántunk írni a Demográfiában, amelyben a MÉB által elfogadott népesedéspolitikai elvek szellemében a szabad abortusz rendszer mellett kívántunk állást foglalni, a főszerkesztő kifejezett kívánságára ettől elálltunk, és egy olyan tanulmányt írtunk, amely Mikolás munkájának módszertani hibáira mutatott rá. Ennek a közlésére a főszerkesztő hajlandónak mondta magát - igaz, a közlésre csak egy év múlva került sor /Demográfia, 1974. 1.sz./.

6. A Heller-Némedi-Rényi tanulmány több ponton, a legkifejezettebben a 81. oldalon azt sugallja, hogy a népesedési vitában tulajdonképpen nem a népesedési helyzetről volt szó, nem ez volt a vita tétje, hanem "a népiesség mint irányzat legitimitása és a hatalom nemzeti illegitimitása". A magam részéről őszintén állithatom, hogy a népesedési vitához való hozzászólásaimban semmiféle hátsó gondolat sem vezetett, hanem egyszerüen az, amit mindig kimondtam, amikor erre lehetőségem nyílt, hogy tudniillik a népesedési helyzet aggasztó és népesedéspolitikai eszközökkel lehet és kell a termékenységet az egyszerü reprodukcióhoz elégséges szintre emelni. Azt hiszem, hogy a népesedési vita sok más résztvevője ugyanilyen világos szándékkal, hátsó gondolatok nélkül szólt hozzá a kérdéshez.

7. A tanulmányból - érzésem szerint - sok olvasó azt a következtetést fogja levonni, hogy azok, akik a népesedési helyzet miatt aggódtak és egy népesedéspolitika mellett foglaltak állást, a müvi abortusz betiltását követelték. Ez nem felel meg a valóságnak.

Nem csak én magam, hanem a vita legtöbb résztvevője egy olyan népesedéspolitikát javasolt, amely a gyermekes családok anyagi helyzetének javításával, költségeik és terheik csökkentésével javasolta a gyermekszám növelését elősegiteni /az egyszerü reprodukció szintjére vagy annál egy kissé magasabb szintre, mint azt a MÉB megfogalmazta/, és sohasem javasolta a müvi abortusz szigoritását. A népesedési vita ezen résztvevői és közöttük én is lehetségesnek és kívánatosnak tartottunk egy olyan népesedéspolitikát, amely tiszteletben tartja a családok, a nők szabad döntését a gyermekeik számáról, és ugyanakkor elősegiti az ország, vagy a társadalom, vagy a nemzet jövő fejlődése szempontjából legjobbnak látszó gyermekszám szint elérését. Teljes tévedés tehát a tanulmánynak az a sugallata, hogy a népesedéspolitika szükségképpen konzervatív nézetekre támaszkodik.

A tanulmány több esetben emliti hozzászólásaimat a népesedés kérdéseihez és ezeket értelmezi. Ezek az értelmezések több esetben helyesbitést igényelnek. Nevezetesen:

1. A 46. oldalon emlitik az Élet és Tudomány 1968. évi 38. számában megjelent cikkemet és annak mondanivalóját úgy értelmezik, hogy "megitélése pozitív, megnyugtató: közeledünk a gazdaságilag optimálisnak tekintett születési arányszámhoz". Ez 1968-ban megfelelt a tényeknek, 1967-ben 2008, 1968-ban 2060 volt a teljes termékenységi arányszám, tehát az 1962. évi mélypontról több mint 10 százalékkal emelkedett és további körülbelül 5 százalék elég lett volna az egyszerü reprodukció szintjének eléréséhez. Az idézett hely előtt azonban leszögeztem, hogy a megelőző években a születésszám túlságosan alacsony volt és ez fennmaradása esetén két-három évtized múlva súlyos gazdasági problémákat okozhat.

2. A 46. oldalon a Valóság 1969. évi 3. számában megjelent tanulmányomat úgy értelmezik, mint "a témára vonatkozó tudósi érvényesség-igény bejelentését", és szerintük "delegitimálja a laikus hozzászólásokat, az írói, publicista, vagy laikus olvasótól származó azonos értékü kompetencia igényeket". Szeretném kijelenteni, hogy nem volt szándékom azt sugallni, hogy írók, publicisták és mások ne szóljanak hozzá a népesedési kérdéshez, nem kívántam őket "delegitimálni".

3. A 74. oldalon azt sugallják, hogy a Népszabadság 1984. évi március 28-i számában megjelent interjúmban sértettség, kellemetlen érintettség fejeződik ki. Szeretném leszögezni, hogy senki által sem éreztem magam sértve vagy kellemetlenül érintve. Csak arra gondoltam, amit ki is mondtam az idézett részben.

4. Az 63. oldalon azt állítják, hogy a Kulcsár Kálmán szerkesztette 1983. évi népesedés és népesedéspolitika kötet egyszerüen kicsit átdolgozott változata az 1981. évi hasonló címü konferencia előadásainak. Ténylegesen 5 tanulmány van a Kulcsár-féle kötetben, amelynek szerzői hasonló tanulmánnyal szerepelnek az 1981. évi konferencia kötetében is, ezzel szemben 4 tanulmány kimaradt az 1981. éviek közül, és belekerült 4 új tanulmány /közöttük a Vukovich Györggyel írt tanulmányunk/ a kötetbe. Ebben a tanulmányunkban - ellentétben az 63. oldalon szereplő állítással - azt bizonyítottuk, hogy a népesedési magatartást lehet olyan mértékben befolyásolni, hogy az egyszerü reprodukció szintjét elérjük, és hogy a pénzbeni társadalmi juttatások emelése hatott, a müvi abortusz szigorítása viszont nem hatott a családok gyermekszámára. Ezt külföldi példákkal is igazoltuk.

5. A 87. oldalon az 1987-ben megjelent könyvemre hivatkoznak azon nézetük alátámasztására, hogy nagyon ingatag alapon áll az a gondolat, hogy a gyermeknevelés költségei egy részének átvállalása a társadalom részéről a gyermekszám növelése irányában hat. Szeretném hangsúlyozni, hogy remélem, hogy könyvem teljes elolvasása után minden olvasó az ellenkező következtetésre jut, tehát, hogy családi pótlékkal és hasonló juttatásokkal lehet /igaz, kismértékben, de az egyszerü reprodukcióhoz elegendő mértékben/ a gyermekszám növelését elősegíteni.

Attól tartok, hogy ha én ennyi helyen félreértelmezve találkoztam gondolataimmal, akkor más idézett szerzők is így járhatnak. Ezért érdemes lenne a tanulmányt az összes idézetteknek megmutatni és tőlük hozzászólásokat kérni.

Budapest, 1988. május 28.

1. Egy nemzet legáltalánosabb érdekei fennmaradásának és fejlődésének biztosításában fogalmazhatóak meg. A népmozgalmi jelenségek kedvezőtlen alakulása ezt akadályozhatja, károsan befolyásolhatja. A népszaporodás csökkenése nemcsak a demográfusok és a politikusok számára tette sürgetővé és nélkülözhetetlenné a népesedés mennyiségi és minőségi kérdéseivel való foglalkozást, hanem az írók és más társadalmi csoportok egyre szélesebb körét is foglalkoztatni kezdte.

A szerzőtrió nehéz feladat megoldására vállalkozott, amikor a sajtóban lezajlott népesedési viták összefoglaló ismertetésébe és kritikai elemzésébe kezdett. Eredeti látásmódjuk, határozott véleményalkotásuk gondolatébresztő következtetések levonásához vezetett. Értékes és hasznos munkát végeztek azért akkor is, ha nézeteikkel nem is mindenben és nem is mindenki ért egyet. Az előző évtizedek tapasztalatai arra hívják fel a figyelmet, hogy minden népesedéspolitikai intézkedés sokoldalu előkészítést és körültekintő végrehajtást igényel. Ehhez pedig több társadalomtudomány ismeretanyagát és módszertani bázisát kell igénybe venni. A múltban lezajlott események új megvilágításba helyezése tanulságos lehet a jövő alakítása szempontjából is. Dolgozatuk segíti a lezajlott viták reálisabb értékelését, jövőbeli felhasználási lehetőségét.

2. Egy adott népességszám, szaporodási ütem vagy struktúra nem önmagában jó vagy rossz, sok vagy kevés, hanem mindig valamihez viszonyítva lesz ilyen vagy olyan. Az értékelés politikai feladat, mert annak közelebbi vagy távolabbi törekvései döntik el, hogy milyen ideológiai, társadalmi vagy gazdasági jelenségekkel kellene összhangba hozni. Az értékelés eredménye a népesedéspolitika céljának meghatározása. Mivel a népesedés alakulása sokféle következménnyel jár, e célokat másként határozhatják meg a politikusok, a szakemberek és a családok /a közvélemény/.

A társadalmi fejlődés és a kívánatos népességfejlődés közötti összhangot különböző eszközzel kell megteremteni. Ezek lehetnek gazdasági /szociális/, jogi /közigazgatási/ intézkedések, de ide so-

roljuk a közvélemény formálását /pszichológiai eszközök/ is.

Mivel a népesedéspolitika mindig a jövőre irányul, azt akarja alakítani, céljainak és eszközeinek megvalósítása feltevéseken alapul, a feltevések pedig ismeretekre és tudományos elméletekre támaszkodnak. Ha az ismeretek hiányosak, a tudományos elméletek pedig megalapozatlanok, a politikai döntések is tévesek lesznek.

3. Heller — Némedi — Rényi hosszú történeti időszakot átfogó, gondolatgazdag kritikai elemzése érinti a népesedéspolitikai célok meghatározásával kapcsolatos véleménykülönbségeket is, de kutatásaik középpontjában az eszközök harmadik csoportja, a közvélemény formálása áll. Ezt a fogalmat is tágabban értelmezzük. A népesedéssel kapcsolatos tudományos kutatómunka és publikációs tevékenység nemcsak a családokat akarja aktivizálni valamilyen célok megvalósítása érdekében, hanem a döntést hozókat is. Vagyis nemcsak a megvalósításban kívánnak közreműködni, hanem a cél meghatározásában is.

4. Számomra úgy tünik, hogy a szerzőtrió szerint a sajtóban az elmúlt évtizedekben folyó vitákon"... a népesedés kérdése kapcsán a hatalom legitimitásának kétségbevonásáról volt szó "/65.o./. Vagyis e tevékenységnek egyik lehetséges célját hangsúlyozzák. Máshol /48.o./ ezt úgy határozzák meg, hogy "...a népesedési-vita közvetlenül belépett a politikai viaskodások színterére." Az 1920-as években kirobbant és hosszú ideig folyó "egyke" vitának ilyen jellege is volt, az kétségtelen. A felszabadulás után megismétlődő népesedési vitákban azonban helytelen volna csak ezt látni. A demográfusok pronatalista politikát tartottak szükségesnek. Ezzel a kormányzat is egyetértett. A vitázó felek sem a cél helyességét vonták kétségbe, hanem az eszközöket tartották elégtelennek. Ha ebben a kritikai elemzésben a publikációk dátumát egybevetnék a hivatalos határozatok időpontjaival, kitünne, hogy több intézkedés kiadását időben megelőzte a sajtóvitán felmerült javaslat, vagy követelés. Ez arra utal, hogy a "közvélemény" formálásának egyik funkciója ezekben a kérdésekben megvalósult.

A sokoldalú tanulmány kevés figyelmet szentel annak, hogy a közvéleményre, vagyis a családokra, a döntéshozókra milyen hatást gyakoroltak ezek a viták, illetve az azokban részt vevők aktivitása.

A népesedéspolitikai célok megvalósítása érdekében a közvélemény formálásának minden eszközét /sajtót, rádiót, TV-t stb./ fel kell használni. Ezeknek hatása nagyobb lehet, mint az intézkedéseké, illetve az intézkedések csak akkor fejthetik ki hatásukat, ha azt széles körben ismertetik, népszerüsítik.

Számomra úgy tünik, hogy e vitákat a pronatalista népesedéspolitika megvalósítását segítő akcióknak kell tekinteni.

5. A tanulmány a vitákban résztvevők egy részét "laikusoknak", másik részét "szakértőknek" minősíti. Nem tudom, hogy az orvosokat hová sorolnák, de velük külön nem is foglalkoznak. A népesedési vitákban számos orvos is részt vett az 1930-as években csakúgy, mint az 1950-es és az 1980-as években. Pl. Doros, Hirschler vagy Czeizel tevékenységének hatását kétségbe vonni nem lehet, ha több orvos, vagy orvoscsoport akcióit eltérően is értékeljük.

6. Talán utalni kellett volna arra, hogy e viták központi problémája mindig a termékenység alakulása volt, bár később némi figyelmet szenteltek a halandóságnak is. A népmozgalmi jelenségek között szoros összefüggés áll fenn. A házasságkötések, a válások, az együttélések stb. is nagyobb figyelmet érdemelnének, egyrészt mert ezek is reagensei a társadalmi-gazdasági helyzet alakulásának, másrészt mert ezek is jelentős hatást gyakorolnak a születések számára.

7. Melyek lehetnek e sokszínü tanulmánynak, illetve a népesedési vitáknak hasznosítható tapasztalatai a demográfusok, illetve a népességtudomány számára?

A népesség szaporodása és összetétele sokféle tényező együttesének eredménye, illetve sokféle hatást magában hordozó jelenség. E komplexitás teszi lehetővé a kiváltó okok és várható következmények eltérő értékelését, nemcsak az írók, hanem a politikusok, sőt a demográfusok is eltérően értékelik az okokat, a következményeket és a szükséges változtatásokhoz szükséges eszközöket is. De ezen a területen annyi még a megoldatlan kérdés, az élet annyi új és új helyzetet teremt, hogy a szakembereknek kutatómunkájukhoz, a politikusoknak pedig döntéseikhez a laikus közvéleményre is támaszkodniok kell.

Pécs, 1988. junius 30.

Heller Mária — Némedi Dénes — Rényi Ágnes: "Népesedési viták Magyarországon 1960-1986" cimü tanulmányának kétségtelen érdeme, hogy - akár egy jó detektív regény - egyvégtében végig olvastatja magát. Itt ugyan nem a végkifejlet izgatja az olvasót /erről már az első oldalak után sem lehetnek kétségei/, hanem egyetértésének és ellenvéleményének; ennek nyomán intellektuális rokonszenvének és elhatároló fenntartásainak egyidejü növekedése; a tanulmány ugyanis bőséges anyagot szolgáltat mindkettő számára.

Kétségkívül indokolt és időszerü volt egy olyan tanulmány összeállítása, amely rávilágít a népesedési viták érzelmi hátterére és politikai motívumaira. Valóban naivitás - vagy ami még rosszabb; képmutatás - azt feltételezni, hogy a népesedés kérdésében való megszólalás indítékai csakis empírikus tények, illetve az ezekről szóló egzakt információk, továbbá az ezekből adódó racionális következtetések. Ezek gyakran valóban csak alkalmat, esetleg ürügyet jelentenek egy olyan szituációban, amikor a megszólalóban más töltésü indulatok feszülnek és céljai, motívumai is túlmutatnak a népesedésen.

A tanulmány nagy - helyenként túlságosan is nagy - igyekezettel pótolja az ilyen jellegü értekezések eddigi hiányát és a témakör történelmi előzményeit is figyelembe véve világít rá a népesedési viták hátterében meghúzódó másodlagos tényezőkre és motívumokra. Ennek a túlságos igyekezetnek azután az a kellemetlen mellékkövetkezménye, hogy szerzők - éppen a mögöttes tényezők megvilágítása érdekében - hallgatólagosan arra az álláspontra helyezkednek, hogy a tények, illetve az azokhoz füződő elsődleges logikai müveletek és racionális meggondolások a vitában irrelevánsak, önmagukban érdektelenek és legfeljebb ürügyként léteznek.

Ez pedig melléfogás egy olyan témakörben, amelynek kiindulópontja /és érvanyagának nem jelentéktelen része/ azért mégis csak empírikus hátterü és racionális jellegü. A "hűvös objektivitásnak vagy tárgyilagosságnak" a tanulmány részéről való megmosolygása /17. lap/ engem azokra az érvekre emlékeztet, melyek annak idején a "polgári látszat objektivitásra" tett pejoratív megjegyzések után arra

biztatták az olvasót/hallgatót, hogy próbálja elfelejteni az efféle illúziókat, ne is törekedjék objektivitásra; legyen bevallottan és eleve elfogult. Szerencsére a népesedés kérdésével kapcsolatban sem fogadta meg mindenki ezt a jótanácsot. Ezért - bár természetesen bizonyos áttételekkel és az adott társadalmi-politikai környezet által befolyásolt keretek között - a népesedés tényei igen is szerepet játszottak egyrészt a magyar népesedéspolitika alakulásában, másrészt a közvélemény erre való reagálásában, s így a népesedési vitákban is.

Ennek megfelelően a vita megértéséhez nélkülözhetetlennek tartom néhány jelentős és meghatározó tény és folyamat felvázolását részint a népesedés témakörében, részint az erre való reagálásban a statisztikusok, a kormányzat és a közvélemény részéről.

1. A születésszám és a reprodukció alakulása

Az 1960-as évek alapvető népesedési jellemzője az volt, hogy a nettó reprodukciós együttható értéke már folyamatosan és jelentősen 1 alatt volt. Ennek alapján világos és egyértelmü volt mind a szakemberek számára, mind pedig azok számára, akik a szakemberek által megfogalmazott egy vagy két bekezdést elolvasták, hogy Magyarországon a következő generáció kisebb lesz, mint a jelenlegi /1962. évi értékek szerint például 20 %-kal/. Más szavakkal világossá vált, hogy a nyers adatok alapján még mutatkozó népességnövekedés /a születések többlete a halálozások felett/ már csak átmeneti, ideiglenes, bizonyos értelemben látszólagos. Vagyis az 1980-as években bekövetkező népességcsökkenés elkerülhetetlensége /a helyzet állandósulása esetén/ már akkor nyilvánvaló volt.

Ez a konkrét helyzet /illetve ennek racionális felismerése/ határozta meg a Statisztikai Hivatal, illetve akkori elnökének Péter Györgynek a magatartását. Lehet, hogy vannak akik naivitásnak tartják annak feltételezését, hogy valakinek a viselkedését a priori beidegződés, vagy szerepfelfogás nélkül /esetleg ezek ellenére!/ a tények által determinált helyzetfelismerés motiválhatja. Péter György magatartásában azonban /mint közismert/ ez nem az első és egyetlen ilyen eset volt. Egyébként megjegyzem, hogy amennyiben a tanulmányírók által vázolt /és bizonyos értelemben valóban létező/ gatyássznob dichotomiában kellett volna /és kellene/ mindenkinek gon-

dolkodnia és cselekednie, akkor Péter Györgynek alkata és társadalmi háttere folytán inkább a második csoport szerepfelfogása szerint kellett volna eljárnia. Ő azonban történetesen nyílt, problémaérzékeny és lényeglátó egyéniség volt, s ezért rájött arra, hogy amit esetleg 20 évvel korábban még ő is a "népi próféták misztikumának" minősített volna, az a 60-as években már egyre inkább empirikus realitássá vált.

Valamennyi prognosztikai szempontból számbajöhető jelzőszám tehát már 20 évvel korábban jelezte azt, ami az 1980-as években a nyers adatokban is bekövetkezett. Ez - a kormányzat részére készített gyakori, általában évente ismétlődő figyelemfelhívás mellett - egyébként az ezzel kapcsolatos gazdasági-társadalmi hatások felmérésére is elindított bizonyos munkákat. Ezeknek alapján /egzakt és modellszerü megvilágításban/ világossá és egyértelmüvé vált, hogy a csökkenő népességszámmal együttjáró korösszetételnek kedvezőtlen gazdasági hatásai vannak. Hangsúlyozni kell, hogy mindezek autonóm, sui generis hatások, melyek merőben függetlenek akár a gazdasági struktúra, akár a gazdasági hatékonyság változásaitól /ellentétben a tanulmány 80. oldalán foglaltakkal/. Ugyanígy könnyen belátható, hogy a gazdasági struktúraváltás lehetősége változatlan munkaerőnagyság esetén /mikor tehát a fiatal munkába lépők száma azonos az időskorú kilépőkkel/ átlagos, növekvő munkaerő esetén /a fiatalkorú belépők száma nagyobb, mint az öregkorú kilépőké/ az átlagosnál kedvezőbb, az ellenkező esetben az átlagosnál kedvezőtlenebb. Mindez szimpla tapasztalati tény; a "jellegzetes ifjúság mitosznak" /ami egyébként mint jelenség, kétségkívül létezik/ ehhez semmi köze. /Eltérően ismét a tanulmány 80. oldalán foglaltaktól./

Mindezeket az egyébként elemi tételeket azért kellett leírnom, mert a tárgyalt tanulmány egyik jellegzetessége, hogy önkényes, vagy misztikus jelzőkkel bélyegez meg minden olyan racionalitást, ami felfogásától idegen. /Esetleg azért is, mert a racionális megfontolásokat eleve irrelevánsnak tekinti és ezért megismerésükre nem is törekszik./ Így "kvázi mitikus" képzetnek minősíti /78. lap/ azt a felfogást, hogy a népesség reprodukciója szempontjából a termékenység az elsődlegesen determináló tényező. Meg kell mondani, hogy ez a felfogás teljesen korrekt; a halandóság hatása ebben valóban marginális jellegü. Ez egyébként modellszerüen is igazolható, de logikailag is belátható, hogy az átlagos élettartam 70-75 év közötti ingadozásai a nemzedékváltás folyamatait alig érintik. Más kérdés, hogy a középkorú férfi halandóság romlása a halandósági témakörnek önálló, sui generis népesedéspolitikai jelentőséget adott. Ez nem változtat azon, hogy a nemzedékváltást és ezen keresztül a népesedési folyamatok távlati alakulását mindez csak átmeneti jelleggel érinti; skandináv halandósági viszonyokat feltételezve lényegében ugyanaz a népesedési szituáció alakult volna ki Magyarországon, legfeljebb néhány év késéssel.

2. Kormányzati reagálás; népesedéspolitika

Az 1960-as években kialakult helyzet tehát egyértelmüen pro natalista politikát tett indokolttá. Ez a politika most már nemcsak egy érzelmi, nemzeti vagy morális töltetü ideológia produktuma. A legridegebb gazdasági racionalitás /például az eltartási teher, vagy az egy főre jutó GDP optimalizálási kritémiumai/ is azt indokolja, hogy törekedni kell az egyszerü reprodukció biztosítására. Más megközelítésben ez a népesedéspolitika a Római Klub által meghirdetett /és azóta az érintett nemzetközi politikai fórumokon is elfogadott/ zéró népességnövekedés gondolatának megfelelője egy adott szituációban.

Mindezek alapján az 1973. évi népesedéspolitikai határozatnak tehát volt adekvát bázisa. Alapvető célját, az egyszerü reprodukció biztosítását érzelmi, politikai, nemzeti és tudományos megondolások egyaránt determinálják. /Itt jegyzem meg, hogy a hivatalos magyar népesedéspolitika elsődleges célja a vizsgált időszakban mindig ez volt. A Cseh-Szombathy László észrevételeiben megjelölt egyenletes korösszetétel célkitüzés csak kiegészítője és nem helyettesítője volt ennek a célnak./ Mégis az 1973. évi határozat nemcsak az időzítésében, hanem szellemében és szövegezésének számos részletében is szakszerütlennek bizonyult, ami a közvélemény irritálásán kívül a demográfusokban is bizonyos fanyargást és fenntartásokat váltott ki. Ilyen meglehetősen naív, és primitíven voluntarista megnyilatkozás volt a háromgyermekes családideál meghirdetése akkor, amikor az ide vonatkozó családtervezési adatok is egyértelmüen mutatták ennek irreális jellegét. /Mellékesen ez a gazdasági racionalitás szempontjából is elhibázott volt. Feltéve - de természetesen

meg nem engedve -, hogy az átlagosan háromgyermekes családtípus kialakult volna, ez azzal a következménnyel járt volna, hogy a népesség korösszetétele még jobban eltávolodik - a másik irányba - az ide vonatkozó gazdaságdemográfiai számításokban meghatározott optimumtól./ Hasonló következetlenség és logikátlanság mutatkozott meg az abortusz kérdésben; erre tanulmányom következő részében térek ki.

Fentiek hátterében több objektív, de különösen több személyi tényező /részben koincidenciaszerü/ összefonódása volt. Az időszakra általában jellemző a politikai tekintély, elvi rendszer erősödése. Feltehetően ezzel függött össze, hogy a határozat előkészítését par excellence politikai fórumra /és személyiségekre/ bízták; mind a KSH, mind az Egészségügyi Minisztérium vezetői inkább csak meghívott szakértőként vettek részt az előkészítés folyamataiban; a döntésekbe a jelek szerint nagyon korlátozott volt a beleszólásuk. Ezt fokozta a személyi változások következtében előállt helyzet. Míg a Péter György - Huszár István személycsere különösebb változást a KSH népesedéspolitikai szerepében nem hozott /a folyamatosságot részben a MÉB intézményesített müködése is biztosította/, addig ez nem mondható el a Huszár István - Bálint József személycserére. Bálint József akinek valószínüleg sem behatóbb ismeretanyaga, sem egyéni álláspontja e kérdésben nem volt, a népesedés témakörében a felfelé igazodj alapelvet követte. Ez befolyásolta Szabady Egont is, aki nagyjából az utolsó volt a hierarchiában /alulról számítva/ akinek volt demográfiai szemlélete és ismeretanyaga. Nehéz eldönteni, hogy vajon az adott helyzetben kifejthetett volna erősebb ellenállást a népesedéspolitikai dilettantizmussal szemben. Taktikai megfontolásokon kívül valószínüleg az is befolyásolta, hogy a népi irodalom akkor még élő nagy egyéniségei /Németh László és Illyés Gyula/ hatással voltak rá. Igy a magasabb döntésekhez való alkalmazkodás készsége és a népi-nemzeti eszmék ebben a témában és időszakban keveredtek és egymást erősítették motivumaiban és magatartásában.

A technokraták ellenállása a dilettantizmus melléfogásaival szemben egyébként nem annyira a nyilvános szereplések során mutatkozott meg /bár erre is volt példa/, hanem inkább abban, hogy a végrehajtási utasítások kidolgozása során lényegében csendben, de nem jelentéktelen mértékben korrigálták a határozatban előírtakat. /Erre bővebben az abortusz kérdéssel kapcsolatban fogok kitérni./

Ez volt egyébként az az időszak, amikor a technokraták egyöntetüen ismét az urbánus-liberális álláspontot támogatták. Ebben szolidáris együttmüködés alakult ki a KSH, az Egészségügyi Minisztérium és az OT érintett vezetői és szakemberei között.

A határozat szerencsétlen, a korösszetétel egyenetlenségeit felerősítő időzítését /amint erre Cseh-Szombathy is utal/ kétségkívül részben az akkori miniszterelnök magatartása idézte elő, akit feltehetően befolyásolt az a tudat, hogy a közeljövőben visszavonul. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Statisztikai Hivatal - függetlenül az előzőekben jelzett személyi mozzanatoktól, így az elnök személyében bekövetkezett változásoktól - nem volt kedvező helyzetben ahhoz, hogy a hibás időzítés elkerülését szorgalmazza. Némiképp groteszk lett volna ugyanis a mintegy 15 év alatt felgyülemlett, népesedéspolitikai intézkedést sürgető KSH anyagok után ugyanennek a szervezetnek további halogatást javasolnia /bár ez kétségkívül logikus lett volna az adott szituációban/. A vezetők részéről is ismételten elhangzott egy elég nyomatékos érv, nevezetesen az, hogy később nem biztos, hogy lesz pénz és energia aktív népesedéspolitikai intézkedésekre. /Az első olajárrobbanás már megtörtént és nemzetközi eladósodásunk már megkezdődött ebben az időszakban./ Mindez együttesen nem menti a szerencsétlen időzítés tényét, de bizonyos fokig megmagyarázza.

3. Abortuszkérdés

Az abortusz téma jellegzetesen egyike volt azoknak a kérdéseknek, melyek erős ideológiai és érzelmi szinezetet vittek a népesedési vitákba. Ebben a kérdésben kétségkívül mindenkinek a priori beállítódása volt, ami magatartását és véleményét erősen befolyásolta. Ugyanakkor azonban téves az a felfogás, ami szerint itt a tények és a pragmatikus szempontok /elsősorban az egészségügyi szempontok, a szülész-nőgyógyász vonatkozások/ nem játszottak volna szerepet, esetenként a vitában résztvevők véleményének változásaiban is.

A demográfusok magatartása ebben a témában elsősorban az 1953. eleji Ratkó rendelkezés reakciójaként alakult ki. Ennek nyomán Péter György már 1954-ben /az 1953. júniusi kormányprogram nyomán kialakult légkörben/ felvetette a legfelső vezetés részére készített

anyagban az abortusszal kapcsolatos rendelkezések és joggyakorlat módosításának szükségességét. Ez meg is történt. Ezt követően 1956 tavaszán ujabb anyagban sürgette a további enyhítéseket. Ez az anyag meglepetésszerüen nagyobb hatású volt, mint amilyet eredetileg célzott. Hegedűs András miniszterelnök ugyanis személyes döntéssel /amit valószínüleg befolyásolt mind a néhány hónappal korábbi szovjet törvényhozás, mind pedig saját ötgyermekes apaságának tudata/ kialakította a nő kérelmére történő szabad abortuszrendszert 1956 júniusában.

Ezt a rendelkezést a szakemberek /demográfusok, orvosok, szülész-nőgyógyászok/ nagy többsége örömmel fogadta többféle meggondolásból. Politikai vonatkozásban az egyéni jogokat és a családi döntéseket tiszteletben tartó változásnak tekintették és a paternalista jellegü kormányzati döntés jogkör visszaszorulását a privát szféra /sőt intim szféra/ e területéről a liberalizálódás jeleként értelmezték. Ez az egyértelmüen kedvező fogadtatás sokáig fennmaradt, részben azért is, mert az európai szocialista országok után a nyugat-európai és észak-amerikai jogfejlődés is /bizonyos késéssel és eltéréssel/ hasonló irányban haladt az 1960-1970-es években.

Ugyanakkor az 1956. júniusi rendelkezésnek csakhamar éles kritikusai is támadtak különféle társadalmi csoportok és irányzatok részéről. Így természetesen soha nem fogadták el legitimnek a rendelkezést az egyházi körök és általában a vallás erkölcsi alapon állók. Fokozódó és erősödő kritikai észrevételek hangzottak el egyes orvosok, nőgyógyászok, gyermekgyógyászok részéről elsősorban az ismételt művi vetéléseket követő szülési komplikációkkal, különösen az európai viszonylatban rendkívül magas koraszülött aránnyal összefüggésben. Végül az ellenzőkhöz csatlakoztak a népi irodalom egyes kevésbé neves képviselői. A legnevesebbek, így Illyés Gyula és Veres Péter vagy nem nyilatkoztak e kérdésben, vagy pedig, mint Németh László, elhatárolta magát a müvi vetélés ellenzőitől, elkerülendő a képmutatást személyes életvitelére való tekintettel. /Németh László önéletrajzi írásaiban is érintette és irodalmi formában is feldolgozta menyasszonyának művi vetéléseit./

Az idő múlása és az adatok alakulása nemcsak, hogy felszínen tartotta a témát, hanem kétségkívül befolyással is volt a vitat-

kozók magatartására /legalábbis azokéra, akik a tényekre is figyeltek/. Egyértelművé vált ugyanis, hogy azok a meggondolások, melyeknek jegyében az abortuszok legalizálása megtörtént csak részben voltak reálisak; más részük kifejezetten tévesnek vagy illuzórikusnak bizonyult. Így a legalizálás kétségkívül kiszorította az illegális és gyakran nem megfelelő körülmények között végzett abortuszok tömeges gyakorlatát; ennek nyomán például az abortusz halálozás minimálisra csökkent. Ugyanakkor nem bizonyult reálisnak két feltételezés. A várakozással ellentétben ugyanis a legalizált abortuszok gyakorlata tartósan csökkentette a születések számát és nem segítette elő /ellenkezőleg, visszaszorította/ a fogamzásgátlás gyakorlatát. Ugyanakkor a tömeges és a növekvő arányú abortuszok kétségkívül szerepet játszottak az egyébként multikauzális hátterü koraszülési arány növekedésében, ami a magyar csecsemőegészségügy legsúlyosabb problémájává vált.

Ez a helyzet nem maradt hatás nélkül a vitában résztvevők magatartására. Azok a szép mondatok /és valóban szép alapelvek/, melyek az alapvető emberi jogokra, a szabad gyermekvállalásra és ebből adódóan a szabad abortuszrendszer támogatására vonatkoztak, más csengést kaptak a 10-15 év távlatában milliós nagyságrendben végzett művi.abortuszok, százezres nagyságrendű koraszülések és a tízezres nagyságrendű csecsemőhalottak vagy fogyatékos csecsemők adatainak és képzetének légkörében. Egyébként az adatok éppen nagyságrendjük következtében váltak olyan értelemben is érzékletessé, hogy azokat többé-kevésbé mindenki tapasztalhatta konkrét, egyedi példákon keresztül közvetlen környezetében is. Ez természetesen elsősorban a szülész-nőgyógyász rétegben jelentkezett, akiknek többsége eredetileg a leglelkesebb támogatója volt a szabad abortuszrendszernek; a kialakult helyzet azonban sokat közülük elgondolkoztatott. Közismert példaként utalok Hirschler Imrére, aki eredetileg a klasszikus urbánus-liberális álláspontot képviselte. Később azonban legalábbis indokoltnak tartotta párbeszédbe bocsátkozni a népi irodalom képviselőivel és bizonyos összefüggésben a pronatalista álláspont szószólójává is vált. /Ez még könyveinek címválasztásából is kitetszik, vö. "Szülőszoba, tessék belépni"./ Szeretném hangsúlyozni, hogy itt sem köpenyegforgatásról, hanem egyszerűen a tények iránti fogékonyságról volt szó.

Mindezek alapján ha nem is lelkesen, de a kisebbik rossz elve alapján a népesedési vitában résztvevők egyre nagyobb arányban hajlottak arra az álláspontra, hogy bizonyos /inkább minimális és formális/ megkötöttségek bevezetése az abortusz rendszerben indokolt lehet. Az 1973-as határozat azonban /mindazon tompítások ellenére, amit a technokraták az előzetes tárgyalások során mégis csak kicsikartak/ ebben a vonatkozásban meglehetősen drasztikus volt elsősorban annak leszögezésével, hogy gyermekszám szerint három gyerek szükséges az abortusz engedélyezéséhez. Ez nyilvánvalóan durva figyelmen kívül hagyása volt a közvéleménynek, illetve a házaspárok preferenciáinak, melyeknek többsége az egy-, kétgyermekes családtípusra vonatkozott. A technokraták ezen való megütközésének és ellenállásának a következménye az volt, hogy az ezzel kapcsolatos végrehajtási utasítások a határozatot lényegében módosították. Így a három gyermekből két gyermek plusz egy szülészeti esemény lett és az egyéb feltételek köre is úgy került megfogalmazásra, hogy abba csaknem mindenki belefért. /Ezt illusztrálja az is, hogy a későbbiekben az abortuszra vonatkozó kérelmeknek csak tört %-a került visszautasításra./

Meg kell jegyezni, hogy az 1973. évi rendelkezések leglényegesebb és tartós hatása ebben a témakörben mutatkozott. /A népesedési hatás, mint ismeretes, átmeneti jellegü volt./ A korlátozásmentes abortusz rendszer megszüntetése ugyanis radikális változást idézett elő a fogamzásgátlás rohamos elterjedésében, ahol az előző 15 évben az ide vonatkozó propaganda ellenére csak stagnálás vagy éppen visszaesés következett be. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a demokratikus, egyéni/családi elhatározások tiszteletben tartásának alapelvét hirdető népesedéspolitika következetlenné vált ezzel a kompromisszummal és ezt különböző oldalakról - különösen urbánus-liberális részről - a fejére is olvasták.

Záró megjegyzések, erősen szubjektív jelleggel

Heller - Némedi - Rényi tanulmányából az embernek az a benyomása támad, mintha a magyar népesedési vita lényegében egy állóháború lenne, amelyben egyfelől a népi mozgalom, másfelől a liberális urbánusok beásták magukat ideológiai lövészárkaikba. Ezekből aztán /nem

is nagyon figyelve a külvilág tényeire/ vaktában tüzelnek egyrészt egymásra, másrészt mindketten azokra, akikről gyanítható, hogy az ellenfélhez húznak, ideértve esetenként a politikai vezetést, vagy a kormányzati munkában közremüködő technokrata réteget is.

Mint ennek a rétegnek a tagja elgondolkoztam azon, hogy vajon miért nem kéredzkedtünk be alkalmi együttérzésünk vagy rokonszenvünk ellenére egyik lövészárokba sem, vállalva a senki földjén élők közismert sorsát. Az erre a kérdésre adott válasz természetesen merőben személyes jellegü, bár feltételezhető, hogy annak egyes elemei megtalálhatók e réteg más tagjainak véleményében és magatartásában is.

Kezdjük a népi irányzattal. Itt elvben közös front kialakítását tette volna lehetővé az a tény, hogy a népi irányzat korábbi és jelenlegi balsejtelmeinek egy része igazolódott a népesedés témakörben; ezt a demográfusoknak fel kellett és el kellett ismernie. További előmozdító tényező lehetett volna, hogy mint az értelmiségiekre általában, így az ebben a témakörben dolgozókra is szuggesztív irodalmi és társadalmi hatással voltak a népi írók mozgalmának kiemelkedő egyéniségei, elsősorban Illyés Gyula és Németh László.

Azok közül az okok közül, amely az ilyenfajta összefogást megakadályozták, a leglényegesebb azt hiszem a szemléletbeli különbség volt. A demográfusok egyértelmüen helyeselték a társadalmi modernizálódás folyamatait, a társadalmi mobilitást, a női emancipációt, a fogyasztási struktúra és az életforma változásait, a televízió és az automobilizmus elterjedését stb. Az e folyamatokból adódó kedvezőtlen népesedési hatásokat a szükségesnek és kívánatosnak tartott változások kedvezőtlen melléktermékeként értelmezték. Ezért népesedéspolitikai elgondolásaik is olyan specifikus beavatkozási módszerekre irányultak, melyek a társadalmi modernizációs folyamatok keretében, annak folytatását feltételezve fejtik ki hatásukat.

Ezzel szemben a népi irányzat, vagy legalábbis annak egyes képviselői a modernizálódási folyamat egyes elemeit is gyanakodva, vagy rosszallóan szemlélték, legtöbbször egyfajta puritán szemléletből kiindulva. Ezért a kedvezőtlen népesedési jelenségeket is a gyanús vagy eltorzult társadalmi mozgásfolyamatok szerves részének, il-

letve logikus eredményének tekintették. Ez természetesen más népesedéspolitikai elgondolásokat szuggerált.

Bár másodlagosnak tűnik, de véleményem szerint nem jelentéktelenek a hangnembeli vagy stilisztikai különbségek a demográfusok és a népiesek között. A visszafogott, objektivitásra törekvő, esetenként szenvtelen fogalmazást a népi irányzat gyanúsnak, tompítónak, szépítőnek és elhallgatónak érezte. Ugyanakkor a demográfusokat gyakran irritálta, hogy a szenvedélyes, lírai fogalmazók érvelése és logikája esetenként meglehetősen egyoldalú, sőt az érzelmi túlfűtöttség alkalmat adott torzításokra és megalapozatlan legendákra is. /Jellegzetesen ilyen a terjedő gyermektelenségről költött legenda./

Végül, de nem utolsó sorban a kormányzati technokratákkal, s ezen belül különösen a statisztikusokkal szemben mutatkozó bizalmatlanság önmagában is akadálya volt egy lehetséges intellektuális szövetségnek. /Egyébként ez nem csak a népesedési kérdésekben, és nem csak a népi irányzat részéről nyilatkozik meg; a bizalmatlanság számos témakörben és a legkülönbözőbb irányzatok részéről csaknem egyformán megnyilvánul./ Ennek érzésem szerint van egy irracionális összetevője is: az egyiptomi fáraók mentalitása, akik megkorbácsoltatják a rossz hírek hozóit. Kétségtelenül van egy racionális magyarázat is; a Statisztikai Hivatal az establishment része, s mint kormányzati szerv felelősnek tekinthető mindazért, amiért a kormányzat felelős lehet. Ebből adódóan érdeke a szépítés és a bajok eltitkolása, ez pedig természetesen növeli a bajt. Bizonyos indulatok levezetésére ez a gondolatmenet is alkalmas, és mindenesetre veszélytelenebb és kockázatmentesebb a Keleti Károly utcát szidni, mint például a Jászai Mari teret.

Hasonlóan nem alakult ki tartós intellektuális rokonszenv a demográfusok és a liberális-urbánus irányzat tagjai között sem. Pedig kétségtelen, hogy a kiindulópont, a voluntarista, paternalista és autokrata népesedéspolitikával való szembenállás 1953 után sokáig közös volt /és egyes szakaszokban, például 1973 körül vissza-visszatért/. A társadalomszemléletben és a társadalmi értékrendben is voltak /és vannak/ bizonyos hasonlóságok. Megosztó különbség viszont /ami az idő előrehaladtával egyre fokozódott/ az urbánusoknak az a

felfogása, hogy népesedési kérdés - legalábbis komoly formában - valójában nem létezik, ez a népies irányzat tehetségtelenebb képviselőinek mesterséges produktuma, vagy túlzása, akik egyrészt így akarnak a közéletben feltűnést kelteni, másrészt e téma ürügyén kívánják politikai indulataikat kiélni. Ez a részigazságokon alapuló és rendkívül egyoldalú felfogás szükségképpen gyanúsnak tekint mindenkit, aki a népesedési probléma realitását és súlyosságát elismeri, és ennek népesedéspolitikai megoldását szükségesnek tekinti. Az utóbbi témakörben e felfogás számára eleve gyanús minden olyan kormányzati lépés, ami az egyéni magatartások és a közösségi érdekek összhangba hozását célozza, miután potenciálisan veszélyeztetheti az egyéni jogokat - vagy legalábbis a nők "manipulálását" eredményezi.

Az abortusz kérdéssel összefüggésben erre már utaltam. Ennél feltűnőbb volt azonban ennek az irányzatnak a magatartása - felerősítve feminista felhangokkal - a gyermekgondozási segély bevezetésével kapcsolatban. Miután ez az intézmény voltaképpen éppen az egyéni választások lehetőségét bővítette az egyéni/családi életvitel különböző formái között, bizonyos fokig meglepő volt az az ellenszenv, amivel e körökben ezt az intézményt fogadták. Az emancipációt akadályozó - kétségkívül meglévő - aspektusok hangsúlyozása néha már olyan beállításban történt, mintha itt a nők háttérbe szorításának intézményes változatáról lenne szó, népesedéspolitikai ürügyek alapján. /Figyelembe véve egyébként a gyes/gyed rendkívüli népszerüségét - az igénybevételi arány 90 % - az embernek néha az a benyomása, hogy a feminista indulatok mögött az a kellemetlen felismerés áll, hogy a nők többsége nem a feminista ideák szerint viselkedik./ Ez az egyoldalú, némileg doktriner szemléletmód egyéb kérdésekkel összefüggésben is nehezményezte a népesedéspolitika természetes és értelemszerü alkalmazkodását a reprodukció biológiai folyamataihoz, melyek kétségkívül nagyon különböznek a nőknél, illetve a férfiaknál. Ez érthetően idegen, esetenként idegesítő volt a pragmatikus beállítottságu demográfusok számára.

Ebben a hozzászólásban igyekeztem megvilágítani a szubjektív elemeket a vitában résztvevők minden csoportjában, így a technokraták között is. Egyes esetekben, amikor ez az én helyzetemből megfigyelhető, vagy legalább bizonyos valószínüséggel kikövetkeztethető volt, megkíséreltem ezeket a döntéshozóknál is bemutatni.

Ez a vita azonban sohasem volt steril és sohasem volt kizárólag ál vagy ürügy vita. A szubjektív mozzanatok /még ha a motívumok egy része kívül is volt a jelzett témakörön/ sohasem voltak függetlenek a népesedés és a népesedéspolitika tényeitől és eseményeitől, ezért nem is érthetők vagy értelmezhetők nélkülük. Emiatt kellett vázlatos áttekintést adnom róluk, utalva a vizsgált időszak egyes előzményeire is.

Budapest, 1988. június 28.

A tanulmány nagyon nehéz és nem kis merészséget igénylő feladatra vállalkozott: szociológiai, politikai tükröt tart a hazai népesedési viták elé. Nemcsak a vállalkozás dicsérendő, hanem a kivitelezés igen kiváló minősége. A szerzőknek sikerült ezen igen szerteágazó, nehezen rendszerezhető, egyéni érzelmi indulatokkal telített vitaanyagból kihámozni a lényeget, megkülönböztethetően elkülöníteni a különböző irányokat és rámutatni azok szociológiai, társadalmi gyökereire. A dolgozat egyik legfőbb tanulsága, hogy a népesedési viták kapcsán is elmondhatjuk azt, amelyet oly sok közéleti vitánkról: "ki beszél itt a népesedésről".

A tanulmányhoz a tervező szemszögéből szeretnék hozzászólni, arra a szerény tapasztalatra építve, amit munkám során szereztem, amikor 1981 és 1987 között az Országos Tervhivatalban részt vettem az 1984-es népesedéspolitikai kormányhatározat előkészítő munkálataiban és e határozat "utóéletével kapcsolatos" tervezési teendőkben.

A hazai népesedéspolitika e szakaszának legfőbb jellemzője, hogy a tanulmányban is bemutatott sok vitát és kételyt kiváltó 1973-as népesedéspolitikai határozat után ismét napirendre került egy átfogó népesedési határozat előkészítése. E munkához "a kezdő lökést" az 1980-as évek elejére kialakult népesedési helyzet, a népesség kezdődő fogyása adta. A népességfogyás politikai kérdésként merült fel; 1981 során politikai testületek foglalkoztak a problémával és ebben a körben született a döntés: alaposan át kell tekinteni a népesedési helyzetet és egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció keretében ki kell dolgozni a népesedéspolitika új cél- és eszközrendszerét.

A tervezőket meglehetősen felkészületlenül érte a feladat. A népesedési kérdések a viharos 1973-as népesedéspolitikai határozat után nem szerepeltek a tervezés szűkebb tematikájában; a rövid- és középtávú tervek egyáltalán nem foglalkoztak ilyen kérdésekkel /legfeljebb az aktuális népességprognózis számadatait vették át/. Népesedési tematikája kizárólag a hosszú távú tervezésnek volt és ide koncentrálódott a népesedési kérdésekkel foglalkozó, ahhoz értő igen szűk szakértői gárda.

Ez utóbbi körben is problémát jelentett a legutolsó /1973-as/ népesedéspolitikai határozat értékelése. E tekintetben a vélemények még szakértői körben is élesen megoszlottak, és ez a megosztottság - bár az álláspontok a későbbiekben valamelyest közeledtek - végig jellemezte az 1984-es határozat előkészítésének munkálatait.

A szélesebb tervezői körben pedig az okozott zavart, hogy miközben főként kívülről a politika és a közélet szféráiból fenyegető jelzésként érkezett a népességfogyás ténye és várható folytatódása, addig a tervezők különböző csoportjai, főként akik a lakossági infrastruktúra egyes területeivel foglalkoztak, erőfeszítéseiket az 1974-76-os születési csúcs ellátási következményeinek enyhítésére kellett, hogy összpontosítsák. Ők - akik a tervezőapparátus zömét tették ki - tehát nem a népességfogyás következményeit érzékelték, hanem a születési csúcsra való felkészületlenségből fakadó feszültségek tűzoltó munkával való enyhítésének nehézségeit. /Emlékezzünk vissza az 1974-76-os születési csúcs korosztályai 1980-82 között jutottak el az általános iskolába és nem egy helyen fizikai értelemben nem jutott számukra hely./

Érdemes ezt a kérdést röviden megvizsgálni annak ellenére, hogy nem tartozik szorosan az 1981-1986-os népesedési vitákhoz. A tervezés mindenkori célrendszerének ellentmondásosságát bizonyítja, hogy miközben a népesség stabilizálásához az 1974-76 közötti időszakra jellemző születésszám volna szükséges, az infrastruktúra intézményeinek mind rövid távú, középtávú tervezésénél ennél jóval alacsonyabb mértékek kerültek kialakításra. Természetesen igazságtalanság lenne kizárólag a tervező apparátust hibáztatni ezért a következetlenségért, a tervezés céljai a társadalom és gazdaságpolitikai célrendszerből deriválódtak; a népesedési és más társadalmi-gazdasági célok között e magasabb szinten is koordinálatlanság volt jellemző.

Az 1984-es népesedéspolitikai határozat előkészítése az államigazgatás körében a szokásos módon indult el, a hosszú távú népgazdasági tervezés keretében előzetes koncepció alakult ki a fejlesztési elgondolásokra és a Népességtudományi Kutató Intézet elkészítette a népesség előrejelzésére vonatkozó prognózis változatait.

Az első vita ekörül a prognózis-változatok körül robbant ki. Sokan túl pesszimistának ítélték azokat, különösen a prognózisoknak az ezredfordulón túlmutató időszakra vonatkozó adatait. A tervező apparátus egy részének az volt a véleménye, hogy ilyen "pesszimista prognózisokra" nem lehet távlati fejlesztési célokat felépíteni, és ezek a prognózisok túlzottan a rövid távú helyzetet vetítik ki. A szakértők másik része úgy vélte, hogy ha elfogadjuk ezeket a prognózisokat, akkor nem is érdemes olyan feladatokon gondolkodni, amelyekkel ezek az irányzatok megváltoztathatók. A különbség a két kör között árnyalatnyinak tűnik, de valójában - mint ahogy azt a vita későbbi szakasza megmutatta - elég lényeges. Az elsőnek említett álláspontot vallók a prognózisok realitását vonták kétségbe, míg a második csoportba tartozók a beavatkozás lehetőségét, illetve esélyeit. Végül is a prognózis-vita, amely mintegy elővitája volt a "nagy népesedési vitának", a szokásos módon zárult: a Népességtudományi Kutató Intézet, a KSH, az OT és más intézmények szakértőiből bizottság jött létre, amely tovább dolgozott, illetve zsűrizte a prognózisokat. Később döntés született arról, hogy ezeket a prognózisokat - bár időtávuk 2020-ig szólt - csak az ezredfordulóig indokolt alapul venni a hosszú távú tervezésben.

1984 elejéig úgy tűnt, hogy az új népesedéspolitikai koncepció kidolgozása nem lép túl a hosszú távú népgazdasági tervezés keretein és maga a koncepció is általános célokat és fejlesztési irányokat fog megfogalmazni. A népesedési helyzetre vonatkozó politikai helyzetmegítélések és döntések az éves népgazdasági tervek szociálpolitikai fejezeteiben tükröződtek, pl. ilyen döntés alapján került 1983-ban bevezetésre az egygyermekesek körében a családi pótlék.

1984 elején olyan döntés született, hogy a Minisztertanács márciusban vagy áprilisban megtárgyalja az új hosszú távú népesedéspolitikai koncepciót. Az 1984-es esztendő nagyon fontos év volt a magyar politikában; túl voltunk a "felezős" KB ülésen, megkezdődött a XIII. pártkongresszusra a felkészülés és gyors ütemben folyt az áprilisi reformhatározat előkészítése.

A minisztertanácsi előterjesztés előkészítése során elsősorban a hosszú távú fejlesztési célok kerültek megfogalmazásra;

sürgetve azt, hogy ennek érdekében már rövid távon is szükség lesz intézkedésekre. Ebben az időszakban azonban a konkrét intézkedések még nem körvonalazódtak; a szakértők többsége a meglévő intézményrendszerek /családi pótlék, gyermekgondozási segély stb./ fejlesztésére gondolt. Maga a koncepció túlzottan általánosra sikerült, a határozati javaslat inkább a társadalompolitikai szándékokat fogalmazta meg és nem a konkrét teendőket. Az előkészítés ekkor még nem lépett túl a "szokásos államigazgatási" kereteken /ideértve a SZOT-ot is/.

A Minisztertanács márciusban tárgyalta a népesedéspolitikai koncepciót. Nem zárta le a témát, hanem konkrét feladatok kidolgozását írta elő. Megfogalmazta azt is, hogy a rövid távú intézkedések forrásigényének tervezésénél különféle átcsoportosítási lehetőségeket is figyelembe kell venni. A Minisztertanács közbülső határozata felértékelte a népesedéspolitikai tervezés jelentőségét. A határozatból világosan kitünt, hogy a politikai vezetés és a kormány - tekintettel a belpolitikai helyzetre is - konkrét intézkedések előkészítését várja. Arról is döntés született, hogy a népesedéspolitikai koncepció előkészítését széles társadalmi alapon kell megszervezni. Ez utóbbi nemcsak az érdekképviseleti és társadalmi szerveket foglalta magában, hanem felsőszintü döntés alapján két alkalommal sor került állami vezetők /OT elnök, egészségügyi miniszter, KSH elnök/ és a népesedési kérdéssel intenzíven foglalkozó írók, tudósok megbeszélésére is.

Az ebben az időben már amúgy is agyonterhelt tervező apparátust váratlanul érte a márciusi döntés, amely szerint a Minisztertanács határozata nem a népesedéspolitikai koncepció előkészítésének lezárását, hanem annak kezdetét jelentette.

A népesedés körüli vita ekkor igen szélessé vált mind az apparátuson belül, mind a szervezett társadalmi vita hatására a közvéleményben. A tervező apparátuson belül mindvégig a legfőbb problémát az új konstrukciók /illetve pontosabban a gyermekgondozási díj rendszerére vonatkozó javaslat/ és a rövid távú /1985-re tervezett/ intézkedések jelentették. A viták egyik csomópontja a szükséges források megteremthetősége volt. A Minisztertanács döntése ezzel kapcsolatban számolt belső átcsoportosításokkal, de ezek az átcsoportosítások akkor még nagyrészt ismeretlenek voltak a tervezés gyakorlatában, másrészt a látszólag egységes tervezői "érdek" mögül is előtüntek az átcsoportosításhoz, illetve annak megakadályozásához kapcsolódó ágazati és más szakmai érdekek. Így a szokásos "forrásvitán" /azaz azon, hogy honnan lesz pénz az intézkedésekhez/ túlmenően a szakértői körben megjelentek olyan álláspontok is, hogy "miért pont erre a célra kell az amúgy is igen szűkös helyzetben ennyi többletforrást fordítani". Széles körben megfogalmazódott - a szerzők tanulmányában is hivatkozott - az az álláspont, mely szerint először a már élő generációk jobb életfeltételeiről kell gondoskodnunk, ideértve a riasztó halálozási arányszámok mérséklődésének elősegítését és csak ezután következik a születések ösztönzése.

Az apparátusi, szakértői vitákban az is szerepet játszott, hogy a népgazdasági tervezés - ezen belül különösen a közép- és rövid távú tervezés - módszertana nem volt felkészülve az olyan bonyolult kérdések kezelésére, amelyeket a népesedéspolitikai tervezés vet fel.

Így állandóan megfogalmazódott az a szakszerütlen kérdés, hogy ha többet fordítunk népesedésre, új intézményeket vezetünk be, akkor mennyivel több gyerek fog születni, azaz milyen mérhető eredménnyel számolhatunk. E kérdésfeltevés szakszerütlensége mögött látni kell a népgazdasági tervezés hagyományos alapirányultságát: milyen ráfordításokkal, milyen eredményeket lehet elérni és ennek alapján kell rangsorolni a feladatokat.

Ez utóbbi kérdés természetesen megválaszolhatatlan, de megválaszolatlansága nagyon meggyengítette a népesedési határozat előkészítésében részt vevők belső tervezési pozicióját. Állandóan olyan ellenérvek tömegével kellett megküzdeniük, hogy olyanra fogunk "túlzott mennyiségben" az akkori feszített gazdasági helyzetben erőforrásokat fordítani, aminek a kimenetele teljesen kétséges. E vitában ismét felelevenedett az 1973-as népesedéspolitikai határozat értékelése; a különböző álláspontok képviselői eltérő módon értelmezve az 1973-as határozat következményeit pro és kontra érveket soroltak fel a tervezett intézkedések mellett és ellen. Mások - kihasználva a népesedéspolitikai célok érdekeiért küzdők beszorultságát - tiltakoztak az ellen, hogy itt "valamifajta tenyésztési szemlélet" van

kialakulóban, azaz azzal vádolták a tervezőket, hogy nagyobb anyagi juttatások ígéretével akarják fellendíteni a születések számát. Különösen élessé vált ez a vita, amikor a demográfus szakértők - akikkel mindvégig példás együttmüködés alakult ki e munka során - elkezdték vizsgálni, hogy a különböző életkorú szülőképes korban lévő női korosztályok létszámaránya hogyan fog változni és ennek alapján pontosították előrejelzéseiket.

A vita azonban nem maradt a szakapparátusok és a szakértők szükebb körében. A nyár elején a már nagyrészt konkretizált koncepciót, amely ily módon már rövid-, illetve középtávú intézkedési tervet is tartalmazott, elkezdték vitatni a különböző társadalmi testületek /SZOT, Nőtanács, Hazafias Népfront, Vöröskereszt stb. és ennek kapcsán került sor az írókkal és más tudósokkal a kötetlen találkozóra/.

A vita azzal a meglepetéssel kezdődött, hogy az akkor már jelentős pénzügyi vonzattal is járó fejlesztési elgondolásokat a népesedés kérdésével foglalkozó értelmiségi körök nagy része elégtelennek tartotta. A nyílt színre lépés jó apropót adott ahhoz, hogy a népesedési ügyben forrongó indulatok - amiről a bevezető tanulmány részletesen szól - felszínre törjenek és nyílt szemrehányásként fogalmazódjanak meg a vezetés felé. Voltak akik az egyébként nemzetközi szempontból ismét korszakos jelentőségü új módszereket /a gyed bevezetése, a gyermekápolási táppénz kiterjesztése a gondozott gyermek 10 éves koráig/ egyszerüen "szemfényvesztésnek" minősítették és továbbra is azzal vádolták a kormányzatot, hogy nem akar szembenézni a "tragikus" népesedési helyzettel.

A társadalmi vita kapcsán az összes népesedéssel összefüggő, de valójában ezen a problémakörön messze túlmutató társadalmi és politikai kérdés napirendre került. A keretek nem teszik lehetővé ezek bemutatását, így csak néhányat emelek ki közülük felsorolásszerüen.

Nagyon élesen fogalmazódott meg a népesség "minőségének" kérdése pro és kontra. Többségi álláspont volt, hogy elsősorban a kulturált és felelős társadalmi rétegekben kell elősegíteni a gyermekvállalást, de ezzel kapcsolatban mindkét irányban igen szélsőséges nézetek is megfogalmazódtak. /Szóba került a cigánykérdés, de az is,

hogy egyes népies írók fajelméleti alapon közelednek a népesedési problémához./

A másik ilyen - az előzővel szorosan összefüggő - vitakérdés volt a családi tervezés, a gyermekvállalás szabadsága. Voltak akik az abortusz törvény szigorítását javasolták, mások pedig a gyermekvállalásról való döntés teljes állampolgári joggá tételét. A harmadik említésre méltó vitatéma volt az állam szerepe. Nem kevesen felvetették, hogy ha az állam az akkori nehéz gazdasági helyzetben ilyen nagymértékü erőforrásokat fordít a népesedési helyzet javítására, akkor ellenőrizze is azt, hogy mire fordítják a családok ezeket a pénzösszegeket. Volt aki úgy fogalmazott, hogy "egyfajta szociális rendőrség" szükségessége merült fel. Másik póluskként szélsőséges és kevésbé szélsőséges feminista nézetek is megjelentek, amelyek mértékletesen vagy túlzottan a nők érdekeit védték, olykor még saját tényleges vagy leendő gyermekeikkel szemben.

E rövid felsorolás még betekintést sem képes nyújtani e vita sokrétüségébe /ez külön megérdemelne egy tanulmányt/. Ami viszont a jövő szempontjából tanulságos, ezeken a vitákon - volt köztük olyan is, ami többmenetes volt - nem alakult ki konszenzus a vitatkozó partnerek között. A vitában résztvevők nem voltak nyitottak egymás nézetei iránt. Ez arra utal - és ezzel megerősíti a bevezető tanulmány fő gondolatmenetét -, hogy a vita csak a felszínen folyt népesedési kérdésekről, a felszín alatt nem is olyan mélyen nagyon komoly politikai, ideológiai és más - az értékrendet érintő - kérdések húzódtak meg.

A társadalmi vita tehát "döntések" nélkül zárult le. Az augusztusra előkészített új minisztertanácsi határozat ennek megfelelően tartalmazott kompromisszumokat és a kényes kérdésekben igyekezett mértéktartó lenni. Az már önmagában érdemnek tekinthető - és ez nem kismértékben a népesedési kutatók és szakértők, valamint a tervezők közötti nagyon gyümölcsöző együttmüködésnek köszönhető -, hogy egy hosszú távú koncepció, amely minisztertanácsi határozat formáját öltötte, ezekre az előbb említett kényes kérdésekre kitért, sőt állást foglalt bennük.

Így a határozatnak a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióra vonatkozó része egyenrangú feladatnak jelölte meg a születések közvetett eszközökkel történő segítését és a halálozás mérséklését elősegítő nemzeti társadalmi programok kidolgozását. A határozat bevezetőben deklarálja, hogy minden család és egyén szuverén joga dönteni arról, hogy házasságra lép, elválik, hány gyereket akar és azokat mikor akarja megszülni /a későbbiek során a családjogi törvény körüli vitákban ettől az állásponttól érzékelhető elmozdulás következett be dogmatikus irányban/. Az 1984-es határozat a népesedési célok megvalósítását családi keretekben látja reálisnak. Ez egy határozott elmozdulás a klasszikus értelemben vett népesedéspolitika felé, a szociális tartalmú családpolitika felé. Nem tűz ki közvetlenül mennyiségi célokat, hanem a népességcsökkenés megállítását tekinti távlati iránynak. Válaszolva a népesség "minősége" körüli vitákra, a felelős gyermekvállalást hangsúlyozza és új eszközeivel /gyermekgondozási díj/ is arra teremt nagyobb lehetőséget, hogy valamennyi társadalmi rétegben jobb feltételek alakulhassanak ki a gyermekneveléshez.

Persze hiba lenne idealizálni az 1984-es határozatot, ugyanolyan hiba, mint alábecsülni. A határozat koncepcionális része kísérletet tett az egyes kérdésekben szögesen szembenálló álláspontok egységbe foglalására. Ennek érdekében kompromisszumokkal élt. Ezek a kompromisszumok azonban a vitából és tervezés felkészületlenségéből adódóan nem szerves kompromisszumok, emiatt olykor ellentmondó célok is megfogalmazódnak a határozatban és az eszközök sincsenek minden tekintetben összhangban a célokkal.

Mindemellett úgy érzem, hogy az 1984-es határozat azon túl, hogy ismét a figyelem középpontjába állította a népesedési és családi kérdést /igaz nagyon rövid ideig/, szemléletében, felfogásában és főként eszköztára szélességében és egyes megoldási módjaiban nemcsak érdemi előrelépést jelent 1973 egyoldalúságaihoz képest, hanem a nemzetközi színtéren is megállja a helyét. Erre utal az is, hogy e határozat nemzetközi fogadtatása sok összefüggésben jobb volt, mint a hazai. Persze minden határozat annyit ér, amennyi valóra válik belőle, de ez már egy újabb tanulmány témája lehet.

Budapest, 1988. május 20.

TIMÁR JÁNOS

A tanulmányt elolvasva mindenekelőtt az a kérdés merült fel bennem, hogy annak alapján tulajdonképpen mit és hogyan kellene és lehetne tisztázni. A tanulmány ugyanis a népesedési vitát messze meghaladó más problémákat is felvet. Megpróbálom felsorolni a tanulmány alapján bennem felvetődött és tisztázandó néhány fontosabb kérdést.

1. Melyek azok a konkrét, lényeges népesedéspolitikai kérdések, amelyek a vitákban felmerültek; mi ezekben a tudomány hiteles álláspontja; ezekkel szembesítve milyen téves vagy hibás nézetek, féligazságok és hiedelmek jellemezték a vitában résztvevőket?

2. Mi volt a népesedéspolitikában a "hivatalos" álláspont; milyen módon történt ezek előkészítése; mi volt a határozatok valóságos története és háttere; végül hogyan függ össze a politikai döntéshozatal általános mechanizmusa a népesedési viták sajátos "torzulásaival"?

3. Milyen szerepet játszott a népesedéstudomány a közvélemény informálásában, valamint az írásbeli és szóbeli vitákban; mi magyarázza a 70-es évek végéig tapasztalható sajátos tartózkodást a vitatott kérdések szakszerű, a tudományos tájékoztatás természetes feladatkörébe tartozó magyarázatától?

4. Milyen összefüggések és kölcsönhatások állnak fenn a népesedéspolitika és más politikák, különösen a foglalkoztatáspolitika és a szociálpolitika között; hogyan tükröződtek ezek a vitában; lehetséges-e a par excellene népesedéspolitikai kérdéseket ezeknek az összefüggéseknek vizsgálata nélkül tisztázni?

5. Mi támasztja alá azt a feltételezést, hogy a vitát ismételten napirendre tűző "népiesek" a népesedés kérdéseit "kidolgozott stratégia" és az ehhez tartozó "kiosztott szerepek és táncrend" szerint tulajdonképpen azért tűzték napirendre, hogy a hatalmat a megfelelő "kendőzési technika" alapján "delegitimálják"?

Remélem, hogy nem tévedtem a tanulmány értelmezésében és az egymással is összefüggő, de ugyanakkor egymástól el is különülő problémakörök nemcsak implicite, de explicite is megtalálhatók a népesedési vita magyarázataiban. Éppen ezért merül fel bennem az a kérdés, hogy itt és most milyen kérdéseket kellene, az intézet kutatási programját figyelembe véve, a vitára meghívottaknak tisztázni. Nem könnyü erre válaszolni, mivel mindegyik kérdésnek megvan a maga jelentősége és időszerüsége, viszont aligha lehet majd egy ülésen valamennyit megvitatni és helyére tenni. Bizonyára mód van azonban az itt felsorolt és más hasonló kérdések és a jelenlegi tanulmány viszonyának a tisztázására, és ennek alapján a népesedési viták elemzésének további feladatait kijelölni. Ezt figyelembe véve a következőkben néhány részletező megjegyzést fűznék az előzőleg felsorolt kérdésekhez.

1. Azt hiszem, hogy önmagában a népesedési vita sem elemezhető kielégítően anélkül, hogy a demográfus kutatók ne vennék sorba és ne rendszereznék a felmerült népesedési problémákat, ne mutatnák be pontról pontra a tudományosan bizonyítható tényeket és álláspontokat. Ez a jelenlegi elemzésből természetesen hiányzik, hiszen a szerzőknek - tudományos diszciplinájuk alapján - nyilván más volt a megbízásuk. Ezt a hiányzó feladatot azonban el kellene végezni, mivel e nélkül a népesedési vita elemzése - és ezt már a jelen tanulmány is jelzi - könnyen tévútra csúszhat.

2. A tanulmány többször rámutat arra, hogy a népesedéspolitika céljaiban, feladataiban, eszközeiben és módszereiben nem volt és talán ma sincs alapvető eltérés "népiesek" és "urbánusok", "szakértők" és "laikusok", "hivatalos" és "informális" álláspontok között. Vajon az a tény, hogy a politika intézményrendszerünkből és annak müködéséből eredően a leghelyesebb és a közvéleményt kedvezően érintő problémák kidolgozása is jóformán "konspiratív" módon történik; a létező elemzések csak későn és szelektálva kerülnek a nyilvánosság elé; a döntések előkészítésének nincs nyilvános "története" stb., nem kelt-e bizalmatlanságot azokban, akik érdekeltek és érdeklődők, akikben van közéleti készség és felelősség? Úgy vélem, hogy éppen 1960 óta jóformán valamennyi probléma, amelyet a "népiesek" és mások felvetettek, nagyjából ismert volt és helyes irányban keresték a megoldást a "hivatalos szervek" is? Vajon "eltorzulhatott" volna-e a népesedési vita úgy, ahogy ténylegesen el is torzult, ha a politikai intézményrendszerünkben a demokratizmus érvényesülne?

3. A tanulmány indokoltan állapítja meg, hogy a népesedéstudomány közel két évtizeden keresztül feltünően passzív volt a népesedési vitában; a publicisztikai cikkek, illetve interjúk nem egyszer periférikus kérdésekkel foglalkoztak és megkerülték a "kényes" kérdéseket. Hogyan lehetséges, hogy két évtizeden keresztül "nemzeti problémaként" tárgyaltak olyan jelenségeket, amelyekről a demográfusoknak már az első perctől kezdve legalább azt be kellett volna mutatni, hogy ezek éppen úgy a modern társadalmi-gazdasági fejlődés velejárói, mint ahogy nem magyar vagy "szocialista sorstragédia" a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, falvak elnéptelenedése, a levegő szennyeződése stb. E folyamatok között vannak, amelyeket talán nosztalgikus szomorúsággal vesznek sokan tudomásul, más jelenségek ellen viszont védekezni kell, aminek persze az is az egyik feltétele, hogy ezek általános okait és sajátos nemzeti vonásait egyaránt feltárjuk.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a müszaki és természettudományok képviselői, de különösen alapkutatások müvelői megtehetik, hogy tudományuk zárt körében dolgoznak és vitatkoznak, de társadalomtudományok, különösen olyan, az egész társadalmat érintő alkalmazott tudomány, mint a demográfia müvelői nem zárkózhatnak be saját körükbe. Nyilvánvalóan a demográfusok legbelsőbb feladata annak feltárása, hogy milyen személyes okai voltak a 70-es évek végéig a "demográfiai klub" sajátos zártságának és egyebek között annak is, hogy a nemzetközi porondon elismert, jótollú kutatók egyéni álláspontját még a szakfolyóiratokban sem lehetett megismerni, még kevésbé vettek részt a társadalomtudósok számára egyébként szinte "kötelező" tudományos felvilágosításban, tájékoztatásban, népszerüsítésben.

Remélem, hogy a demográfiai kutatás nincs rosszabb helyzetben ma, mint a közgazdaságtan, különösen annak hivatalokon kívüli szervezetei; a közgazdaságtudománynak a tömegkommunikációt is elérő vitáiban azonban ma sem fedezhető fel, hogy "elvonásoktól rettegő, egzisztenciájukban fenyegetett, demoralizált" tudomány lenne. Elismerem, hogy vannak ilyen gondok, nem is kicsik, de nem a demográfia az egyetlen, amelynél máshol kellene keresni a passzivitás korábbi okait.

4. A legjobb hazai demográfiai munkák mindig is bizonyították, hogy a népesedés kérdései talán a leginterdiszciplinárisabb jellegüek. A tanulmány számos helyen utal arra, hogy a termékenység alakulása hogyan kapcsolódik össze a nők helyzetével, a gyermekes családok jövedelmi viszonyaival stb. Mégha egyetlen vonatkozásban sem állnak fenn egyszerü kauzális kapcsolatok, akkor is nyilvánvaló, hogy az összefüggések rendszerének feltárása nélkül a népesedési problémák nem kezelhetők. Ezen túlmenően ezek a kérdések összefüggnek vallási, kulturális és más tradiciókkal és számos ideológiai és politikai vonzatuk is van. Érdemes volna tudományos hitelességgel feltárni a gyes 1961-ben felmerült "ötletének" megvalósulását az 1963-ban történő kidolgozásán keresztül az 1965. évi jóváhagyásig. Ez jól példázhatná a kölcsönös összefüggések bonyolult rendszerét és ezek hatásait egy ilyen elég messzire vezető akció megvalósításában. Csupán a vitát élénkítő mozzanatként említeném meg, hogy amikor az OT elnökének megbízásából 1964-ben személyesen egyeztettem a gyesre vonatkozó előterjesztés-tervezetet az érdekeltekkel, csupán egyetlen szervezetnél találtam a kezdetben szinte elkeseredett és makacs ellenállást és ez az a korabeli MNDSZ vezetősége volt.

5. Az újkori "népieseknek" - és más bírálóknak is sok mindenben nem volt, illetve nincs igazuk, más kérdésekben viszont őket igazolta az idő. Nem az ő hibájuk, hanem mindnyájunk baja, hogy számos kritikájukat és aggályaikat igazolták a múlt évtizedek. Nem hiszem, hogy a "másik oldal" teljesen hibátlan lenne a népesedési vita kialakulásában, "csoportok" tényleges vagy látszólagos szerveződésében. Ugyanakkor a tanulmány szerzői teljesen indokoltan tárják fel egyes "népies" írók és közírók kiáltó szakszerűtlenségére épített politikai demagógiáját, "denunciáló, intoleráns hangnemét".

A legkevésbé sem kívánom elvitatni írók és különösen publicisták jogát - sőt kötelességét - arra, hogy feltárják társadalmunk fonákságait, visszásságait és főként a nemzeti érdekeket is sértő tendenciákat, cselekvéseket. Minél nagyobb jelentőségü azonban a probléma, annál elengedhetetlenebb annak alapos, szakszerü megismerése. Az "írástudók felelőssége" e kérdésben különösen nagy. Nem arról van persze szó, hogy a népesedés kérdéseit felvető publicistának a népesedéstudomány felkent tudósának kellene lennie, de feltétlen kötelessége, hogy felkutassa azokat a forrásokat, amelyek hiteles választ adhatnak kérdéseire. A 60-as és 70-es évek népesedési vitájában egyes esetekben magam is meghökkentőnek tartottam azt a nagyfokú dilettantizmust, amellyel egyik-másik író, közíró "szakmailag" alátámasztotta szenvedélyes kritikáját.

Azt hiszem igaza van a tanulmánynak, amikor Fekete Gyula nevét külön és többször kiemeli a népesedési vita hangadói közül. Szakmai körben jól ismert - egy cikkében legutóbb Monigl István meg is említette -, hogy a 70-es évek népesedéspolitikai csomagtervét még az évtized elején kidolgozták a szakértők. A tervezetét elsőként megvitató MÉB megerősítette azt a javaslatot, hogy ezt az akciót csak 1976/77-ben szabad életbe léptetni, amikor már nem lehet hatással az 1952/54-es demográfiai csúcs második hullámára. Politikai döntésrendszerünk hibája volt, hogy ezt a javaslatot félretolva jóval előbb léptették életbe ezeket az intézkedéseket, hogy ezzel lecsendesítse azt az elégedetlenséget, amelyet elsősorban Fekete Gyula szakmailag megalapozatlan, népesedéspolitikai szempontból a legalkalmatlanabb időben felerősített publicisztikája szított fel. Nem vonom kétségbe Fekete jószándékát, de ez tipikus példája annak a jószándéknak, amely a pokolba vezet; az 1973-ban bevezetett népesedéspolitikai intézkedések átmeneti ösztönző hatása éppen azokra a korosztályokra gyakorolta a legnagyobb hatást, amelyek száma amúgy is kiugróan magas volt. Így "sikerült" újra reprodukálni egy kiugróan magas demográfiai csúcsot, hogy utána, annak visszahatásaként, gyorsabban és mélyebbre csökkenjen a szülések száma.

Mindezeket figyelembe véve sem meggyőző és politikailag sem szerencsés az elvont tudományos elemzési séma igényeinek megfelelő szervezett "csoportosulás" feltételezése. Az utóbbi hónapok belpolitikai eseményei egyrészt sokféle "csoport" kialakulására utalnak, másrészt - azt hiszem - ezek bármelyikre túl leegyszerűsített lenne a "népies" cimke ráragasztása, noha egyik-másik egyéni megnyilatkozásban a 30-as évek későbbi felhangjai is megjelentek. Ezek ellenére sem volna célszerü, ha a népesedéstudományi kérdések tárgyalása összefolyna belpolitikánk aktuális vitáival. Jó volna megmaradni a tudományos objektivitás talaján és a "népiesek" és nem népiesek népesedéssel kapcsolatos álláspontjait önmagukban, mint olyant elemezni és bírálni.

Budapest, 1988. május 3.

V. F Ü G G E L É K

Kedves Elvtárs!

A KSH Népességtudományi Kutató Intézet - együttműködésben az OKKFT keretében folyó kutatásokkal - hosszabb ideje kutatja a hazai népesedéspolitika történeti alakulását és ehhez kapcsolódóan a hazai népesedési viták történetét. E kutatások keretében a közelmúltban elkészült Heller Mária-Némedi Dénes-Rényi Ágnes:

"Népesedési viták Magyarországon 1960-1986" cimü

tanulmánya.

A tanulmány megvitatására az Intézet 1988. junius 2-án /csütörtökön/ egész napos tudományos ülést rendez. A tudományos ülésre azokat a tudományos kutatókat, szakértőket hívjuk meg, akik az elmúlt időszakban részt vettek népesedéspolitikai koncepciók kidolgozásában, illetve akiknek kutatásai érintik ezt a témakört.

Őszinte örömömre szolgálna, ha Önnek módja lenne részt venni tudományos ülésünkön. Akadályoztatása esetén kérjük, hogy ne küldjön képviselőt; ugyanakkor tájékoztatjuk arról, hogy a konferenciáról kiadandó kötetben készséggel adunk helyet - távolléte esetén - írásos hozzászólásának. Szándékaink szerint a tanulmányt, a tanulmányhoz készülő két lektori véleményt, valamint a vita szerkesztett szövegét az Intézet "Kutatási Jelentések" cimü sorozatában közreadja.

Mellékelten megküldöm a tanulmányt, és a vitára meghívottak névsorát. A két lektori véleményt május második felében küldöm meg. Abban a reményben, hogy Ön elfogadja a meghívásunkat, és kész a vitaülés munkájában aktívan részt venni,

tisztelettel

Budapest, 1988. április 12.

Monigl István sk.

M E G H Í V Ó

A KSH Népességtudományi Kutató Intézet tisztelettel meghívja önt 1988. junius 2-án /csütörtök/ az Intézet Könyvtárában 9^h-kor kezdődő egész napos tudományos ülésére, amelyen Heller Mária-Némedi Dénes-Rényi Ágnes:

"Népesedési viták Magyarországon 1960-1986."

cimü tanulmányát vitatjuk meg.

A vita alapjául szolgáló tanulmányt április 20-án megküldtem. Mellékelten - korábbi levelemnek megfelelően - küldöm Cseh-Szombathy László és Dányi Dezső lektori véleményét.

Budapest, 1988. május 19.

Elvtársi üdvözlettel:

Monigl István sk.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985)

   A KSH Népességtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).

2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.

3. Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).

4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).

5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségeiről.

6. A területi népességprognózisok előkészítése.

7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.

9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).

10. A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.

11. Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.

12. Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).

13. Fiatolkori terhesek társadalmi, demográfiai vizsgálata.

14. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Területi népességelőreszámítás 1981–2001.

16. Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001 (Előzetes változat).

17. Társadalmi-demográfiai prognózisok. A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.

18. A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).

19. Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.

20. A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.

21. A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.

22. Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.

24. Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.

25. A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.

26. "Szigorúan titkos"

27. A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.

29. Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők. A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.

30. Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. A Népességtudományi Kutató Intézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14-15.

32. Serdülőkori terhességek társadalmi-demográfiai vonatkozása.

33. Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988.

34. Az 1986-2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.

35. A családok és háztartások előreszámítása, 1986-2021.

1989.

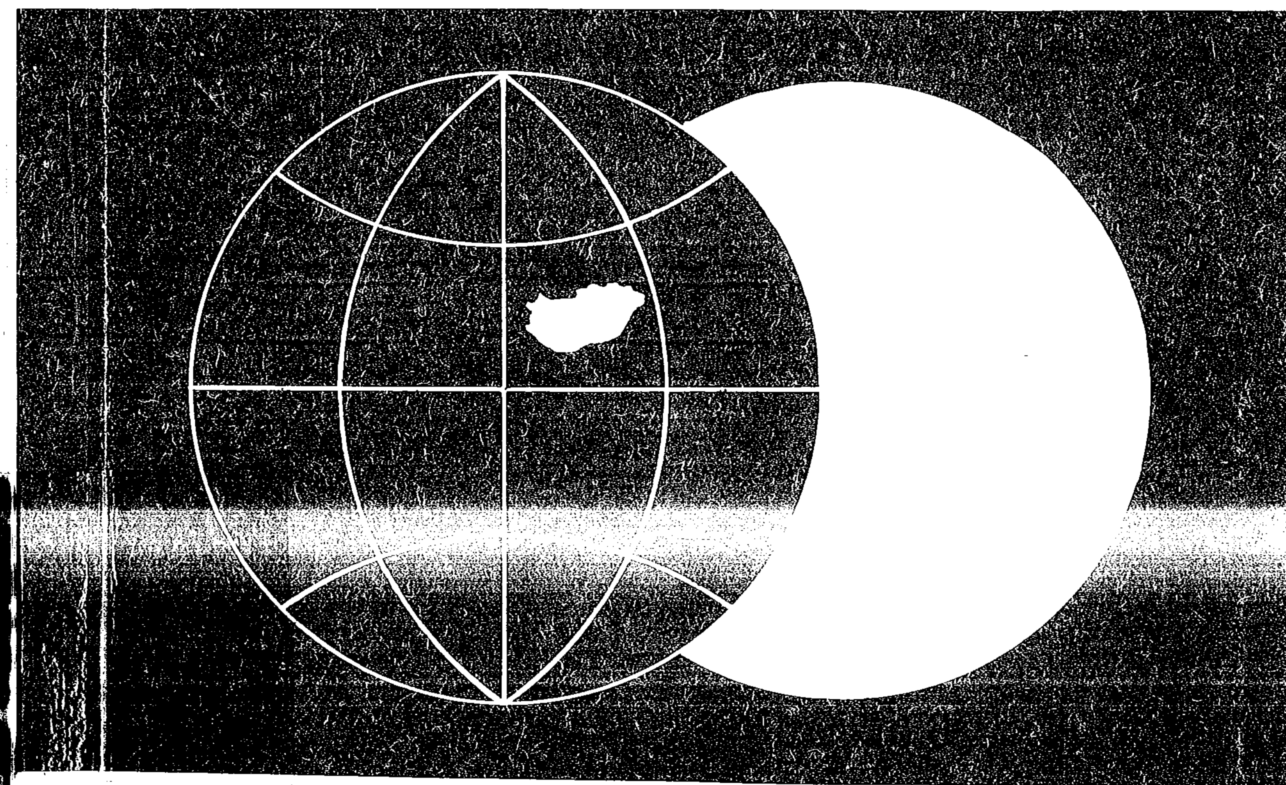
36. A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON, 1960–1986

A KSH Népességtudományi Kutató Intézet
tudományos vitaülése

Budapest, 1988. június 2.

37